ПЛАЧ ПЕРАПЕЛКІ

I

Ноч была з расой, ажно халодная, як у самую восень. Але ціша стаяла нязвычная — у наваколлі больш не чулася таго грукату і гулу матораў, што прынесла ў забесяддзе вайна.

Астаткі 55-й дывізіі, якая ўваходзіла тады ў 13-ю армію, што абаранялася на Сажы паміж Прапойскам і Крычавам, без баёў пераправіліся цераз Бесядзь, невялікую раку на паўднёвым усходзе Беларусі, і адступілі на Стругаўскую Буду. У тым баку падрыхтаваны быў новы абаранялъны рубеж: ажно ці не месяц бабы і хлопцы дапрызыўнага ўзросту ездзілі з Верамеек капаць акопы і супрацьтанкавы роў. Спярша было пачалі вазіць акопнікаў да Латокі — за мястэчка Бабінавічы, але прыехалі аднекуль вайскоўцы на «эмках» і загадалі спыніць работы. Тады акопнікаў пасадзілі на калгасныя машыны, якія яшчэ не паспелі рэквізаваць для арміі, і перавезлі за Стругаўскую Буду. Адтуль калгаснікі звычайна вярталіся ў Верамейкі праз тыдзень — змена за зменай, і бабы хваліліся, што калі на Сажы нашы і не затрымаюць немца, то ўжо далёка за Іпуць — гэта значыць, за другі вялікі прыток Сажа — ён, няйначай, не пройдзе: там столькі наварочана аднае зямлі ды бярвення ў пясок пакладзена, што нават чорт сабе нагу пакалечыць. Але пакуль баі ішлі на Сажы, была надзея — а раптам немца сапраўды далей не пусцяць, і Верамейкі ўратуюцца ад бяды. Гаварылі таксама, што і ў тую вайну — у першую імперыялістычную — германец тут да Бесядзі не дайшоў. Але ў канцы ліпеня выбраліся ў бежанцы абозам бабінавіцкія яўрэі. А яшчэ праз тыдзень верамейкаўцы ўбачылі, як два трактары на гусенічным ходу павезлі па пясчаным бальшаку з Белае Гліны велізарную гармату: паасобку — ствол і лафет. Дальнабойная — ківалі галовамі мужыкі, а раз дальнабойную цягнуць з фронту, значыць, адступаюць. Людзі неяк

адразу прыціхлі, пачалі закопваць у зямлю скарб, падалей ад чужога вока. У пачатку жніўня старшыня калгаса Радзівон Чубар сабраў апошні агульны сход. З двух пасёлкаў — Мамонаўкі і Кулігаеўкі, якія таксама ўваходзілі ў верамейкаўскі калгас як адна брыгада, прыйшоў на сход толькі стары праўленец Сідар Раўнягін. Тады Чубар паслаў у Мамонаўку па аднарукага Баханька — з Крутагор'я, раённага цэнтра, пазванілі па тэлефоне, каб вярталі з поля апошніх калгасных кароў. Асноўны статак — паўтараста дойных кароў — пагналі з Верамеек раней. За пагоншчыкаў там былі намеснік старшыні калгаса Дзяніс Зазыба і двое калгаснікаў, якія па гадах яшчэ не падлягалі мабілізацыі,— Іван Хахол і Мікола Рацэеў. Апошніх кароў таксама трэба было гнаць у тым жа напрамку — праз Карачоў на Хатынічы. І калі аднарукі Баханёк пачуў, навошта яго выклікаў у Верамейкі старшыня, то доўга аднекваўся, нават паплакацца не пасаромеўся, але Чубар не адступіўся, і Баханёк мусіў збірацца ў дарогу. Выганялі статак у нядзелю, надвечар. Каровы нібы адчувалі, што наперадзе вельмі доўгі шлях, таму жаласна мычалі і, пакуль праганялі іх вуліцай, шыліся па дварах, абы адчынены былі ў каго вароты. Чубар сам памагаў вытурваць іх адтуль, пхаў прыкладам вінтоўкі, лаяўся і ўсё крычаў на баб, якія ўпрошвалі, каб пакінулі ў вёсцы хоць маладняк,— маўляў, яшчэ ж невядома, як яно будзе далей. Але Чубар ажно злаваў, кажучы, што ёсць указанне з раёна і што ён не мае права на свой одум пакідаць ворагу калгаснае дабро. Нарэшце статак апынуўся за коўратамі, і Баханёк, ляскаючы пугай, пагнаў яго па дарозе на Гутку. А яшчэ праз пару дзён у вёску вярнуўся Дзяніс Зазыба. Івана Хахла і Міколы Рацэева з ім не было: тыя падаліся на прызыўны пункт у Хатынічах.

Зазыба вярнуўся ў вёску ахлялы — напіўшыся па дарозе ў Верамейкі халоднай вады, ён падхапіў гарлянку. І калі ў хату да яго прыйшоў старшыня калгаса, гаспадар ляжаў на шырокім драўляным ложку. Выгляд у яго быў як зачаўраны.

Чубар паставіў у кут вінтоўку, знарок голасна спытаў:

— Ну як там?

Зазыбава жонка Марфа паправіла на мужавых нагах коўдру і ціха выйшла з хаты: яна і раней заўсёды выходзіла, калі Чубар бываў у іх.

— Кароў здалі. Распіска з пячаткай во-он на сталe. Толькі сам от...— Зазыба вінавата паглядзеў на Чубара.— Але ж неяк ачуняю. Не першы раз. Яна заўсёды мяне во так, гэта гарлянка, бытта ліхаманка, выпетрывае ўсяго.

Чубар прайшоўся па хаце — мужчына ён быў дужы, пудоў на шэсць, і масніцыны, рассохлыя за лета, запішчалі пад яго нагамі.

— Але доўга нешта вы там,— плюснуў Чубар прыжмуранымі ад бяссонніцы вачамі.

— Дак... як справіліся...

Тады Чубар сказаў, але ўжо нібыта ў злосці:

— На шапачны разбор, лічы, прыйшоў!..

Зазыба пацёр левай далоняй кончык шырокага носа, наморшчыў няголены твар:

— Ты б сеў, Антонавіч...

Чубар паслухаўся і адышоўся да ўслона, прыстаўленага да сцяны. Але сеў бокам, нібыта толькі з тым, каб глядзець праз акно на вуліцу, і Зазыбу было відаць яго патыліцу і левае вуха. Нейкі час старшыня маўчаў.

— Не разумею,— нарэшце пацісну ён плячамі,— чаму ты не застаўся там? Усе бягуць як падалей адсюль, у тыл, а ты раптам?

— Я, Антонавіч, за гэты час, як ішоў сюды, паглядзеў трохі і на людзей і на свет. Дак адны і праўда, як ты кажаш, бягуць, а другія дак і не думаюць. Так яно і з Верамеек, здаецца ж, ніхто не пабег?

— Ну і што? — нібыта не зразумеў Чубар.— Але ты калгаснікаў не раўняй з намі. Калгасам жа кіравалі мы з табой. Ці, можа, забыўся?

— Не, пра гэта я не забыўся,— усміхнуўся Зазыба.

— Дык няма чаго тады пустое гаварыць! А можа, ты спадзяешся і з новай уладай паладзіць? Што ні кажы, і сам як бы пацярпеў, і сын твой...

Зазыба пасунуў да сцяны падушку, сеў: ён раптам адчуў, як пачало не хапаць яму паветра.

— Ну, от што!.. Ты гэта!..— адно здолеў вымавіць ён.

Да Зазыбы вярталася непрыемнае пачуццё, якое ўзнікла гадоў колькі, пасля арышту Масея. З'явілася яно тады не таму, што раптам знялі са старшынь яго, Зазыбу, а паставілі Чубара. Якраз гэта Зазыба перажываў без асаблівага надлому, можа, нават таму, што

няшчасце, якое здарылася з сынам, завалодала яго істотай, узяло верх над усім, і не было як думаць пра асабістую крыўду. Тым больш што Зазыба лічыў — ды і не адзін ён,— што з ім яшчэ абышліся не дужа крута: не даў у крыўду сакратар райкома партыі Пракоп Маштакоў. Да таго ж і наверсе было ўлічана мінулае — грамадзянская вайна і амаль васьмігадовае старшынства ў калгасе. І вось у той пакутлівы час Чубар нібыта ўшыўся ў сабачую скуру і кожны раз не мінаў сыпануць солі на жывую рану — папікаў разам з іншымі Зазыбу за «блізарукасць». Тады Зазыба, здаецца, разумеў Чубара: чалавек проста не хацеў, каб гісторыя са старшынёвым сынам нейкім чынам закранула і яго.

Зазыба перамог пачуцці і сказаў зусім памяркоўна:

— Яшчэ зарана нам чубы дзяліць, старшыня.

Чубар падняўся з услона, памаўчаў натужна, пасля пачаў гаварыць хутка, быццам ужо не хапала на астатняе часу.

— Ты, Зазыба, паляжы трохі, раз ужо так выйшла, што захварэў, а тады ўставай. А то я адзін. Збіўся з ног.— І голас Чубара загучаў як стомлены.— Але ты не бойся, цяпер клопату паменела. Астатніх кароў мы таксама пагналі, мог нават сустрэць Баханька недзе, калі ішоў. Ужо за Клінцамі сёння будзе, калі ўсё добра.

Тады спытаў Зазыба:

— Кароў да аднае пагналі?

— А ты думаў, тут пакінем?

Зазыба паляжаў і зноў спытаў:

— Неяк Марфа мая казала, што ў Палагі Харытонавай карова падавілася бульбінай, дак ці даў ты ёй карову?

— Не.

— А Баханьку? У яго ж старая, да і ялаўка ў гэтым годзе. Калі па-справядліваму, дак і яму варта было б замяніць яе.

— Надумаліся калі мяняць!..

— А ён, помніш, прасіў даўно, яшчэ ў маі пісаў на праўленне.

Чубар паморшчыўся, як ад прыкрасці.

— Дарэмна,— сказаў Зазыба.

Гэта нечакана ўзбурыла Чубара:

— Але ж мы не павінны за кошт калгаснага статка папаўняць прыватны сектар!

— Пры чым тута прыватны сектар? — заварушыўся на ложку Зазыба.— Калі ў калгасніка няма каровы, дак хто яму паможа, як не мы?

— Ты быццам забыў, што ўжо амаль два месяцы вайна ідзе. Ці ты, можа, назнарок усё гэта гаворыш? Таго і глядзі, што заўтра фашысты тут будуць. А ты пра карову. Яшчэ невядома, каму яна дастанецца. Хто мне гарантыю дасць, што да немцаў у кацёл не трапіць? — Чубар крутануў галавой.— Урэшце, я выконваў дырэктыву. Ай не чуў выступленне таварыша Сталіна?

— Чаму ж, чуў,— спакойна адказаў Зазыба.

— А пра дырэктыву сэнка і цэк вэкапэбэ ведаеш?

— Не, пра дырэктыву не ведаю.

— А нам чыталі. Сабралі ў райкоме і чыталі. Сам Маштакоў чытаў. Дык вось, каб ты не гаварыў абы-што. Там чорным па белым сказана, няцяжка было запомніць: пры вымушаным, разумееш — пры вымушаным адыходзе часцей Чырвонай Арміі трэба не пакідаць працўніку нічога. Калгасы павінны выганяць жывёлу, а хлеб здаваць пад ахоўнасць дзяржаўных органаў. А тая маёмасць, якую нельга вывезці, павінна, безумоўна, знішчацца. Знішчацца, разумееш? Каб не пакінуць ворагу. Адну спустошаную зямлю трэба пакідаць. Адну спустошаную зямлю!

— А людзей? — хмура спытаў Зазыба.

— Што людзей?

— А тое, што людзі ж застаюцца на гэтай зямлі. Ім жа есць патрэбна нешта будзе?

— А хто іх прымушае заставацца? Той, хто пасапраўднаму любіў Савецкую ўладу, не будзе сядзець. Той ужо даўно зняўся з месца і паехаў.

Зазыба ад хвалявання намацаў за спіной падушку, узяў яе аберуч і, прыціскаючы нечага да жывата, сказаў:

— Добра, тады давай па-другому гаварыць. Ты от кажаш — той, хто любіў Савецкую ўладу, не застанецца. Няхай так. А як, па-твойму,— нашы верамейкаўскія бабы не любілі яе, што нікуды не падаюцца?

— Я ім у душы не лазіў!

— А варта было б. А то ты больш пад спадніцы ім лазіў.

Чубару такая гаворка не падабалася, асабліва

апошнія Зазыбавы словы абуралі, але адказаць што ён не знайшоў, адно сцяў зубы.

Тым часам Зазыба не пераставаў даводзіць:

— І яшчэ я табе скажу, Чубар, а ты ўжо як хочаш,— хочаш слухай, а хочаш не. Але я яшчэ ў тую германскую чуў, як Панаська гаварыў. Быў у нас такі чалавек, да калгасаў памёр. Ты яго не заспеў. Дак от Панаська нават тады гаварыў: хто з роднае зямлі ўцякае, той ворага не перамагае.

Чубар разумеў, што Зазыба гэтым вінавацїў не асабіста яго, таму зноў пачаў пярэчыць:

— Гэта ўжо не тваёй галавы справа. Мы з табой людзі маленькія.

— Але ж думаць нікому не забаронена.

— Чым глупства гаварыць, дык лепей ужо не думаць,— як адсек Чубар.— Адным словам, хопіць ляжаць, прыходзь заўтра ў кантору. Раз лічышся ў калгасе намеснікам, то адказваць таксама рыхтуйся. Не ў аднаго мяне шыя ёсць.

— От гэта правільна,— усміхнуўся Зазыба.— Так бы і гаварыў.

Чубар адвярнуўся да акна, загаварыў, стоячы спіной да Зазыбы:

— Я цябе ўвяду ў курс. Ведай — у засеках у нас пуста. Здалі ўсё — і пшаніцу, якая была, і грэчку. За гэта я спакойны. Гэта ўжо, здаецца, фашыстам не дастанецца. А цяпер пра тое, што ў полі стаіць... Адным словам, гэта ўжо будзе твой клопат. Раз ёсць дырэктыва, трэба выконваць яе.

Чубар не стаў бавіцца ў хаце. Пасля гэтых слоў ён узяў з кута сваю вінтоўку, павесіў на плячо і, як раззлаваны, падаўся за парог.

Кажуць, ад чужых слоў галава не баліць. Але Зазыбу, пасля размовы са старшынёй, не на жарты занепакоіласа. У душы пасяліўся страх — было такое адчуванне, нібыта па вёсцы хадзіў хто з гарачай галавнёй.

На другі дзень Зазыба пайшоў у калгасную кантору, якая стаяла наводдаль ад вёскі, побач з будынкам сельсавета, але Чубара там не было; стары Ціток, калгасны і сельсавецкі вартаўнік і даглядчык выязных коней, сказаў Зазыбу, што нехта бачыў, як старшыня калгаса падаўся па бальшаку на Белую Гліну. Гэта здарылася тады, як праз вёску прайшлі на Гутку

невялікай калонай ці не апошнія чырвонаармейцы, што прыкрывалі на Сажы адыход сваіх.

Тым часам у Бабінавічах — за сем кіламетраў ад Верамеек — ужо былі немцы.

Як ні дзіўна, але перш гэтая вестка прыйшла ў Верамейкі з Зазыбам.

Не паспеў ён вярнуцца з калгаснай канторы, як з Кулігаеўкі па яго прыбегла ўнучка Сідара Раўнягіна.

— Дзед казаў, што б вы да нас ішлі,— сказала яна.

— А што ў вас, вяселле? — ажно не паверыў Зазыба.

— Не ведаю,— сумелася дзяўчынка,— толькі дзед казаў, што б вы прыйшлі.

Зазыба прыкінуў — Раўнягін нездарма пасылае па яго ў такі час дзяўчо.

— Ладна,— кіўнуў ён,— скажы дзеду свайму, што хутка прыйду.

Неўзабаве Зазыба накінуў на плечы ватоўку і пашыбаваў па загароддзі ў Кулігаеўку.

На два пасёлкі — Мамонаўку і Кулігаеўку — было пятнаццаць двароў. Пасёлкі гэтыя выраслі ў дваццатыя гады, у час так званай «прышчэпаўшчыны». Верамейкаўскім мужыкам, асабліва спярша братам Раўнягіным, Сідару і Ігнату, таксама захацелася «культурна пагаспадарыць», і яны нагледзелі сабе пад сялібу Кулігаеўку — урочышча, дзе пры панах на беразе звычайнай рачулкі-сморкаўкі была паказная стайня. Праўда, урочышча тое, пакуль людзі раскашавалі пасля рэвалюцыі з зямлёй, пабралася глушынай, але акалічнасць гэтая не стала прычынай для двухжыльных братоў, і ўжо недзе пад восень на беразе Кулігаеўкі задымілі коміны хат, перавезеных з Верамеек. Праз год у Кулігаеўцы хат паболела — стала шэсць. У Мамонаўку тым часам пераехалі з Верамеек Даніла Райцаў і Васіль Храмянкоў. Здаецца, год ці два ў Верамейках пацвельваліся з навасёлаў, але нядоўга: вельмі хутка абжыліся там былыя верамейкаўскія мужыкі — і хаты ўжо ў іх былі не саломаю крыты, а гонтай. Сідар, малодшы з братоў Раўнягіных, грамату з Мінска атрымаў як культурны гаспадар. Калі паўсюды ствараліся калгасы, мамонаўцы і кулігаеўцы таксама вырашылі арганізавацца ў арцель. Але праз некалькі год у раённым цэнтры нечага палічылі, што пятнаццаць гаспадарак — гэта яшчэ не калгас, і пра-

панавалі мамонаўцам і кулігаеўцам далучыцца да Верамеек. Затое па-ранейшаму туды з вялікай ахвотай наведвалася рознае начальства: там табе і лазня з венікам — кожны гаспадар меў сваю, і рыба — возера непадалёку, і дзічына — лес побач. Можа, таму і не бурылі пасёлкаў, не звозілі назад у Верамейкі.

Да Кулігаеўкі было кіламетра паўтара, і Зазыба дабраўся хутка, нават не думаў, што на такое здатны пры хваробе. За паваротам, адкуль выступалі стрэхі кулігаеўскіх хат, яго перастрэў Сідар Раўнягін. Высокі і пляшывы, Сідар ступіў на сцежку з альхоўніку, парукаўся і сказаў:

— А мы думалі, што па цябе давядзецца ехаць.

Зазыба ўскінуў вочы, спытаў:

— Што ў цябе там?

— Пабачыш сам.— Сідар усміхнуўся і, цяжка стаўляючы раматусныя ногі, павёў Зазыбу ў пасёлак.

«Можа, Чубар заве? — падумаў нечага Зазыба.— Але чаму тады такая патаемнасць?» Зазыбу не хацелася зноў лаяцца з Чубарам: урэшце, нельга ўсё зводзіць да неразумнай мудрасці — абы месяц свяціў, а зоркі — як хочуць. Аднак непакоіўся ён дарэмна. Каля Сідаравай хаты, пад дубамі-сталеткамі стаяў грузавік, у якім нерухома, як вылепленыя з воску, сядзелі на лаўках чырвонаармейцы, трымаючы паміж каленяў вінтоўкі з прымкнёнымі штыкамі. У хаце Зазыбу чакалі сакратар райкома партыі Пракоп Маштакоў і незнаёмы вайсковец з дзвюма шпаламі на пятліцах. Маштакоў адразу падняўся з-за стала, на якім да гэтага разглядаў карту, падаўся насустрач. А Зазыба ад неспадзяванай сустрэчы ажно затрымаўся ў парозе, і пакуль Маштакоў нёс праз хату сваё атлусцелае, нягнуткае ў паясніцы цела, паспеў заўважыць, што той за паўгода, якія яны не бачыліся, вельмі змяніўся. Можа, вінавата была паўвайсковая форма — зялёная дыяганалевая гімнасцёрка, падпяразаная шырокім камандзірскім рэменем, але твар, заўсёды па-мужчынску дагледжаны, таксама нібыта страціў ранейшы выгляд, здаўся Зазыбу надта азызлым, нават васкаватым; пад вачамі ў сакратара райкома былі сінія пухліны.

Маштакоў абняў Зазыбу за плечы, павёў да стала.

— Знаёмся з таварышам,— паказаў ён на вайскоўца.

Вайсковец выпрастаўся, падаў Зазыбу руку, але не назваўся.

Маштакоў глядзеў на Зазыбу з радасцю, якую ён не толькі не мог схаваць, але і не збіраўся гэта рабіць.

— Вельмі добра, што ты прыйшоў,— кладучы рукі далонямі на стол, сказаў Маштакоў.— Сядай і расказвай.— Ен пачакаў, пакуль Зазыба ўсаджваўся на табурэт з прапілаванай шчылінай, а тады спытаў: — Як справы ў вас, у Верамейках?

— Ці ж гэта справы? — чамусьці гледзячы на вайскоўца, адказаў Зазыба.— Я каторы дзень валяюся на ложку...

— Што так?

— Гарлянка замучыла,— сказаў Зазыба.

— Паганая гэта хвароба,— паківаў Маштакоў.— Здаецца, так сабе, глупства для мужыка, а бойся, як самае горшае. Брат мой некалі хварэў, дык я таксама ведаю.

Вайсковец пры гэтым чамусьці ўсміхнуўся як сілячыся.

Тады Маштакоў спытаў:

— А Чубар дзе?

— Не ведаю,— адказаў Зазыба, але дадаў:— Казалі ў вёсцы, што нібыта падаўся па бальшаку, можа, да вас, у Крутагор'е.

Маштакова Зазыбавы словы насцярожылі. Але працягваў ён гаворку зусім пра другое:

— Ну, што кароў калгасных не пакінулі ў вёсцы, пра гэта я ведаю, збожжа, мабыць, таксама не засталося? — Маштакоў паглядзеў на Зазыбу.— А як з новым хлебам?

— Не ведаю,— адказаў Зазыба,— яшчэ ж на полі ўвесь, у каласках.— І чамусьці апусціў вочы на бліскучыя халявы маўклівага вайскоўца, якія ляжалі пад сталом на суножцы.

— У Бабінавічах ужо немцы,— сказаў Маштакоў.— У Крутагор'і таксама...

— З учарашняга дня,— дадаў вайсковец.

— Увесь дзень трымалі,— сказаў Маштакоў,— а к вечару здалі.

— Але ж Чубар пайшоў туды,— нібы спахапіўся Зазыба.

— Вашага Чубара не зразумееш,— сказаў нездаволеным голасам Маштакоў.— Калі яго клікалі на важную справу, ён, па даваеннай звычцы, недзе хаваўся,

а цяпер...— Ён пастаяў трохі з задуманым тварам, пасля кіўнуў галавой на карту: — Адным словам, раён наш ужо заняты праціўнікам!

Тады гаворку ўзяў на сябе вайсковец.

— Вольным застаецца пакуль адзін сектар, вось гэты.— Ён тыцнуў указальным пальцам у невялікі чырвоны кружок.— Крутагор'е, ад якога адыходзілі пад вуглом бадай у сорак пяць градусаў дзве тлустыя лініі, праведзеныя сінім алоўкам.— Як бачыце, Верамейкі вашы трапляюць у гэты сектар.

— Мы гэта для яснасці табе, каб ведаў,— сказаў Маштакоў.— Мяркуй сам, калі не сёння, то заўтра фашысты ў Верамейках будуць. Ад Бабінавічаў да вас ім ужо недалёка. Тым больш што нашых войск каля Бесядзі няма.

Зазыба слухаў, адчуваючы, як скура на твары рабілася нерухомай і зусім нячутнай, быццам адлівала кроў.

Маштакоў паглядзеў на Зазыбу, спытаў амаль у вочы:

— Ты вось пра што скажы мне, Дзяніс Яўменавіч, як ты да Савецкай улады — не перамяніўся?

Зазыба таксама падняў вочы на сакратара райкома, бо не зразумеў таго.

— Ты абавязкова павінен сказаць пра гэта,— стаяў на сваім Маштакоў,— бо я не так сабе...

Зазыба падумаў, што адказу яго чакаў не столькі Маштакоў, колькі вайсковец, таму сказаў без пакрыўджанасці, проста і шчыра, з усведамленнем усёй важнасці слоў:

— Не, не перамяніўся.

— Іншага я ад цябе і не думаў пачуць,— усміхнуўся задаволены Маштакоў.— Але даруй, гаворка цяпер паміж намі ідзе большая, чым звычайны давер. Мы вось параіліся з таварышам маёрам і вырашылі звярнуцца да цябе. Чалавек ты надзейны, гэта я ведаю. Мы тут надумаліся зрабіць адну справу.

Маштакоў перавёў позірк на вайскоўца. Той кіўнуў галавой.

— Трэба ўладкаваць у Бабінавічах аднаго чалавека,— дагаварыў Маштакоў.

Тады вайсковец спытаў:

— У вас там знаёмыя ёсць?

Зазыба прыкінуў у галаве, але адказаць не паспеў. Вайсковец удакладніў:

— Ну такія, каб як свае былі?
— Есць,— нарэшце адказаў Зазыба.
— Ну вось і добра,— з палёгкаю ў голасе сказаў Маштакоў.— Можна клікаць у хату Марылю,— паглядзеў ён на вайскоўца.
Той адразу ж устаў з-за стала і рушыў да парога.
Калі ў хаце засталіся Маштакоў і Зазыба, сакратар райкома паклаў на Зазыбава плячо руку:
— Цяжка?
— Дай не лёгка.
— Усім цяпер цяжка, Дзяніс. Але неяк адужаем. Не можа быць, каб не адужалі. Прыйдзе час, возьмем фашыста за горла.
— Дак трэба...
Маштакоў падумаў і спытаў:
— Можа, у цябе што ёсць і да мяне?
— Есць.
— Тады гавары, а то часу ў нас мала.
— Спытаць хачу.
— Давай.
— Ты от гаварыў пра новы хлеб. Дак... Адным словам, сам ведаеш, жніво яшчэ не пачыналі ў калгасе, але ж скора пачынаць мусім. Дак што тады рабіць са збожжам? Чубар гаварыў пра нейкую дырэктыву, бытта ў райкоме ты чытаў актыву.
— Мы сапраўды знаёмілі раённы актыў з дырэктывай Савета Народных Камісараў і Цэнтральнага Камітэта партыі ад дваццаць дзевятага чэрвеня.
— Ну от... Дык я Чубара зразумеў так, што па ёй усё падлягае знішчэнню.
— Правільна. Але ж ты сам кажаш, што жніво не пачыналі. Значыць, хлеба яшчэ няма.
— Аднак жа будзе!
— Дзіва што будзе,— кіўнуў галавой Маштакоў.
— Чубар казаў, каб пасевы...
Маштакоў прайшоўся па хаце.
— М-да,— сказаў ён праз нейкі момант,— кругом нам задаў фашыст задачу. Затрымайся на Сажы фронт яшчэ на два тыдні — хоць пра гэта галава не балела б. Са жнівом паспелі б. А цяпер збажына стаіць у полі быццам назнарок. Давядзецца неяк выкручвацца. Фашыстам і сапраўды нельга нашага хлеба аддаваць. Ен яшчэ самім спатрэбіцца.
— Я так думаю...
Але дагаварыць ім не далі: адчыніліся дзверы, і ў

хату разам з вайскоўцам, які прыгінаў галаву, калі пераступаў парог, зайшла дзяўчына. Яна была прыгожая, усё ў ёй — і пастава, якую зграбна аблягала летняя, з дробнаю клеткай сукенка, і ногі з нібыта вытачанымі лыткамі, і спакойныя, аголеныя да плячэй рукі, і чорныя вочы, якія на першы погляд здаваліся трохі касаватымі, але нікольки не псавалі маладога твару,— прываблівала вока. Зазыба ажно паглядзеў на Маштакова, быццам не паверыў, што менавіта яе давядзецца ўладкоўваць у Бабінавічах.

— Так, гэта і ёсць той чалавек,— сказаў вайсковец.— Завуць яе Марыляй. Гэта не сакрэт. Думаю, што вы самі пасля пазнаёміцеся.

У Верамейкі немцы чамусьці не спяшаліся, і непатрывожаная жнівеньская ноч усё кружыла над саламянымі стрэхамі стоенай вёскі, як зацяты птах. Амаль паўтараста двароў — па шнуравой кнізе дакладна сто сорак тры — патаналі ўначы, прыслоненыя да лесу, які ледзь не палохаў сваёй густой, нібыта чорная воўна, цемрай. Лес гэты ішоў сюды ад самае Бесядзі, што падзяляла мясцовасць на лясную і бязлесную. Да лясной належалі і Верамейкі. На тапаграфічнай карце двухсотгадовай даўнасці, якую адшукаў некалі ў старых кнігах Зазыбаў Масей, Верамейкі яшчэ не значыліся. Тады наогул усё гэта забесяддзе ляжала нечапанае, адна пракаветная пушча ды азёры пасярод балот, якія непрыкметна, год за годам, зацягвалі іх купінай; следам наступаў лес, спускаючыся з сухіх выспаў — спярша чэзлыя сосенкі, якія гнала ў адну балоніну і якія доўга не маглі прастаяць на багне (пад купінамі была вада), але паступова балота храсла, высыхала, і на ім вырасталі магутныя хвоі. Па правы бок Бесядзі тым часам ужо гаманілі Бабінавічы, якія пасля, калі распрадавалі ў тутэйшых мясцінах каронныя землі, пачалі называцца мястэчкам. Уласна, гэта было самае вялікае паселішча на ўсю акругу. Адсюль набіраў свае войска і Васіль Вашчыла, калі ўзбунтаваў супраць арандатара Гдалія, а разам з ім і супраць князя Радзівіла Крычаўскае староства. Паўстанне, як вядома з пісанай гісторыі, было падаўлена. Сам Вашчыла схаваўся недзе на адной з парубежных застаў, што стаялі тады кіламетраў за сорак ад Бесядзі. Паміж Сожам і Бесяддзю лютавала радзівілаўская «экспедыцыя». Былыя паўстанцы ратаваліся хто дзе, а больш падаваліся

за Бесядзь — падалей ад кары і бліжэй да рускіх застаў. Адна за адной там узнікалі лясныя вёскі. Якраз тады і пачаліся за чатыры кіламетры ад Бесядзі Верамейкі. Заснаваў іх бабінавіцкі каваль Верамей, паплечнік Вашчылавага атамана Ветра, што з Канічаў. З кавалём за Бесядзь падаўся і ягоны брат Сенька, які, мусіць, таксама паваяваў з палякамі. Мясцовае паданне не захавала большых падрабязнасцей пра братоў, але ў Верамейках усё роўна ведалі, дзе была пастаўлена першая хата: на беразе ручая, што цёк у возера, якое хаваў сабою лес... Дык вось, было гэта дзвесце гадоў таму назад. Але за два стагоддзі ўсё перайначылася тут. Галоўнае — вырасла цэлая вёска. Цяпер яна ляжала амаль падковай вакол таго возера і займала — вядома, без ворнай зямлі — ці не два кіламетры ўзлобкаў і выспаў, што некалі нельга было нават угледзець за дрэвамі.

...Зазыба ўначы надзеты быў, як у дарогу: на ім была ватоўка, якую ён ужо не скідаў пасля вяртання з Кулігаеўкі, і наваксаваныя боты — на выпадак, калі б раптам давялося падавацца куды з вёскі. Туліўся ён на ўслоне, паклаўшы галаву на кажух.

Адольвалі думкі. Ён перабраў ужо нямала іх у сваёй галаве, а заставалася яшчэ больш.

Амаль чатыры перадваенныя гады — пасля арышту Масея — ён пражыў, як у тлуме. І таму шмат з таго, што адбывалася вакол, проста не заўважаў. Яго нібыта абыходзіла ўсё. І вось загрукатала вайна. Але і яна спачатку вялікага страху не нагнала. Урэшце, калі гаварыць як на духу, то мала хто з разумных людзей верыў у тое, што пісалі апошні час пра яе, асабліва пасля трыццаць дзевятага года, як немцы сталі на той бок дзяржаўнай граніцы. Разумелі нават недасведчаныя, што падышлі яны блізка не так сабе. Але перад вайной выйшлі з тасаўскім абвяржэннем газеты, дзе зноў нібыта пераконвалі «няверуючых», што Германія «таксама няўхільна захоўвае ўмовы савецка-германскага пакта аб ненападзе, як і Савецкі Саюз...». Пасля, праўда, некаторыя тлумачылі, што рабілася ўсё, маўляў, дзеля вялікай палітыкі ці, як казаў стары Ціток, дзеля міжнароднага этыкету. Аднак жа здавён лічылася: дзе многа этыкету, там небагата шчырасці, бо ад сабак, апрача блох, нічога не набярэшся. А фашысты — тыя ж сабакі. Пра гэта ведалі ўсе, у тым ліку і Зазыба, хоць ён і разумеў таксама, што ў палітыцы не

кожны раз расход з барышом на адным полазе едуць. Па дарозе, пакуль Зазыба дабіраўся ў Верамейкі з Хатынічаў, ён наслухаўся featureрознага. У людзей нібы языкі развязаліся. Нават часам здавалася, што гаварылі цяпер амаль адно і прытоеныя зласліўцы, калі не ворагі, якія сапраўды чакалі прыходу фашыстаў, і людзі сумленныя, якіх хвалявала і непакоіла тое, што рабілася ў краіне. Але ва ўсёй гэтай гаварні, справядлівай і несправядлівай, было нешта такое, што прымушала задумвацца: можа, не ўсё варта было браць напавер. Хадзілі, напрыклад, чуткі, што па загаду Сталіна ўжо расстраляны каля Віцебска генералы, якія не толькі не падрыхтаваліся як след да вайны з фашыстамі, але і ўтаілі ад яго праўду: пабаяліся за сябе. Тым часам гаварылі і другое, маўляў, вінаваты... Сталін — значыць, бацька не бацька, раз сыны нядбайныя... Некалі Зазыбу дужа злавала, калі бацька, Яўмен Зазыба, пытаўся: «Чаму твой Сталін ходзіць у ботах? Маўчыш? А чаму тады Ленін не насіў іх? А я ведаю, бо Сталін усё наравіць напрасткі пайсці, яму і балота не перашкода, а Ленін гэтак не рабіў, таму і было пры ім па-іншаму». Вядома, Зазыбаў бацька быў чалавек цёмны і жыў у адных забабонах, але насуперак усяму, што было разумнага, нават баючыся прызнацца сабе, Зазыба і сам паступова як не гатовы быў глядзець на чалавека, якога мільёны людзей лічылі за вялікага правадыра, праз акуляры «прытчы пра боты», асабліва пасля таго, як засудзілі Масея. І, вядома, не таму, што Масеева няшчасце абярнулася бацькавай ганьбай: Зазыба надзвычай добра ведаў свайго сына, каб паверыць — тут, як кажуць, хоць голаў на кол.

Але пра Масея нагадаў яму ў Кулігаеўцы нават незнаёмы вайсковец, калі Зазыба вёў Марылю з Сідаравай хаты.

— Вы ад сына свайго лісты атрымліваеце? — спытаў раптам вайсковец.

Зазыба ажно сцепануўся, уцяўшы галаву, і цяжка, нібы махавое кола, павярнуўся на хату: вайсковец стаяў, трымаючыся рукой за край стала, і не зводзіў вачэй з Зазыбы.

— Не,— ціха, як у задыху, адказаў Зазыба.— Ен асуджаны па семдзесят другой стацці, без права перапіскі.

Тады вайсковец усміхнуўся, нібы жалеючы пад-

бадзёрыць чалавека, але ўсмешка яго была як змушаная.

— Можа, вы чулі пра яго? — зрабіў Зазыба крок наперад.

— Нават бачыць давялося.

— Даўно?

— Не дужа,— ужо зусім строга сказаў вайсковец.— Але вы не хвалюйцеся, у яго ўсё добра.

Тады Зазыба ў сваёй неспадзяванай, але недаверлівай радасці паглядзеў на Маштакова і адразу панікнуў: сакратар райкома, нібы стыдаючыся чаго, плюскаў вачамі, спяшаючыся адвесці іх убок.

«Маніць! — са злосцю і душэўным болем падумаў Зазыба пра вайскоўца.— Нідзе ён Масея не бачыў!..» І пакуль вёў з Кулігаеўкі Марылю, усё не мог суняць хвалявання.

Ахалодаў ён ужо ў Верамейках — крыўда прайшла, і цяпер Зазыба ўспамінаў пра тую размову ў Сідаравай хаце, як пра нешта вартае спагады: да чаго можа давесці чалавека пачуццё перасцярогі, выклікане не столькі бояззю за даручаную справу, колькі недаверлівасцю. Тым не менш на душы ў Зазыбы было прыкра, хоць ён і добра ведаў, што розуму ў чужую галаву лапатай не накладзеш. Адзін момант ён нават хацеў расказаць пра сваю гаворку з вайскоўцам Марфе, але стрымаўся, пашкадаваў турбаваць яе, бо ведаў, як тая можа ўпасці ў роспач. Марфа таксама цяпер не спала, яна ляжала на тапчане, што быў паміж сцяной і печчу, накрыўшы ногі дзяругай. Было чуваць, як яна варушылася часам і ўздыхала, але зусім ціха, нібыта баялася патрывожыць нечы спакой. Марыля начавала на другой палавіне хаты, за філёнкавымі дзвярамі.

Не спадзяваўся Зазыба, але раптам адолеў і яго сон — згубілася недзе, як у бары рэха, неспакойная думка, і вочы, што стаялі слупом, перасталі гарэць сухім агнём. Здаецца, даўно ўжо прыходзілі да яго сны, можа, нават таму, што на старасць падалося, аднак сёння раптам пачало вяртацца якраз тое, што, бадай, і не ўспаміналася ўжо... Ён бачыў, як ехалі з бацькам па дубовыя штандары ў раскосы, вярсты за чатыры ад вёскі: тады задумалі яны перасыпаць сваю хату. Дрэва — дуб — для штандараў бацька нагледзеў загадзя, нават згаварыўся з леснікам, і яны неўзабаве пачалі пілаваць яго без асаблівай перасцярогі. Тырса,

што сыпалася з дубовай прарэзіны, была цёплая і мяккая, і Дзяніс, тады яшчэ падлетак, зграбаў яе са свайго лапця і, пакуль бацька падбіваў абухом клін, каб не заціснула пілу, прасейваў паміж пальцаў, паглядаючы ўгору — калі будзе падаць дрэва? Але тое стаяла сабе і нават не трымцела. Піла тым часам не шкадавала яго, усё глыбей уразалася ў моцную, як косць, балоніну. Дуб пражыў у лесе гадоў трыста, не меней. Пра гэта сказаў Дзянісу бацька. І яшчэ бацька папярэдзіў: «Баронь бог, не адбягай нікуды, як затрашчыць. Стой на месцы». Але Дзяніс, калі пахілілася дрэва, забыўся на бацькаву параду. Пабег якраз у той бой, куды мелася бабахнуцца дрэва. Уратавала хлопца, што дрэва расло вілаватае: калі яно гахнулася на зямлю, Дзяніс апынуўся паміж сукоў. Вядома, страху ды болек набраўся. Але больш дасталося бацьку — той, як прыехалі з раскосаў, праляжаў ажно некалькі тыдняў у хваробе, бо не вытрымалі нервы. І вось цяпер Зазыбу нечага прысніўся той страшны выпадак, і ён зноў спалохана бег па раскосах, чуючы над сабой трэск дрэва. Аднак гэты раз беглася чамусьці не так прытка, і наогул усё рабілася быццам назнарок: Дзяніс, ужо дарослы, як на сённяшні дзень, адно коўзаўся па мокрай траве, а дрэва ўсё нахілялася над ім, пагражала раструшчыць...

Пабудзіла Зазыбу Марфа.

— Немцы! — трывожна шапнула яна.

Зазыба кінуў з услона ногі, прахапіўся, як і не спаў.

— Дзе?

— Паслухай...

Каб не выдаць сябе, Зазыба асцярожна штурхнуў акно. Адна аканіца падалася на вуліцу, у твар дыхнула сцюдзёнасцю і пахамі позняга лета, але вуха нічога не лавіла.

Тады Зазыба пасунуў наперад другую аканіцу, вылез па плечы вонкі. Але і цяпер нічога не чуваць было — ні аднаго гуку.

— Папрышчылася табе,— сказаў ён жонцы амаль на ўвесь голас.

— Не, я бытта не спала,— не паверыла тая.

Зазыба яшчэ колькі хвілін павісеў на падаконніку, але якога-небудзь старонняга гуку і цяпер не пачуў — вёска па-ранейшаму была стоеная.

І тады за дварамі ў аўсе, быццам неаготаўшыся ад чаго, свіснула раз ды другі перапёлка.

— Піць!.. Піць!..

Спярша Зазыба нават не падумаў, што гэта падала голас перапёлка.

Але вось пачулася больш выразнае і поўнае:

— Піць-піль-віць... Піць-піль-віць... Піць-піль-віць,— і тады Зазыбу ажно заманулася паслухаць чутачку.

— Піць-піль-віць...

Але ж сёлета ці не запозненым спеў яе?

— Піць-піль-віць...

Зазыба падумаў так і нібыта з падманутым пачуццём памкнуўся зачыніць акно. Але дакрануўся рукой адно да аканіцы. Нешта як стрымлівала пацягнуць яе на сябе. Можа, самы перапёлчын голас.

— Піць-піль-віць... Піць-піль-віць...

У ім не было тае ядранай і бесклапотнай зухаватасці, якая, быццам удар хлыстоўскі, ажно падсцёбвае часам і прыўзнімае настрой.

— Піць-піль-віць... Піць-піль-віць...

Сёння перапёлка, няйначай, плакала — ці то гняздзечка яе разбурыў хто, ці яшчэ якая бяда прымусіла агалошваць тугой наваколле, але замест звычайнага спеву чуўся плач:

— Піць-піль-віць... Піць-піль-віць...

Зазыба нарэшце адчуў гэта, і ў галаве ягонай узнікла пакутлівая думка: калі птушкі так плачуць са свайго гора, то як жа тады павінны галасіць людзі, у якіх гора наогул бывае незраўнана больш, а цяпер дык і зусім цераз край?

Успомнілася:

Перапёлка, трасцяно гняздзечка,
залато яечка,
перапёлка!
Перапёлка, пастушкі пагоняць,
гняздзечка разбураць,
перапёлка!

— Ніякіх немцаў няма,— лагодна ўшчуваючы жонку, кінуў ён у цёмную хату і задыхаў на ўсе грудзі.— Табе і праўда нешта папрысчылася.

Але Марфа сама падышла да акна.

— Ат жа і праўда нічога нячутна,— згадзілася яна праз нейкі момант.

— А чаму раптам падумалася табе? — спытаў Зазыба.

— Да падалося, што машына прайшла.

— Дзе?

— Па вуліцы.

— Тады б яна і цяпер гула.

— А хто яе ведае...

Марфа пазяхнула, але адыходзіць ад акна не спяшалася.

— Кладзіся спаць,— параіў Зазыба,— а то заўтра будзеш совацца па двары. Дай дзеўку мы, відаць, пабудзілі?

— Яна маладая. Ей спіцца. А цябе во дарэмна па дурноце сваёй падняла.

— Тае бяды,— махнуў рукой Зазыба.

Нарэшце Марфа пайшла зноў укладвацца на тапчан, а Зазыба застаўся сядзець на ўслоне — нечага дужа засвярбела галёнка ў боце, можа, таму, што запацела ў анучах. Ен пакутліва моршчыўся, ужо наважваючыся разуцца. І ў гэты час на вуліцы пачуліся раптам галасы. Зазыба хуценька прычыніў акно, а сам схаваўся за лутку. Галасы набліжаліся. Гаварылі парускy. Як толькі Зазыба разабраў гэта, то паспакайнеў і перастаў хавацца, стаўшы насупраць акна. Марфа таксама пачула галасы, падышла:

— Што тама?

— Пачакай,— папярэдзіў Зазыба.

Нарэшце Зазыба ўбачыў дзве чалавечыя постаці. Тыя наблізіліся да хаты і запыніліся.

— Можа, гэта? — сказаў адзін голас.

— Калі цётка тая дакладна палічыла,— адказаў другі.

— Па левы бок?

— Здаецца, так.

— А як тут узысці на двор?

— Чорт яе ведае!

— Можа, тады залезці ў гародчык гэты ды паляпаць у шыбіну?

— Не, патопчам. Пад вокнамі заўсёды што-небудзь расце.

— Можа, выйсці да іх трэба,— падказала Зазыбу Марфа.

Але Зазыба не зварухнуўся.

Тым часам людзі падаліся да Зазыбавых варот, дзе па правы бок была фортка. Запораў на ёй адмысловых не было, адзін драўляны сабачка, што прыўзнімаўся аборкай у прасвідраваным вочку. На двор няцяжка

было трапіць нават уначы. Як і трэба было чакаць, незнаёмыя людзі хутка справіліся з няхітрымі Зазыбавымі запорамі, узышлі на ганак. У хаце пачулася, як яны пачалі паціху ляпаць клямкай. Зазыба выйшаў у сенцы. На ганку, мусіць, пачулі, як адчыніліся дзверы, таму перасталі ляпаць. Колькі часу знадворку маўчалі. Тады Зазыба знарок кашлянуў.

— Старшыня Савета тут жыве? — спыталі з ганка.

— Не.

— А хто вы? Старшыня калгаса?

— Не, я загадчык гаспадаркі.

— Мы чырвонаармейцы. Справа ў нас пільная.

Зазыба пачаў адчыняць дзверы — прывычна намацаў у цемнаце жалезную засаўку, шмаргануў яе ўправа, жалеза бразнула, і дзверы расчыніліся ледзь не напята, быццам на іх хто націснуў з таго боку. Чырвонаармейцы адступілі на крок, даючы дарогу гаспадару. Зазыба выйшаў на ганак, стаў паміж чырвонаармейцамі. Адзін з іх паднёс руку да шапкі, сказаў:

— Лейтэнант...— і назваў прозвішча, якое Зазыба не паспеў расслухаць: вочы ў чырвонаармейца блішчалі нават уначы.

— Дак якая справа тады да мяне? — спытаў Зазыба.

— Бензін трэба,— сказаў лейтэнант.

— Бензін? — перапытаў Зазыба.

— Так.

— Але ж ці ёсць ён? Мабыць, здалі разам з аўтамашынай. У нас палутарка была.

Лейтэнант зняў шапку.

— Але хто скажа — ёсць бензін у калгасе ці не? — спытаў ён больш настойліва.

Зазыба паціснуў плячамі.

— Ну вось, а яшчэ заўхоз!..— сказаў тады чырвонаармеец, які да гэтага маўчаў.

— Дак я таксама без года нядзеля тута,— пачаў апраўдвацца Зазыба.— Было, адлучаўся надоўга з калгаса. Рабілася ўсё без мяне.

— Разумееце, у нас гаручае кончылася...

— Можа, тады спытаць у кладаўшчыцы? — няпэўна, як для самога сябе, сказаў Зазыба.— Гэта недалёка.

— Пакажыце,— адразу ўхапіўся лейтэнант.

Зазыба пастаяў трохі ў развазе, а тады ціха зачыніў дзверы і першы сышоў з ганка.

Кладаўшчыцай у калгасе была Ганна Карпілава, саламяная ўдава: у свае маладыя гады — не набрала яшчэ і дваццаці пяці — яна мела двух дзяцей, так званых ветравічкоў-бязбацькавічаў. Хадзілі да яе і тутэйшыя, верамейкаўскія мужыкі, і прыезджыя, асабліва розныя ўпаўнаважаныя, якія праседжвалі ў калгасе цэлымі тыднямі і якіх вадзілі да яе, па-вясковаму, як у гасцініцу, начаваць. Здаралася, што знаходзіліся і жаніхі ёй, якія сваталіся, здаецца, разы са тры. Але доўга не затрымліваліся ў яе хаце. Аднаго прымака, лесасплаўшчыка, яна прагнала сама — пабіла даёнкай за тое, што недзе бачылі яго са старэйшай Піліпчыкавай дачкой, астатнія ўцякалі па сваёй ахвоце: ці то харчы не падабаліся, ці то цягавітасці не хапала. Кладаўшчыцай Ганну паставіў ужо Чубар. Спярша ў Верамейках смяяліся з гэтага, а пасля перасталі: слабкая на перадок, Ганна выйшла моцнай на галаву. За якія паўгода яна разгадала паперную мудрасць і стала нядрэннай кладаўшчыцай.

Калі Зазыба прывёў на яе двор чырвонаармейцаў, жанчына спала: па ёй хоць і пярун, абы міма. Будзілі кладаўшчыцу доўга, нарэшце дастукаліся. Ганна падышла да акна, пазнала Зазыбу. Але на парог выйшла босая і ў сподняй.

— Ну, што табе? — спытала яна недавольна Зазыбу.

— Бензін во таварышам камандзірам патрэбны.

Ганна паварушыла плячамі і сказала з гуллівым шкадаваннем:

— А я думала, жаніхоў прывёў!

— Табе абы!..— хацеў паўшчуваць Зазыба.

Але Ганна гучна засмяялася.

— Дак няма бяльзіну,— сказала яна такім голасам, быццам да гэтага толькі марочыла галовы.— Каб раней, дак можна было б. А цяпер няма. Газы, праўда, ёсць трохі. У кладавой стаіць.

— Што гэта... газа? — спытаў лейтэнант Зазыбу.

— Па-вашаму — карасін,— растлумачыў той.

— А бензіну няма?

— Дак ні каліўка бяльзіну,— зноў чамусьці на ўсю моц засмяялася Ганна.— Увесь аддалі, як машыну калгасную здавалі.

Вайскоўцы пачалі аб нечым перамаўляцца між сабой. Тады Зазыба выкарыстаў момант і цыкнуў на Ганну, як на нявестку:

— Пастыдалася б, голая выйшла!..

Ганна павяла плячамі, знарок сцепанулася.

— Накінула б на сябе што,— зноў буркнуў Зазыба.

Ганна прыціснула да гарачых бакоў сагнутыя ў локцях рукі і быццам з неахвотаю пайшла ў хату. Лейтэнант павярнуўся да Зазыбы.

— Матор у нас заглох,— сказаў ён.— Гаручага не хапіла. Думалі, у вас раздабудзем, а цяпер вось не ведаем, як быць.

— Каб быў, то не пашкадавалі б,— нібы апраўдваючыся, развёў рукамі Зазыба.— Каму-каму, а сваім не пашкадавалі б.

— А коні ў вас ёсць? — спытаў тады чырвонаармеец.

— Есць,— замест Зазыбы адказала Ганна, якая якраз вярнулася з хаты адзетая.— Праўда, ахрамелыя. Чырвонаармейскія. Нам іх пакінулі замест калгасных. І ўчора яшчэ траіх бралі. Але запрэгчы можна. Вядома, калі на начлег іх не павялі.

— Тады вось што,— сказаў Зазыбу лейтэнант,— вы нам пакажаце, дзе вашы коні, а яна,— ён кіўнуў на Ганну,— няхай прынясе керасін.

— Дык ета ж далёка ісці па яго! — устрывожылася Ганна.

— Што значыць далёка? — паглядзеў на яе лейтэнант.

— Да ажно ў самы канец вёскі! — сказала Ганна.

— А ты не ідзі вуліцай,— незалюбіў Зазыба,— ступай па загароддзі, дак бліжэй будзе.

— Буду я хадзіць уначы па загароддзі тваім!

— Палахлівая!..

— Ай палахлівая! Бяры сам ключы да ступай у кладавую!

— Ты, Ганна, не дуры,— строга сказаў Зазыба.— Я тама не ведаю, што і як шукаць у цябе.

— Знойдзеш, калі хота будзе.

Размову іхнюю перапыніў лейтэнант.

— Тады няхай ён ідзе з ёй,— прапанаваў лейтэнант і паказаў на чырвонаармейца.

— З праважатым пайду! — засмяялася Ганна і перастала ўпарціцца. Яна вярнулася ў хату, каб наказаць нешта свайму большаму хлопчыку, а тады лёгка, быццам бязважкая, збегла на пахаладалую зямлю па сходках невысокага, складзенага з драўляных круглякоў, ганка.

— Вядзі,— гукнула яна чырвонаармейца.

Ужо на вуліцы лейтэнант сказаў Зазыбу:

— Трэба хоць вывезці за вёску машыну, а то сталі пад вокнамі.

Коні былі на стайні, і Ганна дарэмна сказала, што іх маглі павесці на начлег — не да таго цяпер было. Коні стаялі на самым праходзе, паміж стойламі, і толькі аднавокая кабыла, якая нікому не патрэбна была, падышла да бакавых варот. Яна пачула людзей і ціха заржала. Зазыба ведаў калгасную стайню і таму без святла прайшоўся па ўсім праходзе.

— Што ў вас там, палутарка ці ЗІС? — кінуў ён лейтэнанту.

— «Тэ-дваццаць шэсць».

— Што? — не зразумеў Зазыба.

— Танкетка.

— А-а-а, вон што! Тады пачакайце,— Зазыба схадзіў у трысценак, прыбудаваны да стайні, вынес адтуль хамуты з доўгімі сырамятнымі пастронкамі і пачаў брытаць коні.

Тым часам у самым канцы вёскі гаварылі паміж сабой яшчэ два чалавекі — мясцовы селянін Парфён Вяршкоў і другі танкіст, які застаўся каля заглохлай танкеткі. Танкетка спынілася якраз насупраць Парфёнавай хаты, праехаўшы па вуліцы метраў чатырыста. Тое, што кончылася раптам гаручае, не з'явілася нечаканасцю для саміх танкістаў. Яны нават упэўнены былі, што некалі гэта павінна здарыцца, бо выбіраліся ў дарогу — ад Вераб'ёвай Рудні, што непадалёку ад Гардзееўкі, да Бесядзі — ужо амаль без гаручага. Камандаванню тэрмінова патрэбна было зрабіць глыбокую разведку да самай ракі, і камандзір батальёна, накіроўваючы танкістаў, папярэдзіў:

— Адтуль, пэўна, давядзецца нагамі тупаць — гаручага ўсё роўна не хопіць. Але рызыкаваць не хачу. У нас няпоўныя бакі нават у «КВ». Таму запраўляцца не будзем. Паедзеце на тым, што ёсць. Для мяне лепей «Тэ-дваццаць шэсць» страціць, чым «КВ».

— Але ці паспеем мы вярнуцца? — сумеўся лейтэнант.

— У вашым распараджэнні ўся ноч. Туды даедзеце, а адтуль — алюр два крыжы.— Камбат раней служыў у артылерыі.— Хочаш, магу выпісаць мандат? На зваротным шляху выкарыстоўвай любы транспарт,

рэквізуй, калі што. Але каб разведданыя да раніцы былі ў штабе брыгады.— Ен паклаў руку на плячо лейтэнанта.— Ты зразумей — брыгаду кожную хвіліну могуць кінуць у бой. Гаручае ўсё на ўліку, а новы падвоз добра калі будзе ўранні. Не хапае аўтамашын. Адным словам, алюр два крыжы.

І вось нерухомая танкетка ўжо амаль гадзіну стаяла ў Верамейках. Танкісты дарэмна трацілі час, якога ў іх не вельмі шмат заставалася, але пакідаць баявую машыну на вуліцы не адважваліся. Спярша была надзея «пазычыць» гаручае ў вёсцы. Аднак самыя стаpанныя пошукі нічога не далі. Тады лейтэнант рашыўся на самае апошняе — вывезці танкетку за вёску і падпаліць.

Пакуль лейтэнант з адным танкістам хадзілі па вёсцы, другі танкіст, седзячы на загавальні, распытваў пра дарогу ў Парфёна Вяршкова — той выйшаў на вуліцу адразу, як пачуў, што насупраць спынілася машына.

— Да Гардзееўкі далёка?

— Вёрст трыццаць, лічы.

— А калі напрасткі?

— Напрасткі? Дак напрасткі адна варона лятала, затое дома не бывала!

— А калі без жартаў?

Парфён задраў галаву і пачаў прыпамінаць вёскі, што ляжалі на шляху да Гардзееўкі, вялікага сяла, якое было ўжо ў Бранскай вобласці. Дарогу ў Гардзееўку з Верамеек мала хто ведаў, бо ў тутэйшых сялян не было ніякай патрэбы хадзіць туды. Але Парфён, калі быў малады, вазіў у Гардзееўку кару, якую дралі тады па ўсім забесяддзі на грошы. З таго часу памяць і захавала вёскі.

— Спярша трэба падавацца на Сухое,— прыгадваў Вяршкоў,— пасля на Буду...

— Гэта Вераб'ёва Буда? — удакладніў танкіст.

— Не, проста Буда. Але і Вераб'ёва недзе там.

— Далей...

— А далі Гайнаўка будзе.

— Гайнаўка,— лічыў за Вяршковым танкіст.

— А за Гайнаўкай, здаецца, адразу Гардзееўка.

— Ну, а Вераб'ёва Буда?

— Да і Буда недзе там.

— Значыць, не ведаеш?

— Дак вам Гардзееўка трэба ці Вераб'ёва Буда?

— Гэта ваенная тайна.

— Так бы і гаварыў адразу, а то галаву дурыш!

Нарэшце Зазыба з лейтэнантам прывялі коні.

— Аўсюкова яшчэ не было? — спытаў лейтэнант танкіста.

— Ён жа з вамі пайшоў,— падаўся той да лейтэнанта.

— Гэта я сам ведаю,— злуючыся нечага, сказаў лейтэнант.

Вяршкоў тым часам пазнаў Зазыбу.

— І ты, Яўменавіч, не спіш? — гукнуў ён.— Дак хадзі, садзіся во.

— Мабыць, Ганна недзе прыспала вашага чалавека,— пажартаваў Зазыба.

— Якая Ганна? — наставіў вушы Парфён Вяршкоў.

— Кладаўшчыца.

— Тады скора не чакайце,— усміхнуўся Вяршкоў.— Яна такая — сваё возьме.

Ноч між тым недзе прамінула ўжо тую мяжу, адкуль пачынаецца зваротны шлях яе, і цяпер навокал нібыта шарэла. Угары патухалі самыя далёкія зоркі, быццам хто неўзаметку сціраў іх з неба.

Непакоячыся, што затрымка ў вёсцы выйшла занадта доўгая, лейтэнант сказаў Зазыбу:

— Мы вельмі познімся. Баюся, што не паспеем дабрацца да часці. Таму я падумаў — можа, коней сваіх дасцё нам?

Зазыба не паспеў адказаць, як лейтэнант пачаў супакойваць:

— Вы не хвалюйцеся, мы распіску пакінем.

— Етых коні ў нас даюць і забіраюць, забіраюць і даюць. Як кажуць, салдат даў — салдат узяў.

— Не той час, Парфён, каб нечага шкадаваць для Чырвонай Арміі,— сказаў Зазыба.

— Да ўжо ж. Але яны не кульгавыя?

— Не ўсе. Адзін кульгае.

— Значыць, падлячыліся ўжо,— усміхнуўся Вяршкоў.— Але як ета не ўгледзелі іх? Пэўна б забралі.

— Не возьмем мы, возьмуць немцы,— раптам кінуў Вяршкову танкіст, які ў прысутнасці лейтэнанта маўчаў.

— І ета можа быць,— невыразна згадзіўся Вяршкоў.— Час цяпер такі, што ўсе бяруць нешта і не пытаюцца нават.

— Будзем лічыць, што мы з вамі маем поўнае ра-

зуменне,— ігнаруючы Вяршкова, сказаў лейтэнант Зазыбу.— Коні вы дасцё нам, а распіску палучыце.

— Дзе яе пісаць цяпера? — махнуў рукою Зазыба.— Бярыце ўжо так, без паперкі. Раз трэба, дак трэба.

Тады лейтэнант нібы спахапіўся і стаў прыспешваць.

— Лезь у машыну, кіруй,— загадаў ён танкісту.

Зазыба пачаў раскручваць пастронкі і падаваць лейтэнанту, каб той чапляў за танкетку.

— А таго вашага з Ганнай можаце і не дачакацца,— быццам пакпіў Парфён Вяршкоў.— Яна баба смаляная. Ды і час якраз такі. Са́ма ў прымы прыставаць. І галава цалей будзе, і целу раскоша.

— Вярзеш абы-што, Парфён,— паморшчыўся Зазыба.— Нешта сянні ты...

— Яго, мусіць, баба да сабе не падпусціла,— высунуў твар з пярэдняга люка танкіст.

Лейтэнанту не спадабалася маладая нахабнасць свайго падначаленага, і ён прыкрыкнуў:

— Ну-у, ты-ы!

Калі танкетка нарэшце была зачэплена за доўгія пастронкі, коні зрушылі яе з месца і, храпучы, павалаклі па вуліцы.

— Куды яны яе? — спытаў Парфён Вяршкоў Зазыбу.

— За двары, каб падпаліць.

Вяршкоў крутануў галавой:

— Навошта?

— Няма на чым ехаць далей. Я от хвалююся, ці вытрымаюць да канца пастронкі. Кароткія былі, прыйшлося надвязваць.

— Раз коні адразу скранулі, дак вытрымаюць.

— І карціць табе, Парфён, непрыемнае гаварыць людзям,— сказаў між тым Зазыба.

— Якое непрыемнае? — пакруціў галавой Вяршкоў.— Самае непрыемнае я прыпас яшчэ.— Ён прайшоў трохі моўчкі, побач з Зазыбам, які кіраваў коньмі, а тады сказаў: — Чым еты карабок цягнуць, вы б лепей паганялі па застрэшшы мужыкоў нашых, папаролі б штыкамі, як вераб'ёў. А то ж хаваюцца. Акружэнцы, маць іх за нагу! Яшчэ фронт не прайшоў, а ўжо акружэнцы!

— Нешта я не разумею...

— Дак зразумееш, калі пралупіш зенкі. Але позна будзе.

— Кажы ясней!

— Да ўжо куды больш ясна...

«Няўжо хто-небудзь з верамейкаўцаў дэзерціраваў? — падумаў Зазыба.— Але хто?»

Коні вывалаклі танкетку на край поля за выганам, і тады аднекуль выскачылі [redacted] начы Аўсюкоў і Ганна Карпілава.

— Дзе ты швэндаўся? — накінуўся на чырвонаармейца лейтэнант.

Той вінавата выпрастаўся.

Тады заступілася Ганна.

— Не крычы, камандзір,— сказала яна і лена засмяялася.— Салдат жа прыйшоў...

Лейтэнант кінуў злосным вокам на яе, але змоўчаў.

Парфён Вяршкоў з Зазыбам тым часам адчэплівалі пастронкі. З танкеткі вылез чырвонаармеец, паклаў на зямлю замок ад кулямёта.

— Трэба выкінуць недзе,— сказаў ён.

Лейтэнант узяў з рук у Аўсюкова прынесеную з калгаснага свірна бляшанку з газай, пабоўтаў і, не шкадуючы, пачаў выліваць на браню.

— Падпальвай! — скамандаваў праз момант ён. Чырвонаармеец чыркнуў запалкай аб карабок і кінуў на самы верх танкеткі. Сіняе полымя спачатку нясмела лізнула браню, затым скочыла ўгору і, стаўшы чырвоным, абхапіла ўсю танкетку. Адразу навокал зрабілася светла, а цені, якія адкінуў пажар ад людзей — пяцярых мужчын і адной жанчыны,— выраслі ледзь не да самых двароў, заскакалі, быццам жывыя.

II

Зазыбава хата стаяла ў невялікім завулку, які не меў сабе назвы, і была там крайняя. Сядзіба кідалася ў вочы яшчэ ад самае вуліцы прасторнай, на дванаццаць вянкоў з падрубам хатай; двор быў абнесены тынам, а шаляваныя вароты віселі паміж пашарэлых дубовых шулаў. Тынам двор выходзіў на пустку, дзе раслі дзяды і глухая крапіва, а далей, паміж пусткаю і калгасным полем, быў глыбокі роў, які губляўся ў сівым палыне і шырэў паступова, пакуль дасягаў лесу, затым наогул нібы распасціраўся, утвараю-

чы лагвіну, парослую па краях балотным перцам, а пасярэдзіне — блакітна-ружовым букашнікам, паўзучай канюшынай і лілова-чырвонымі лугавымі васількамі. У пачатку гэтага рова было глінішча, там брала гліну для тынкоўкі і на печы ўся вёска, таму амаль заўсёды ўлетку дарога пад вокнамі ў завулку была як пафарбаваная. Затое зімою каля Зазыбавай хаты ўсё замятала, і па завулку нельга было праехаць нават на санях. Вокны Зазыбавай хаты глядзелі на два бакі — адны выходзілі на паўднёвы захад, акурат на вёску, а другія — на двор, адкуль відаць было праз тын поле з бальшаком, абсаджаным бярозамі (некалі саджалі іх уздоўж шляху, кожны насупраць свайго надзелу), і лес, амаль заўсёды — і ўлетку і зімой — атулены смугой. Разам з Зазыбамі ў завулку жылі Аўхім Каспярук, Хрысціна Гаманькова з сынам-падлеткам — яна аўдавела ў фінскую вайну — ды вялікая сям'я Кузьмы Прыбыткова, два сыны якога, не аддзеленыя нават пры калгасе, ваявалі цяпер на фронце. Але першы гэты завулак пачынаў у Верамейках чалавек з Зазыбавага роду. Ім быў Дзянісаў прадзед Іван... Быў ён нядужы і хутка, здаецца, праз год пасля таго, як далі ўсім вольную ад паноў, памёр. У яго жонкі, Аўласавай дачкі Насты, засталіся сын Яўмен і дачка Вусціня... Дзяніс, Яўменаў сын, браў сабе жонку з Бабінавіч. Нявесту ён паказаў сам, але ездзілі па яе ў мястэчка ажно тры разы. Спярша бацька нявесты, Давыд Сяголетка, муліўся, пасля сама нявеста нечага як бы спалохалася, аднак трэці раз сватоў прынялі: тады якраз ездзілі з Верамеек у Бабінавічы на кірмаш. Пра вяселле згаварыліся на восень — не сталі чакаць зімы. Дзіва, але прыспешваў ужо бацька нявесты: сваты з Верамеек трапіліся памяркоўныя і не запрасілі багатага пасагу, а матка жаніхова нават кужэльным не пацікавілася. Вяселле наладжвалі пасля пакроваў, калі трохі ўправіліся з гаспадаркай. Усе Верамейкі хадзілі ў Зазыбаву хату глядзець Дзянісаву нявесту. Марфа сядзела з сумам у бліскучых, быццам узмакрэлых вачах, але была прыгожая, асабліва кінуліся ўсім яе смуглы, амаль цыганскі твар і валасы як воранава крыло. Жаніх таксама пасаваў ёй: з твару быў чысты, меў чорныя бровы над карымі вачамі і русыя валасы. З часам яны папалавелі ў яго, быццам іх пылам пасыпала на вялікай дарозе жыцця, потым і зусім сталі сівыя на скронях і ля вушэй, а на ма-

каўцы заблішчала гуменца. Адна Марфа з гадамі нібыта не змянілася, толькі пацішэла вельмі ды пачала рукі хаваць пад фартухом: ад работы яны ў яе былі ў сініх сужыллях. Нарадзіла Марфа Дзянісу аднаго сына, Масея. Можа б, і яшчэ ў іх былі дзеці, але ў чатырнаццатым годзе, як пачалася вайна, Дзяніса забралі на румынскі фронт. Адтуль ён вярнуўся ўжо са шпіталя — адпусцілі далечвацца ў вёсцы. Тут ён і дзве рэвалюцыі перабыў, а калі ў васемнаццатым годзе прыйшоў у забесяддзе з Унечы Шчорс набіраць добраахвотнікаў, Дзяніс дастаў з куфра сваю салдацкую шапку з бліскучым аколышкам, з якой не была знята нават кукарда, і запісаўся ў чырвонае войска. Можа б, ён тады і не падаўся да Шчорса, але пасварыўся з бацькам: цыганы ўкралі на лузе іхнюю жаробку, на якую спадзяваліся ў гаспадарцы, і вінаваты быў Дзяніс, бо не застаўся на начлезе, а прывалокся начаваць у вёску да жонкі. Тым не менш Зазыба нібы прыкіпеў да рэвалюцыі — праз усю грамадзянскую пранёс ён сваю веру ў яе, пазнаваў спаквала, затое моцна і назаўсёды. І калі праз тры гады вярнуўся ў Верамейкі, то насіў ужо на гімнасцёрцы ордэн Чырвонага Сцяга. Тады гэта быў, можа, трэці чалавек з ордэнам на ўсю Калінінскую акругу.

Верамейкі разбудоўваліся так, што сонца, якое выплывала з-за пагорка, на нейкі час нібыта лажылася на дарогу паміж крайніх хат пасярэдзіне вуліцы. Тады здавалася, што гэта нават не сонца, а проста вогненны шар, які ўскаціўся аднекуль сюды. Але мінаў час, шар паступова, як бы ■ вялікай цяжкасцю, адрываўся ад зямлі, увачавідкі менеў, становячыся ледзь не белым і падобным на сонца. Нарэшце сонца-шар збочвала, плыло да самага пасляабеддзя паўз вёску, пасля паварочвала і спынялася к вечару ў доўгім канцы яе, але не дакраналася да самай зямлі — за возерам пачынаўся лес, і яно амаль непрыкметна, неяк адразу хавалася за яго.

Сёння сонца прадзіралася скрозь туман, як спрасонку. Туман нечага доўга засціў і зямлю і неба на ўсходзе, але нарэшце зварухнуўся, прыўзняўся над зямлёй, і тады сонечныя промні пасерабрылі расу, што ляжала на ўсім — ад пагорка да вёскі. Здавалася, сонца будзе вісець скрозь увесь дзень. Але неўзабаве яно памутнела раптам, хоць зрабілася яшчэ больш чырвонае і нібыта наважылася перагарэць.

Вёска паступова абуджалася: узнімалі і апускалі драўляныя вёдры на доўгіх почапах жураўлі — у Верамейках было тры калодзежы з жураўлямі,— і вясковыя бабы, дзогаючы парэпанымі пяткамі па сцежках, ужо ўгіналіся пад каромысламі, насілі ваду. Валіў дым з комінаў. Лопаючы крыламі на пералазах, спявалі галагуцкія пеўні.

Дзяніс Зазыба выйшаў на ганак, калі сонечныя промні саскочылі з вяза, што стаяў на вуліцы насупраць хаты, і апынуліся на гарбузовым лісці, якое на жоўта-зялёнай касе выпаўзала на дарогу з Прыбытковага гарода. Неба над галавой было чыстае. Толькі па левы бок, акурат недзе над возерам, тоўпілася купка белых аблачынак, якія нечым нагадвалі разагнаную чародку памытых авечак.

Мінулая ноч давала сябе адчуць — у галаве шумела, як на пажары; Зазыба ажно пацепваўся, нягледзячы на сонца, якое выплывала правым бокам з-за вугла хаты. За тынам хавалася ў тумане пустка, і Зазыбу здавалася, што адтуль нясцерпна пахла палыном, які рос уздоўж рова ад глінішча і быў аднаго колеру з туманам.

Хвілін праз колькі на ганак выйшла Марфа. Зазыба не павярнуўся да яе, і яны стаялі так паасобку, услухоўваючыся ў раніцу. Тады Марфа ўздыхнула, ступіла яшчэ крок і, стаўшы ўпоравень з мужам, сказала:

— Можа б, і мы закапалі што ў зямлю. Леташняя ж ямка, што бульбу хавалі, не абвалілася, дак не трэба новай, адно пачысціць ад курап. Хоць бы машыну швейную туды, ці што. А раптам забяруць?

Зазыба махнуў рукой.

— Яшчэ невядома, ці машыну тваю хаваць трэба, ці самім у той яме хавацца,— пачакаў і спытаў: — А пастаялка наша прачнулася?

— Ходзіць па хаце,— Марфа так і не папыталася сама пра незнаёмую дзяўчыну, бо Зазыба папярэдзіў, каб гаварыла ўсім, што гэта пляменнікава дачка з Латокі.

— Ты па-свойску з ёй,— параіў Зазыба.

— Да ўжо ж...

Зазыба пастаяў яшчэ, паўглядаўся паўзверх тыну, быццам спрабаваў адшукаць нешта на пустцы, затым сышоў з ганка і, як пад чужымі вокнамі, падаўся на вуліцу.

— А-а-а, Дзяніс,— убачыў яго Кузьма Прыбыткоў, які сядзеў на лаўцы, пры хляве; пакуль Зазыба ішоў праз дарогу, Прыбыткоў адвязаў ад аборкі, якой быў падпяразаны на штанах, хромавы каптур, расцягнуў яго, быццам спружыну, зверху ўніз і, намацаўшы пальцамі скручаны ліст рудога тытуню, пачаў шчыкаць дробнымі долькамі.

— Ты ета саўсім не курыш? — спытаў ён Зазыбу, калі той сеў побач.

— Не куру.

Прыбыткоў закурваў спакваля — доўга, быццам прымерваючыся, драў газету, каб выйшла акурат, слініў яе і дрыжачымі рукамі пасоўваў на губах з кутка ў куток. Зазыба ўсміхнуўся:

— Слабееш, Кузьма!..

— Дзіва што.

Але ў свой век — семдзесят год — Кузьма Прыбыткоў яшчэ меў твар з вялікім, як без храсткоў, носам, па якім ледзь не ад самых вачэй разыходзіліся тонкія, быццам з карэнішча, жылкі.

— Як мяркуеш, германец сянні прыйдзе да нас? — паглядзеў Прыбыткоў на Зазыбу.

— Да ўжо як захоча.

— І то праўда, ад Бабінавіч яму недалёка.

Нарэшце Прыбыткоў прыпаліў самакрутку і сказаў, бадай, самае галоўнае, да чаго не кожны мог даўмецца.

— А я думаю, што ён і саўсім сюды не пойдзе.— Колькі моманту Прыбыткоў зусім сур'ёзна глядзеў на Зазыбу, быццам нечага чакаў ад таго, а тады пачаў разважаць: — Чаго яму ісці да нас? Ну, у Бабінавічы — тут ясна, як не кажы, мясцечка, дарога вялікая ёсць, едзь сабе на машынах, нідзе не загрузнеш. А што ў нас? Дамоў багатых няма, дарогі таксама не пралажаны. Словам, глушмень кругом, адны ваўкі ды мы от. Дак ці ж нас пільнаваць? Тады і старажоў не хопіць. Германія, яна не тое, што мы — ма-ле-е-енькая!.. Ей з намі, як па-разумнаму, дак і брацца не варта б. Ета дзе той Хабараўск, а за ім таксама зямля. Я нават дзіўлюся, як ён саўсім пасмеліўся напасць. Ета ж калі палічыць, дак іхні адзін на нашых трох ці чатырох...

Зазыба паправіў:

— Чатырох не будзе.

— Ну, няхай трох,— лёгка згадзіўся Прыбыткоў,—

але паспрабуй угледзь нават трох — зайцоў і тых не ўпасеш, а тут людзі.

— Да людзей, мусіць, і ён набраў да сябе, раз на Маскву цаляе.

— Масква, яна як прынада тая. З вайной на Маскву хадзілі і ў старыну. Да ўсё праз нас, праз Беларусю,— Прыбыткоў пакруціў, як у здзіўленні, галавой і працягваў гаварыць далей: — Я от думаю цяпера, дак неяк ажно дзіўна размешчана ета Беларуся наша, бытта гасподзь знарок яе паклаў так. Усё праз нас з вайной ходзяць, усё праз нас. Здаецца, каб хто перанёс яе ў другое месца, дак і нам бы па-другому жылося. А зямля харошая, можа, нават лепшая за рай той. Ета ж падумаць толькі — у другіх голад дак ужо голад, людзі, як тыя мухі, гінуць, вазьмі хоць Украіну, тама во і нядаўна колькі паўмірала, а ў нас адно мужыкі паапухалі — не кара дак ягада, не ягада дак грыб, а тама ўжо бульба пойдзе, жыта, але чалавек неяк выб'ецца з бяды, абы не сядзеў рукі склаўшы. Не, зямля наша папраўдзе райская, а от жа...— Стары патушыў самакрутку — моцная, за адзін раз не сассеш! — і паклаў па левы бок ад сябе на край лаўкі.— От і Гітлер таксама... Спярша з дружбаю лез, а цяпера і дружбе канец і любошчам.

— Гуляла кошка з мышкай.

— Ну-да, ей-праўды! Я і сам...

Але дагаварыць Прыбыткову не дала нявестка, якая расчыніла акно і гукнула:

— Тата, бульба зварылася!

Прыбыткову быццам гэтага і не хапала, пакуль гаварыў,— абапіраючыся абедзвюма рукамі на дубец, ён стаў на ногі.

— Можа, і ты, Дзяніс, не снедаў яшчэ, дык хочаш? — ён паглядзеў на комін Зазыбавай хаты, усміхнуўся.— Але ж бабы нашы сянні... позняцца... бытта сапраўды чакаюць...

— Мужыкоў дома няма, дак і раскашуюць. Хоць высплюцца.

— Да ўжо ж...

Прыбыткоў пастаяў яшчэ, а тады пайшоў, торкаючы ў зямлю дубцом; абутыя ў лапці ногі — у свае гады ён не мог іх змяніць ні на якія боты! — стаўляў так, быццам асцерагаўся наступіць на што калючае. Зазыба падумаў — і праўда знасіўся Кузьма!.. Але ж на памяці людзей Прыбыткоў яшчэ не вельмі даўно

разгінаў для забавы жалезную падкову і некалі пахадзіў з сынамі, бадай, па ўсім забесяддзі — ад Вялікага да Малога Хоцімска: амаль усе столі і падлогі ў хатах, што будаваліся апошнія трыццаць гадоў у вёсках, былі пакладзены з ягоных дошак; пільшчык ён быў адмысловы і вечна хадзіў, абсыпаны тырсай.

Зазыба ажно пашкадаваў, што гэтак адразу пайшоў Прыбыткоў.

Але па завулку ўжо бег сын Гаманьковай Хрысціны. Іван аднекуль спяшаўся, нёс на сабе, уздзеты на галаву, хамут з чорнай скуры. Мусіць, хлопец бег па вуліцы і пацішэў, калі ўбачыў Зазыбу, тады на нейкі момант ажно разгубіўся, але павярнуць ужо не было куды, і ён, выдаючы сваю збянтэжанасць, што наскочыў на намесніка старшыні калгаса, адно перайшоў паспешліва на другі бок завулка, каб неяк збочыць, хоць хата Гаманьковых стаяла побач з Прыбытковым дваром.

Калі Іван наблізіўся, Зазыба спытаў:

— Гэта ж куды вы надумаліся ехаць?

— Н-не, мы не паедзем,— спалохана паглядзеў на Зазыбу хлопец.

— Тады навошта хамут?

— А я ўзяў яго на канюшні. Там цяпер бяруць хто захоча.

Зазыбу раптам нібы сцебанула чым.

— Ты от што,— сказаў ён без вялікай злосці,— нясі назад, раз не паедзеце. Бо навошта дома трымаць? Канюшня ж ёсць!

Зазыба ледзь не стрымгалоў заспяшаўся да стайні, якая была на беразе возера. Пакуль шыбаваў па вуліцы, паступова спакайнеў, але ўжо ля самых варот, якія былі адчынены і ў якіх, тоўпячыся, гаманілі вясковыя бабы, сціснуў абедзве вязанкі пальцаў у кулакі.

— Здароўця,— кінуў ён бабам.

Тыя аціхлі адразу, быццам убачылі прывід, і расступіліся, даючы Зазыбу на стайню дарогу.

— Ну што вы збегліся? — як не прыкрыкнуў на іх Зазыба.

Тады нехта спуджана хіхікнуў за спінамі. Наперад ступіла Куліна Вяршкова:

— Мы ета на работу прыйшлі, а тута...

— Нясіце ўсё на месца,— сказаў Зазыба.

Бабы, як прысаромленыя, кінуліся ў трысценак, пачалі складваць на падлогу хамуты, сядзёлкі — усё,

што трымалі дагэтуль у руках. Зазыба стаяў на праходзе, і ў яго на твары пад скурай хадзілі жаўлакі. Ён усяго мог чакаць ад сваіх верамейкаўцаў — дзе толькі фэст, і яны заўсёды там,— але тое, што пабачыў цяпер, не ўкладвалася ў галаве: выходзіла, толькі звядзі вочы, як адразу разнясуць усё калгаснае па дварах. Суцяшала адно, што не было на стайні мужыкоў.

Праз хвіліну да Зазыбы падышла тая ж Куліна Вяршкова.

— Ета ўсё Раман,— сказала вінавата яна,— ён пачаў першы насіць да сябе, нават калёсы закаціў на двор, а мы паглядзелі, таксама загарэліся.

— Які тама яшчэ Раман? — неўразумела паглядзеў на жанчыну Зазыба.

— Да Сёмачкін.

— Яго ж прызвалі, здаецца?

— А радзімец яго ведае,— пацiснула яна плячамі.— Бачым толькі, ходзіць па вёсцы, пагражае калгас распусціць. А тут ні Чубара, ні цябе.

«Значыць, Парфён Вяршкоў тады праўду казаў,— успомніў начную размову Зазыба.— Дэзерціраваў Раман...» Ён падабраў аброненае кімсьці пута, панёс у трысценак. Там, падпёршы левым плячом шула, стаяў Раман Сёмачкін. Вочы яго як не смяяліся, выпускаючы на волю задзірлівых чорцікаў. Зазыба набліжаўся да Рамана, і ўсярэдзіне ў яго ўсё абуралася.

Раней у Верамейках былі два браты Сёмачкіны — гэты, Раман, старэйшы па гадах, і Паўлік. Але Паўліка гадоў пяць таму пасадзілі ў турму за забойства кулігаеўскай Домны Варонінай. Забівалі жанчыну яны ўдвух. У Верамейках ведалі пра гэта: нехта бачыў іх у тую ноч разам — браты ішлі ў Кулігаеўку. А пачалося ўсё з таго, што раптам у малодшага Сёмачкіна стала ўсыхаць нага. І што ні год, то горай: Раман павазіў ужо брата і ў раённую бальніцу, і ў абласную, але дактары не маглі даць рады. Тады нехта ў Верамейках падказаў, што ў Латоцы ёсць шаптуха, якая здымае гэтакія хваробы. Паехалі да яе. Шаптуха паглядзела нагу, пакруціла галавой — нехта сушыць. Браты пачалі думаць, хто б мог чараваць. Перабралі па дварах усе Верамейкі, пасля Кулігаеўку з Мамонаўкай. Нарэшце сышліся на Домне Варонінай. Успомнілі, што аднаго разу, як вярталіся з кірмашу на Ілью, абтрусілі яе сад. Вядома, з дакладнасцю палічылі гады — выходзіла якраз па часе. Тады шапту-

ха параіла разбурыць у Домнінай хаце комін, забраць адтуль зямлю са следам, якая павінна была вісець у мяшочку. У Кулігаеўку Сёмачкіны пайшлі ўначы. Але падвешанай зямлі ў коміне не знайшлі. Тады яны падступіліся да самой Домны. Прасілі яе, каб аддала след. Нарэшце, ашалелыя, задушылі старую жанчыну. Аднак на судзе, які адбыўся ў Крутагор'і праз колькі тыдняў, Паўлік узяў віну на сябе, сказаў, што задушыў Домну адзін — пашкадаваў жанатага брата...

Зазыба абмінуў Рамана Сёмачкіна, прайшоў у трысценак. Там ляжала раскіданая па ўсёй падлозе калгасная вупраж, і ён пачаў падбіраць яе, вешаць на драўляныя цвікі, што былі забіты ў прасвідраваныя ў сцяне дзіркі.

— Дарваўся? — кінуў ён злосна Раману.

А той адгукнуўся, быццам гуляючы словамі:

— А што, нельга?

Тады Зазыба падступіўся блізка:

— Засячы сабе на носе — другі раз па руках палучыш!

Сёмачкін пагардліва ўсміхнуўся:

— Маё, таму і бяру. Калі-та прынёс, а цяпер бяру!

— Але не адно тваё! Тута ўсіхняе! Калгаснае! І не табе распараджацца ім!

— Так і не табе ўжо! — крыкнуў Раман.— Досыць, пакамандаваў!

— Ну, от што,— ускіпеў Зазыба,— ступай адсюль!

— Ты не крычы, а то ведаеш!..

— Што ведаеш?

— Рукі няхота пэцкаць!

— А то табе прывыкаць?! — Зазыба ў злосці ледзь не затуманенымі вачамі паглядзеў на Рамана.— Толькі не ўзялі яшчэ цябе за шкіркі! Але не думай, возьмуць! Цяпера пойдзеш пад трыбунал, дэзерцір! Дабяруцца да цябе!

— Хто, бальшавікі? — неяк віскліва спытаў Раман.

— Няўжо ж фашысты!

— Не,— па-ранейшаму, як не сваім голасам, зарагатаў Раман,— таварышам бальшавікам цяпера няма як. Яны хоць бы самі ратунак знайшлі сабе за Уральскім хрыбтом.

Зазыба ў нянавісці змераў Сёмачкіна вачамі.

Тады Раман ужо адкрыта пачаў пагражаць:

— Табе, Зазыба, я параіў бы папрытрымаць пакуль язык. Цяпер суду няма. Прыцісне хто, як клапа таго,

і адказваць не будзе. Так што лепей хадзіць табе не катом, а мышшу. І дзізярцірствам не папікаць. Не адзін я зрабіў етак. Вон уся армія разбеглася, дак і дзізярціры, па-твойму?

— Ты армію не чапай. Армія адступіла.

— На падрыхтаваныя рубяжы? Мы, салдаты, ведаем тыя падрыхтаваныя рубяжы!

— Нічога ты не ведаеш! Да і які ты салдат! Можа, уцёк яшчэ з ваенкамата да схаваўся пад страху. Ета малі бога, што не здагадаліся, а то б спаролі, як вераб'я кілаватага. Быў бы харош!

— Я ўжо вымаліў сваё ў бога, цяпера табе трэба маліцца. Паглядзім, як ён табе паможа,— выскаліў зубы Раман і пайшоў вонкі з выглядам чалавека, якому нешта ўдалося.

Ен заўсёды быў зацяты, мог кідацца нават з завязанымі вачамі на кожнага, хто стане ўпоперак, і таму Зазыбу здзівіла трохі, што сёння гэтак абышлося: Раман хітраваў, як звер, што пасля няўдачы звычайна падцінае хвост толькі да першых кустоў; мусіць, насцярожвала яго няпэўнасць, што была пакуль — і немцаў на гэты бок Бесядзі не відно, і чырвоныя, няйначай, далёка яшчэ не адышліся.

«Дарма такі не выведаў тады пра яго ў Парфёна Вяршкова,— успомніўшы пра начную размову, пачаў дакараць сябе Зазыба.— І зусім лёгка ж было зрабіць, адно сказаць лейтэнанту з байцамі, а тыя ўжо б дасталі Рамана, з дэзерцірамі ў іх размова кароткая».

Хістка, як з неахвотаю, Зазыба падаўся са стайні.

На двары ўжо багата памянялася што. Вецер, які падзьмуў нечакана з паўночнага захаду, прагнаў з пагоркаў туман. Але ў лагчынах і на аўсяным полі, на краі якога згарэла ўначы танкетка, туман яшчэ плаваў. Сонца паднялося ўгору, але зусім чыстае, здаецца, сёння яно не пабыло нават гадзіны — спярша яго засціў туман, пасля замуціла смуга, падобная на вадзяныя пырскі; цяпер яно плыло пад зрэджанай, як пафарбаваная тканіна, заслонаю хмар; першыя дасяглі яго тыя белыя аблачынкі, што гулялі над возерам раней, калі Зазыба стаяў яшчэ на сваім ганку, затым з-за лесу выплылі хмары, і вецер пагнаў іх проста на ўсход; мусіць, недзе далёка каторы дзень паліваў зямлю дождж. Возера было, як застаялае, на яго попельнай роўнядзі яшчэ не горбіліся хвалі. Паміж лесам, што перакуліўся дагары ў ваду, і тым берагам, які

парос сушаніцай, балотнікам і бацяновымі ножкамі, скублі траву выпушчаныя са стайні коні.

Зазыба пачуў галасы — гаманілі на бёрнах, што ляжалі на ўскоцінах за стайняй. Бёрны тыя ўжо другое лета як былі прывезены з калгаснага лесу на хатку для конюхаў. Але хаткі не пабудавалі, і пад бёрнамі пакуль хаваліся ад сабак адны здзічэлыя кошкі ды вясковыя хлопцы, калі прыводзілі туды раз'юраных дзевак.

На бёрнах Зазыба ўбачыў абсыпаных падлеткамі верамейкаўскіх мужыкоў — Парфёна Вяршкова, сухарукага Сілку Хрупчыка, Івана Падзерына, якога ў вёсцы празвалі Цукрам Мядовічам і якога не забралі ў армію праз грыжу, таксама Рамана Сёмачкіна. Пяты сярод дарослых сядзеў незнаёмы чалавек з усходнім абліччам.

Гаварыў Раман:

— Пераехалі мы, значыць, Сож, глядзім, а немец ужо ля ракі. Бачым, не паласа. Тады мы з Рахімам...

«Мусіць, той»,— паглядзеў Зазыба на скуласты твар незнаёмага чалавека.

— ...тады мы з Рахімам выскачылі кумільгом з машыны да ў кусты. Ну, а немцы, яны таксама не дурні — убачылі нашы машыны і пачалі лупіць па іх, ажно пэтлахі паляцелі.

Раман гаварыў і быццам для пэўнасці пазіраў на аднавяскоўцаў.

Тыя слухалі яго па-рознаму.

Парфён Вяршкоў сядзеў з апушчанай галавой, паціху варушыў наском пабялелага абрэзня — бот без халявы — пасохлую кару, што ляжала пад бёрнамі; шчаціністы і даўганосы твар яго быў, здавалася, абыякавы, але тоўстая шыя натужна чырванела.

Сілка Хрупчык тым часам не зводзіў вачэй з Рамана Сёмачкіна — лавіў кожнае ягонае слова.

Іван Падзерын неспакойна круціў галавой, якая сядзела ў яго на кадыкаватай шыі, і ўсё ўхмыляўся, нібыта кажучы: ладна, брашы ўжо да канца.

І Раман вылузваўся:

— ...але чуем, перастаюць страляць. Тады я таўхаю пад бок Рахіма, паказваю вачамі — бяжым. Бачым, сёй-той таксама ўстае на карачкі. А хтосьці крычыць: «Па машынах!» Але куды паедзеш, калі камандзёраў няма? Ета ж як пачалі страляць па нас ля ракі, дак тыя на браневіку сваім і ўцяклі. Ну, падышлі

мы з Рахімам да свайго грузавіка, глядзім — разбіты і бянзін выцякае.

Зазыба падышоў да бёрнаў, сеў зводдаль. Раман Сёмачкін кінуў на яго вачамі, але загаварыў гучней:

— Яно і праўда, што мы без камандзёраў адны? Пачалі разыходзіцца хто куды. Мы з Рахімам таксама вырашылі падацца сюды, балазе, да Верамеек недалёка. Вёрст сорак, калі напрасткі.

Да гэтага ўсе, хто слухаў Рамана, па розных прычынах маглі стрымлівацца і не выказваць сваіх адносін, бо тое, што гаварыў ён, было звычайнай гаварнёй чалавека, які не толькі выхваляўся, выдаючы няпраўду за праўду — верамейкаўцы ж не ведалі сапраўднага становішча ў арміі і на фронце,— але і не хацеў тым часам паказаць сябе ў вачах аднавяскоўцаў яўным дэзерцірам: маўляў, так склаліся абставіны...

Аднак Раман дапусціў адну памылку, нават не памылку, хутчэй звычайную прамашку — недакладна назваў адлегласць ад Сажа да Верамеек. І гэтага дастаткова было, каб Іван Падзерын паправіў:

— Лічы, з гакам.

А вясковым людзям — толькі пачні.

— Дай гак трэба яшчэ памераць,— дадаў тут жа Сілка Хрупчык.

— Парфён, мусіць, дакладна ведае,— сказаў яшчэ Іван Падзерын,— ён жа некалі хадзіў таксама і ў Чэрыкаў.

Але Раман Сёмачкін не даў сказаць Вяршкову.

— Ета калі тое было, што Парфён хадзіў,— запярэчыў ён,— а мы во з Рахімам цяпера нагамі памералі ўсё. Напрасткі, дак вёрст сорак, не болей.

Вяршкоў паглядзеў на Зазыбу, па-змоўніцку ўсміхнуўся:

— Раман, мабыць, сігаў дужа, ці паглядзеў калі нават на пяты сабе?

— Тады няхай скажа ён! — зрабіў нібы пакрыўджаны выгляд Раман Сёмачкін і паказаў на Рахіма, які з аднолькавай увагай і неўразуменнем слухаў кожнага, настаўляючы неяк па-воўчы правае вуха.

— Рахім твой таксама ці паспеў азірнуцца хоць раз,— памагаючы Парфёну Вяршкову, з'едліва кінуў са свайго бярна Зазыба.

Мужыкі зарагаталі з гэтых першых Зазыбавых слоў.

— Рахіму, з яго ростам, мабыць, давялося рабіць

за табой па два крокі,— не перастаючы смяяцца, сказаў Сілка Хрупчык.

— А што? — задзірыста спахапіўся Раман Сёмачкін.— Ты не глядзі, што ён татарын да малы ростам. Ведаеш, бывае маленькі, да ўдаленькі. Рахім прыжывецца ў нас. Цяпера ў вёсцы мужыкоў не хапае, дак няхай ён абслужвае кабет. А тама, можа, яшчэ і ўласць аддадзім яму. Пахадзілі ў начальніках Чубар з Зазыбам, цяпера няхай Рахім во.

— А сам што, нібыта й не хочаш?

Раман адмоўна паківаў галавой.

— Боязна? — усміхнуўся Вяршкоў.

— Я, сам ведаеш, не дужа палахлівы. Дай няма каго баяцца.

— Значыць, табе прамая дарога ў начальнікі,— падначыў Іван Падзерын.

— Начальнікам я не хачу быць,— зусім сур'ёзна сказаў Раман.

— Так ужо і не хочаш? — прыжмуранымі вачамі паглядзеў на яго Парфён Вяршкоў.

— І не хачу!

— А можа?

— Што можа?

— Дак галаву ж яшчэ добрую трэба мець, каб начальнікам быць.

— Ну, ета мы паглядзелі б! — быццам узбурыўся Раман.

— А што глядзець? — ужо назнарок пацвельваўся Парфён Вяршкоў.— Раз лічыш, што галаву добрую маеш, то бяры на сябе ўласць, навошта аддаваць каму? Што еты Рахім табе — брат ці сват?

— Мне ўласці не трэба.

— Але які ж ты асцярожны? Здаецца, чалавек, як і ўсе мы, а таксама кумекаеш, бо цяпера ўласці шукаць, дак усё роўна што пятлю на шыю. Таму ты і прывёў от Рахіма. Усё ж не свая шыя!

Ад Парфёнавай адкрытасці Раман ажно заплюскаў вачамі, шукаючы падтрымкі ў астатніх верамейкаўскіх мужыкоў. Сілка Хрупчык і Падзерын Іван пазіралі адзін на аднаго, і ў вачах іхніх месцілася глыбока прыхаваная ўсмешка, якую цяжка было заўважыць. З усіх толькі Зазыба не ўтойваў сваёй здаволенасці: Парфён гаварыў Раману Сёмачкіну тое, што мог выказаць і ён, Зазыба, але тады б усё выглядала па-іншаму і ўспрымалася б без такой катэгарычнасці. Парфён па-

чакаў трохі — акурат столькі, каб не ачомаўся Раман, пасля зноў пачаў:

— Ты от кажаш, бытта няма каго баяцца? Але ж ета ты сваёй галавой думаеш так, а я сваёй дак іначай мяркую. Дай баба мая ўчора на патэльні варажыла — выходзіла, што нашы вернуцца.

Раман Сёмачкін маўчаў.

Тады спытаў Іван Падзерын:

— Скажы, а заместа каго ты свайго Рахіма хочаш ставіць? Заместа Чубара ці заместа Зазыбы от?

— Чаму заместа Чубара? — нібыта здзівіўся Раман.— Калгаса ж пры немцах не будзе, значыць, і доўжнасці такой не будзе.

— Ага, значыць, валасным? — падказаў Сілка.

— Яшчэ невядома,— сказаў Раман Сёмачкін.— Ета ўжо немцы самі скажуць. Але магу на заклад пабіцца — болей ні сельсавета, ні калгаса не будзе!

— Многа ты знаеш!

— А тута няма чаго знаць. Тута ўжо ўсё ясна.

— Значыць, у нас цяпера будзе камандавац татарын Рахім? — спытаў Рамана Парфён Вяршкоў.

— А чым ён горшы за Чубара ці Зазыбу? — паглядзеў на Вяршкова Раман Сёмачкін.

— Дак я не кажу. Але ж як раптам Дзяніс возьме да не захоча аддаць Рахіму ўлады?

— Ну, пра ета, дапусцім, пытацца ў яго не будуць. Цяпера вордзен Зазыбаў не йграе.

Вяршкоў зірнуў на Зазыбу:

— Ты, Раман, як відаць, прадумаў ужо ўсё.

— Дзіва што,— засмяяўся Іван Падзерын.— Часу ж хапала, пакуль недзе на столі хаваўся!

— Але позна,— сказаў раптам Парфён Вяршкоў.

— І праўда, позна ўжо,— заварушыўся Сілка Хрупчык.— Трэба дахаты ісці, а то мы нешта сянні разгаварыліся.

— Я не пра ета,— стрымаў яго Парфён Вяршкоў,— я думаю, што Раман з Рахімам, мабыць, ужо спазніліся. Брава-Жыватоўскі апярэдзіў іх. Яшчэ на досвітку ці не ў Бабінавічы пайшоў. Можа, з немцамі дамаўляецца недзе.

— Дак і Брава-Жыватоўскі ў Верамейках? — здзівіўся Сілка Хрупчык.

— А ты думаў, адзін я? — здзекліва ўсміхнуўся Раман.

— Ну-у-у,— развёў рукамі Сілка.

— Яны з Раманам з адной курасадні зляцелі,— засмяяўся Іван Падзерын.

— Усе мы тута з аднае курасадні,— запярэчыў Раман Сёмачкін,— ета, мабыць, толькі Зазыба з другой.— Дужа хацелася неяк супрацьпаставіць вясковых мужыкоў былому старшыні калгаса.

— Але ж Брава-Жыватоўскі! — як у захапленні прамовіў Іван Падзерын.

— Было не сядзець Раману доўга,— сказаў тым часам Парфён Вяршкоў.— Цяпера не быць Рахіму начальнікам у нас. Усё Брава-Жыватоўскаму немцы аддадуць.

Тады падаў голас нехта з падлеткаў:

— А Жыватоўшчык не адзін у Бабінавічы пайшоў. Па Мікіту Драніцу заходзіў.

Мужыкі пераглянуліся.

— Праўда, як ета мы не падумалі? — сказаў Іван Падзерын.— Сядзімо ўжо колькі, а Мікіты няма. Етага ж яшчэ не бывала з ім. Мабыць, падаўся-такі ў Бабінавічы з Брава-Жыватоўскім. Ну-у-у, асэсара адхопіць! Новая ўласць не пашкадуе! Але ж не, ета ж, мусіць, за перакладчыка ў Брава-Жыватоўскага «як тэй таго» пайшоў!

Усе засмяяліся — Мікіта ведаў багата слоў па-нямецку: навучыўся ў свайго цесця, які прабыў колькі часу ў германскім палоне ў тую вайну, задаваўся ў вёсцы гэтым, асабліва перад школьным настаўнікам нямецкай мовы.

— Пацягнула Мікіту на валакіту,— сказаў Сілка Хрупчык.— Цяпер да яго носа і з кукішам не падступішся. Але дзіва, надоечы яшчэ ж таксама кудысь бегаў. Пасля бытта хаваў нешта на гародзе. Баба мая кажа, паглядзі, што ета яны з Аксютай па гародзе ходзяць.

— Дак яны і праўда нешта захавалі там,— загаманілі падлеткі.

Дарослыя сціхлі, быццам злоўленыя на чым, тады Парфён Вяршкоў спытаў строга, але з выглядам абыякавым:

— Хто ета бачыў?

— Хведзька Гаўрылішын,— адказаў Іван Гаманькоў, які наперад Зазыбы прынёс на стайню хамут ды так і застаўся з дарослымі.— Мы яго пасылалі падглядаць.

— Таксама шпіёны! — ссунуў бровы Парфён Вяршкоў.

— Дзе ваш Хведзька? — паглядзеў вакол сябе Сілка Хрупчык.

— Дак ён дома,— засмяяліся нечага дзеці.

Мужыкі загаманілі, і Падзерын кіўнуў Раману Сёмачкіну:

— Бачыш, як некаторыя робяць!

— А ён рот нараспашку да язык на плячо,— ужо зусім нязлосна сказаў Парфён Вяршкоў пра Рамана Сёмачкіна.— Ранні зайчык заўсёды цярэбіць зубкі, а позні вочкі прадзірае.

— Нічога,— паклаў Раману руку на плячо Сілка Хрупчык,— табе ета, мажа, і добра, што ў Бабінавічы пайшлі Драніца з Брава-Жыватоўскім, таму як па цяперашнім часе ісці туды, дак усё роўна што ісці па попел — кажуць жа, пайшоў па попел, а чорт па дарозе і ўхопіў.

— Разумныя ўсе сталі! — нібыта з дакорам, але палагаднелым голасам сказаў Раман: ён рады быў, што паступова ўвага скіроўвалася на другое.

— Але што ета сябра твой? — раптам быццам успомніў Сілка Хрупчык.— Мы во плявузгаем абышто, а ён ці то языка не мае, ці на вус матае?

— Ці ж не бачыш — татарын,— падміргнуў Парфён Вяршкову.— У іх заўсёды адно: твая — мая, мая — твая, а што — дак і не зразумееш.

Тады Раман Сёмачкін сказаў:

— Затое Рахім усё аб вас разумее.— І гэта прагучала як пагроза наперад, хоць Раман рабіў выгляд, што, няйначай, жартуе.

Сілка Хрупчык пазяхнуў, паклаўшы абедзве рукі — і хворую, і здаровую — далонямі на патыліцу.

— Дак ці будзем мы сянні рабіць што ў калгасе? — спытаў ён, паглядаючы на неба.

— Хмарыць жа во пачало,— прыжмурыў вочы Іван Падзерын.

Але Сілка Хрупчык быццам не пачуў, працягваў:

— Ці загадвалі сянні куды?

— Ета па Дзянісавай часці, ён павінен ведаць,— сказаў Іван Падзерын.

— Так і па тваёй жа,— Сілка Хрупчык перавёў позірк на Зазыбу.— А можа, Дзяніс, пакуль ганяў тых кароў, дак і не ведае, што Іван цяпера таксама ў начальніках у нас. Рахункаводам стаў.

— Гэта пры мне яшчэ было,— кіўнуў галавой Зазыба.

— Мая справа — пісаць,— быццам адхрышчваючыся ад чаго, сказаў Падзерын.

— Я таму пра работу,— сказаў Сілка Хрупчык,— што ўспомніў: засталіся ў лесе клёпкі мае.— Сілка трохі рабіў па бандарнай справе і дзён колькі назад паскяпаў асіну, а прывезці не паспеў.— Дак, можа б, каня ўзяць якога?

— Аднавочку,— жартам падказаў Іван Падзерын.

— Ета ўжо ты сам вязі на аднавокай! — не змоўчаў Сілка Хрупчык.

— Паглядзі сам, якога ўпадабаеш, таго і запрагай,— сказаў тады Зазыба.— Я цяперашніх коней не ведаю.

— А навошта табе, Сіланці, клёпкі? — пацікавіўся праз момант Іван Падзерын.— Бочак жа цяпера не будзе як збываць?

— Ета яшчэ паглядзець трэба,— сказаў Сілка Хрупчык.

— Раней дак на Ілью...

— А цяпер на звіжанне! У Мядзведзі паеду і прадам. Думаеце, цяпера дак і бочкі людзям не патрэбны будуць?

— Калі ета Ілья сёлета быў?

— Ён заўсёды прыходзіцца ў жніўні, на другі дзень,— падказаў Парфён Вяршкоў.

— Але такая мітрэнга,— уздыхнуў Іван Падзерын.— Тута забудзеш і пра святых.

— А то без етага дак ты дужа помніў пра іх! — засмяяўся Сілка Хрупчык.— Цяпера, даўжно, і папы добра не ведаюць, якое свята за якім ідзе. Я сам пра Ілью помніў, бо пільнаваў, каб на базар у Бабінавічы ехаць...

І раптам задзогалі нагамі хлапчукі — тыя ўсё-такі, на свой страх, збегалі на Драніцаў гарод.

На гародзе сапраўды была пакапана зямля, і яны хутка адшукалі схованку: пад дзірваном ляжала загорнутая ў падраны мяшок вайсковая торба.

Торба была нечым напакавана. Але хлапчукі не сталі трыбушыць, прынеслі як ёсць да стайні.

Іван Падзерын узяў торбу, паважыў на вялікім пальцы.

— Ого! — сказаў ён весела.

Мужыкі паўставалі з бёрнаў, абступілі Івана Па-

дзерына, аднак глядзець пры гэтым адзін на аднаго не маглі. На месцы засталіся толькі Дзяніс Зазыба, якому непрыемна стала, што дарослыя раптам ледзь не пачалі блазнаваць, ды яшчэ Раманаў татарын Рахім, які, здавалася, абыякава ставіўся да ўсяго, што адбывалася вакол. Іван Падзерын расшпіліў торбу, сунуў туды руку і выняў цэлы жмут папер. Патрымаў у выцягнутай руцэ, пасля аддаў, расчараваны, Раману Сёмачкіну. Той таксама паглядзеў на паперы ў здзіўленні і па чарзе перадаў іх Парфёну Вяршкову.

— Вынімай усё! — сказаў Сілка Хрупчык.

Іван Падзерын перавярнуў торбу дагары, страсянуў. На зямлю пасыпаліся лісты.

— А я думаў,— расчаравана сказаў Сілка Хрупчык,— можа, грошы якія хавалі яны!.. Ажно во-о-о што! Бярыце, хлопцы,— сказаў ён падлеткам,— да нясіце етую пісаніну ў возера.

— Пачакай, Сіланці,— заступіў падлеткам дарогу Парфён Вяршкоў.— Можа, што важнае, дзяржаўнае. Трэба глянуць. Можа, якія дакументы з раёна. А ты ў возера! Яўменавіч,— гукнуў ён Зазыбу,— паглядзь, можа, што патрэбнае? — нагнуўся, грабянуў па зямлі растапыранай рукой і сам панёс паперы да Зазыбы.

Зазыба прыняў іх на ўлонне, пачаў распрамляць, каб пачытаць збольшага.

Парфён Вяршкоў стаяў, не адыходзячы, і назіраў, як Зазыба паступова хмурыў лоб, удаючыся ў паперы. Астатнія верамейкаўскія дзядзькі таксама не зводзілі вачэй з намесніка старшыні калгаса. Нарэшце Зазыба падняў галаву на Парфёна Вяршкова і, вінавата ўсміхаючыся, сказаў:

— Глупства адно... Нічога дзяржаўнага няма тута... Можна ў возера кінуць.

— Тады навошта закопваць іх было? — не паверыў Раман Сёмачкін.

— І праўда, чаму? — сталі незразумелыя вочы і ў Сілкі Хрупчыка.

— Мабыць, Зазыба не ўсё прачытаў? — паглядзеў на мужыкоў Раман Сёмачкін.

— А што чытаць? — адмахнуўся Зазыба.

— Да тое, што напісана,— пачаў насядаць на Зазыбу Іван Падзерын.

— Урэшце, ты сам граматны, вазьмі дай чытай,— сказаў яму Зазыба.— Гэта пісьмы падмётныя.

— Цэлая торба?

— Можа, ёсць і яшчэ якія паперы, але мне трапіліся адны пісьмы.

— І ўсё на верамейкаўцаў? — як ашалела плюскаў вачамі Іван Падзерын.

— Мусіць, сабраны са ўсяго раёна,— заступаючыся за Зазыбу, разважаў Парфён Вяршкоў.

— Але на каго? — стаяў у неўразуменні Раман Сёмачкін.

— У кожным разе, не на цябе,— кінуў яму Зазыба.

— Але ж і не на цябе! — нібыта ў зайздрасцю сказаў Раман Сёмачкін.— Ты Савецкай уласці служыў верай і праўдай. Ета што яна цябе трохі асадзіла, дак было дужа не старацца. Масея твайго таксама, мабыць, за дужую адданасць забралі. Не, на цябе пісьмаў не пісалі. Каму было пісаць?

— Няхай от пакапаюцца,— кіўнуў галавой Зазыба,— дак, можа, знойдуць і твае.

Мужыкі падступаліся да Івана Падзерына — давай чытай. Але той, нібыта асцерагаючыся чаго, адмовіўся. Тады паклікалі Івана Гаманькова: хлапец перайшоў у шосты клас, і на яго можна было спадзявацца.

Іван Гаманькоў адразу пазнаў сярод почыркаў руку свайго аднакласніка — Міцькі Драніцы: той пісаў пад бацькаву дыктоўку.

Першы ліст трапіўся на Радзівона Чубара. І гэта здзівіла верамейкаўскіх мужыкоў: Мікіта Драніца ўсе гэтыя гады, пакуль Чубар жыў у Верамейках, набіваўся да таго ў дружбу.

«І тады,— чытаў Іван Гаманькоў,— я прыгласіў таварыша Чубара Радзівона Антонавіча да сібя.— Драніцу, мусіць, вельмі хацелася, каб напісана было па-руску.— Пілі мы самагонку, якую прынёс мне Хвядос з Дзяржыння, а таксама маскоўскую гарэлку, каторую бралі за свае грошы ў магазіне. Таварыш Чубар пры етым ругаў прысядаціля рыка таварыша Сілязнёва, крыцікаваў таксама таварыша Качуру, які прыяжжаў учора ў Вірамейкі. Зацем таварыш Чубар сабраўся і паехаў у пасёлак Мамонаўку да сваёй палюбоўніцы Аграфены Азаравай, каторая пацірала мужа ў філянскую вайну. Учом і распісваюся. Нікіта Драніца».

Быў сярод папер ліст і на старшыню Верамейкаўскага сельскага Савета Ягора Ціліпчыкава. Паслухалі і той з вялікай і непадробнай сялянскай цікавасцю.

— А еты ўжо пра дзядзьку Дзяніса,— сказаў Іван

Гаманькоў праз нейкі момант, адшукаўшы запісаны буйнымі літарамі ліст з вучнёўскага сшытка.

— Чытай! — падбадзёрылі хлопца дзядзькі: ім нечага ажно смешна было слухаць, як пісаў Драніца пра сваіх аднавяскоўцаў.— Што ён тама пра Зазыбу піша!

Але Гаманькоў адно азіраўся на Зазыбу.

— Нічога, чытай,— наступіў падлетку на нагу Парфён Вяршкоў.

Тады Зазыба пакруціў галавой, усміхнуўся.

— І любіце ж вы...— але не дагаварыў да канца сваю думку.

«Сапшчаю,— пачаў чытаць Іван Гаманькоў,— што паследнія ўрэмя [illegible] наглядаў за нашым заўхозам Зазыбам Дзянісам Я., каторага тры гады знялі з прысядаціля і паставілі Чубара. Д. Я. Зазыба маўчыць, але ёсць людзі, якія не верацьяму, патаму што ён не п'ець. У далейшым буду таксама атпісваць Вам і пірыдаваць цірaз маю бабу, бо яна возіць па пятніцах у раівон сліўкі з гуцянскага сіпаратара. К сяму — Нікіта Ляксеявіч Драніца».

— Як той рашпіль,— пакруціў галавой Іван Падзерын і перадражніў Драніцу: — К ся-му Ні-кіта Ля-я-ксеявіч... Хто б падумаў?

— Дак ён жа пра Дзяніса не вельмі каб, а? — павадзіў па ўсіх вачамі Сілка Хрупчык.

Тады зарагатаў Раман Сёмачкін:

— Здаецца ж, як той сабака, ніколі бліноў не пёк, [illegible] цестам еў!

— А ты — рот нараспашку,— зрабіў дурнаваты твар Парфён Вяршкоў.

Раман Сёмачкін адчуў, што гаворка ад Мікіты Драніцы можа перакінуцца на яго, таму адразу надзьмуўся, хоць Парфён Вяршкоў, па сутнасці, нічога абразлівага не сказаў. Тым не менш Раман ужо назнарок чырванеў ад злосці, якая нібыта распірала яго і якую ён стараўся стрымаць у сабе.

Парфёну Вяршкову Раман Сёмачкін ужо не адказваў. Ён павярнуўся да Рахіма, буркнуў:

— Хадзем, а то... можа, тама немцы ўжо ў вёсцы, а мы...

— Яно й праўда кажа Раман! — нервова засмяяўся Іван Падзерын.— Пакуль мы сядзім тута, дак немцы, можа, да баб нашых!..

Але жарту ніхто не падтрымаў — Парфён Вяр-

шкоў нездаволена спахмурнеў, правёў даланёй па сухіх губах; Сілка Хрупчык тым часам дастаў з-пад бярна вупраж на цэлага каня — хамут, сядзёлку, дугу — і сказаў падлеткам:

— Занясіце на канюшню.

— Дак жа ты збіраўся па клёпкі ехаць? — насмешліва глянуў на яго Зазыба.

— Куды цяпера паедзеш! — адвёў вочы Сілка Хрупчык.

Разыходзіліся ад стайні па два — спярша рушыў Раман Сёмачкін, павёў некуды свайго татарына, за імі падаліся дамоў Іван Падзерын і Сілка Хрупчык; Дзяніс Зазыба ішоў разам з Парфёнам Вяршковым — ім было ў адну дарогу.

Ужо капаў дождж.

Хмары цяпер чапляліся ледзь не за вясковыя стрэхі. Былі яны як пашматаныя, плылі яшчэ не спрэс, часам пасярод можна было бачыць само неба.

Рэдкія, але буйныя кроплі дажджу падалі на чорную сцежку, вытаптаную паўз платоў, лапаталі на гародах па бульбоўніку і гарбузоўніку, збівалі прыдарожны пыл з падтынніку — чортавага серабра, што не паспела адцвісці і да гэтага часу.

Буслінае гняздо, якое ўзвышалася на бярозе ля могілак, таксама было атулена хмарамі. Яно то вынырала з іх на кароткі час, і тады было відаць, як стаяла там старая бусліха, што прылятала каторы год на гняздо, то хавалася зноў ад вачэй.

— А вы таксама,— сказаў з дакорам Зазыба,— прыйшлі на работу! Але самі хоп на пасядзенне, а баб на канюшню паслалі. Няхай тыя раскрадаюць калгасную маёмасць, а мы, маўляў, ні пры чым.

— Дак яно ж...— памуліўся Парфён Вяршкоў.— Чубар недзе сышоў, а ты во... бытта і не гаспадар цяпера ў калгасе. Як зганяў тых кароў, дак не толькі самога на вёсцы не відаць, але нават голасу не чутно. А час не чакае. І немцы, ты сам кажаш, у Бабінавічах, да і... жніво пара пачынаць. Другі год дак мы ўжо, лічы, канчалі такімі чысламі. А тута, як наўмысля, еты год бытта адно да аднаго. К таму ж Раман, мабыць, праўду казаў, калгасаў немцы не дапусцяць больш. Так што...

— Але не Раману калгасным дабром распараджацца,— са злосцю сказаў Зазыба: сваёй галавой ён разумеў, што Парфён Вяршкоў, гаворачы пра ўсё, меў

пэўную рацыю, і клопат быў недарэмны, але сам пакуль не здольны быў ні растлумачыць што-небудзь з таго, што хвалявала людзей у Верамейках, ні зрабіць правільна, каб вырашыць, па сутнасці, неадкладную і надзённую справу, бо не было самае яснасці на яе.

— Вы, мабыць, пачапаліся ета на канюшні з Раманам? — усміхнуўся Парфён Вяршкоў.— Бачу, спярша Раман прыскочыў да нас, як укушаны, пасля ты ідзеш. Па твару відаць, што паміж вас нешта адбылося. Да і маўклівасць твая. Прасядзеў амаль без языка, як той Раманаў татарын. А дарэмна. Мне во давялося гаварыць [redacted] ім і за цябе, і за сябе адным часам.

— Я гэта зразумеў,— нібыта жартам сказаў Зазыба.

— А Раман, аказваецца, хітры,— выціраючы рукавом твар ад дажджу, разважаў Парфён Вяршкоў.— Разумее, што сравол можа плачам скончыцца. Таму нейкага татарына хоча падставіць, а сам пры ім — як кажуць, і [redacted] мукою, і не пыльна.

— Цяпер усякае г... усплываць будзе,— уздыхнуў Зазыба.— Як у вялікую паводку. Вада сляпая, яна нясе, што патрапіць. Але скажы, мусіць, ты выдумаў цяпера і пра Брава-Жыватоўскага, і пра Драніцу?

— Стану я выдумляць?

— А ўначы я падумаў, што ты проста бурчыш,— сказаў Зазыба.— Але чаму не гаварыў тады ясна, без намёкаў? Мы б іх падаставалі са століяў!

— А то сам не ведаў?

— Каб жа!

— Шкада ўсё ж, чалавек, што ні кажы. Але і я пра Брава-Жыватоўскага не здагадваўся,— прызнаўся Парфён Вяршкоў.— Думаў, адзін Раман Сёмачкін уцёк. А тады бачу ўранні — і Брава-Жыватоўскі ў Верамейках.

— А можа, і яшчэ хто?

— Не, мабыць, яны адны.— Парфён Вяршкоў колькі часу прайшоў моўчкі, пасля зноў загаварыў: — Яно вядома, жыць хоча ўсім. Але ж вон іх колькі, з усяе вёскі мужыкі пайшлі па мабілізацыі, а ў Верамейках апынуліся толькі Раман да Брава-Жыватоўскі.

III

Чубар сапраўды з Верамеек падаваўся ў Крутагор'е. Але ў Белай Гліне бабы раптам сказалі, што ў горадзе немцы — адтуль ужо вярнулася дачка мясцовага ветэрынара, якая рабіла медсястрой у бальніцы.

Чубар спантана апусціўся на лаўку пад вокнамі нечае хаты, адчуваючы, як перасыхае і храсне ў роце; пэўна, і на твары Чубаравым відаць была разгубленасць, бо белаглінаўскія бабы пачалі суцяшаць верамейкаўскага старшыню, а жонка аб'ездчыка Паляноўскага, да якога Чубар, здаралася, заязджаў па дарозе з Крутагор'я, дакорліва паківала галавой, паказваючы на вінтоўку:

— І навошта з етай ламачынай ходзіш цяпера? Кінуў бы ў раку, дак цалей быў бы. А то ні салдат, ні... Схопяць, як зладзюгу якога...

Чубар папрасіў напіцца, і нейкая маладзіца заспяшалася ў хату. Неўзабаве яна выйшла адтуль з вядром у руцэ, выліла каля варот на мураву ваду, мусіць, ужо летную, і праворна накіравалася праз вуліцу да калодзежа, што быў непадалёку, двары за два. Адтуль яна прынесла халоднай — па самыя вушкі — і паставіла вядро на лаўку. Чубар апусціўся на калені — чамусьці на дыбачках не стаялася,— схіліўся над вядром, абхапіўшы аберуч. Вада яшчэ гойдалася ў вядры, і Чубараў твар калыхаўся ў ёй таксама, то расплываючыся ўшыркі, як у няправільным люстры, то выцягваючыся ўдоўжкі. Праз момант вада адстоялася, тады Чубар пачаў піць набгом. Піў прагна, але без смаку, адчуваючы слабасць у целе; вада плюхалася на грудзі, сацінавая кашуля, зашпіленая толькі на апошнія гузікі, адразу намокла, халадок пачаў студзіць скуру; зайшліся зубы; тады Чубар паставіў вядро на ўсё донца, аддыхаўся і зноў сеў на лаўку, выпраставшы абутыя ў ялавыя боты ногі.

Па левы бок вясковую вуліцу пераходзіла гравійная дарога, якая вяла з Бабінавіч у Крутагор'е, і на ёй цяпер не было на чым воку зачапіцца, адны нізкарослыя, як велізарныя шары, куцобістыя вербы стаялі паабапал, адкідваючы на попельны пясок цені. Але было такое адчуванне, быццам з-за павароту, які пачынаўся за мостам каля валатовак, вось-вось выпаўзе нешта жахлівае і заслоніць сабой увесь працяг наперадзе. Паступова гэтае адчуванне набыло ў думках

пэўную форму, і Чубару як не бачыўся ўжо імклівы рух па гравійнай дарозе варожых танкаў. Уяўнасць была настолькі моцная, што праз нейкі час верамейкаўскі старшыня не мог болей заставацца пасярод вуліцы. У жыцці ён не належаў да палахлівых людзей, прынамсі, так лічыў нават сам — можа, да першага вялікага страху, але цяпер ледзь не станавіліся ў яго пад скураным картузом валасы: жахліва было б апынуцца аднаму перад фашыстамі...

Развітаўшыся спехам з белаглінаўскімі кабетамі, Чубар пашыбаваў у завулак, што быў насупраць калодзежа.

Здарылася так, што Чубар, заняты эвакуацыйнымі справамі ў калгасе, страціў жывую сувязь з райцэнтрам. Сувязь да апошняга часу, вядома, была, але аднабаковая — старшыня калгаса адно прымаў з райцэнтра каманды, якія павінен быў выконваць. Пакуль ішлі ў Верамейкі тыя каманды, ён адчуваў сябе спакойна, прынамсі, у такой ступені, як здольны адчуваць чалавек, які ведае, што ўжо насоўваецца навалай фронт. Але настаў час, калі тэлефон перастаў званіць: у адказ у тэлефоннай трубцы адно гуло, і на лініі сувязі, што праходзіла па кругавой ледзь не па ўсім раёне, не было чуваць нават галасоў тэлефаністак. Чубара гэта адразу занепакоіла. Аднак у галаву яшчэ прыйшла думка — сапсавалася недзе тэлефонная сувязь. Першы тэлефонны вузел на шляху да райцэнтра быў у Бабінавічах, і Чубар разважыў, што, можа, якраз на гэтых сямі кіламетрах і ёсць пашкоджанне, бо мястэчка таксама не давала на званкі адказу. Тады Чубар пасадзіў на каня старога Цітка і загадаў, каб той праехаўся верхам уздоўж тэлефонных слупоў. Цiток выканаў усё, што хацеў старшыня, але пашкоджання не знайшоў — дрот па-ранейшаму туга вісеў на белых кубках, а слупы стаялі праз роўныя прамежкі скрозь. Цiток вярнуўся ў Верамейкі, далажыў Чубару. І яны ўдвух доўга сядзелі ў калгаснай канторы, меркавалі, чаму так выходзіла, што і слупы цэлыя, і дрот не парваны, а тэлефон не працуе. Нарэшце старшыня сказаў Цітку застацца ў канторы да самага вечара, калі патрэбна будзе, то і на ўсю ноч — уласна, Цiток і без таго, бадай, ад пачатку вайны амаль не адлучаўся з канторы, дзяжурыў пры тэлефоне,— а сам пайшоў у хату, дзе кватараваў, пачысціў выструганым прутком вінтоўку, палічыў патроны і ў трывозе засігаў па бальшаку. У яго была

надзея, што заспее там савецкіх і партыйных кіраўнікоў, тым больш што на тэрыторыі раёна дзейнічаў знішчальны батальён, якім камандаваў начальнік міліцыі. Да гэтага батальёна былі прыпісаны неваеннаабавязаныя актывісты, таксама старшыні сельскіх Саветаў і калгасаў, якія падпадалі пад бронь, у тым ліку і Чубар. Накіроўваючыся ў Крутагор'е, Чубар браў у разлік таксама і тое, што раённы знішчальны батальён у кожным разе павінен далучацца да рэгулярнай арміі, тады не трэба будзе актывістам туляцца абы-дзе, можна адступаць разам, стаўшы байцамі якой-небудзь чырвонаармейскай часці. І вось усяму гэтаму — разлікам і спадзяванням — прыйшоў канец: раптам у Белай Гліне высветлілася, што Крутагор'е занялі фашысты!..

Паспакайнеў Чубар тады, як выйшаў за Белую Гліну і апынуўся каля дзебры — старога рэчышча, па якім некалі цякла Бесядзь і якое цяпер парасло вольхай і вербалозам. З вёскі Чубара ўжо нельга было заўважыць. Дарога, якая ішла з Бабінавіч у Крутагор'е, ад дзебры таксама не праглядвалася.

Чубар зняў з пляча вінтоўку і паволі, быццам з неахвотаю ці ў вялікай задуме, пакрочыў па лузе, падмінаючы падэшвамі ботаў пасохлы плюшч і застаялую мурожніцу, пракладваючы след па густой і злямцаванай, як мядзведзева шкура, траве. Як і ў Верамейках, у Белай Гліне калгасны луг таксама не ўвесь пакасілі — паўсюды цяпер не хапала мужчынскіх рук: за гэтыя няпоўныя два месяцы вайны адбылося ўжо некалькі мабілізацый. Копы стаялі на лузе толькі ў вусці — там у Бесядзь упадала Дзяражня, можа, самы вялікі прыток гэтай ракі, што пачыналася недзе на Смаленшчыне і ўлівалася непадалёк ад Гомеля ў Сож. Было на лузе трохі і непагрэбенага сена, але яно даўно сапрэла ў пакосах і выгляд мела, як леташняе; на пракосах ужо адскочыла атава, якая неяк незвычайна, нібыта пафарбаваная, зелянела паміж пажоўклага цурбылля: была маладая і кволая, як мокрае восеньскае жыта пасля зазімку. Дзебра шмат дзе перасохла за лета, дно там — глеістае і парэпанае — паспела пакрыцца пячоначным мохам і яшчэ нейкай мяккай, паклычанай травой, а па азярынах, між пагрызенага лісця белых і жоўтых гарлачыкаў, плавалі качкі. Пасярод лугу тырчала пахіленая вітка — можа, яшчэ з вясны засталася стаяць, калі запіралі сенажаць, і Чу-

бар, як толькі дайшоў да яе, самахоць прыпыніўся, каб выпрастаць. Азірнуўся, вядома, і на Белую Гліну. Высокі бераг над старым рэчышчам больш не засціў сваім горбам вясковыя стрэхі. Чубар задумаўся — дарэмна ён гэтак заседзеўся ў Верамейках, здаецца, што каштавала перадаць калгасныя справы Дзянісу Зазыбу. Тады б пэўна ўжо не давялося бадзяцца тут, быццам пакалечанаму буслу перад пакровамі. Чубар успомніў, як нядаўна не паехаў у Машавую, калі выклікалі туды па тэлефанаграме з райкома партыі. Тады ён не надаў гэтаму выкліку асаблівага значэння, дакладней, не столькі не надаў, колькі не здолеў сабрацца: тэлефанаграму яму ўручылі з вялікім спазненнем, бо ў той дзень яны з Іванам Падзерыным ездзілі за Гаўрылаву пожню абмерваць стагі. Больш таго, нават на другі дзень ён не сабраўся пазваніць у райком, растлумачыць сваё нез'яўленне — усё яшчэ пакладаўся на даваенны час, калі выклікаў на розныя нарады было, можа, сапраўды замнога, і таму трэба было мець асаблівае чуццё на іх, каб адгадваць, на якую наведвацца абавязкова, а на якую не. А тут раптам чамусьці выклікалі не ў Крутагор'е, а ў Машавую, звычайную вёску, што за дванаццаць кіламетраў ад Верамеек. І вось цяпер Чубару пачало рупіць, што менавіта апошняе, хоць і несвядомае непаслушэнства, калі можна сказаць так, і было прычынай, з якой вынікалі сённяшняе хваляванне і сённяшняе няведанне.

А ў той жа дзень сапраўды адбылася важная падзея — раённым камітэтам партыі сумесна са штабам 13-й арміі быў створаны партызанскі атрад, куды ўвайшлі актывісты раёна, старшыні сельскіх Саветаў, калгасаў, дырэктары машынна-трактарных станцый і прадпрыемстваў.

...У адным месцы Бесядзь — якраз там, куды накіроўваўся Чубар,— рабіла круты разварот, і правы бераг быў абрывісты; глыбіны зямлі, спрасаваныя сівой вапнай і рыжай балотнай рудой, павісалі над вадой, якая шумна хлюпала ўнізе, быццам рака тут раздвойвалася і адна, роўная па шырыні, спакойна плыла праз луг між чароту і аеру, а другая пракладвала сабе шлях недзе над зямлёй, употай ад людзей. Чубар ступіў на абрыў, глянуў на паверхню ракі. Вада была чорная — сонца ўжо не дасягала яе за берагам. На паверхні кружыліся ступкі-вірунчыкі. Бесядзь у гэтым

месцы была шырокая. Па правы бок, амаль пасярод яе, узвышаўся парослы чырвонай лазою пясчаны астравок. Туды, мусіць, часта наведваліся бабры, якія паспелі за колькі год вельмі распладзіцца,— скрозь паўз бераг вытыркаўся з вады пагрызены імі хмыз, бялелі свежай драўнінай камлякі дрэў. Па левы бок на рацэ, упрытык да густога чаротавага зарасніку, быццам плывучы мост, гойдаліся вываратні. Насупраць, крокаў за трыста, на адхонным беразе, стаяў лес; наперадзе яго, на самым узлеску, кідаліся воку два магутныя дубы: адзін вілаваты, як з назнарок падрэзанай верхавінай, а другі некрануты, таму разбуялы і велічны. Трохі далей раслі таксама дубы, але яны стаялі далёка паміж сабой і былі параскіданы па ўсім поплаве, што абмывала рака. Адсюль пачыналіся забесядскія імшары — яловыя расцяробы і сасновыя выспы, якія ішлі праз многія кіламетры; пасярод іх недзе былі вёскі, у якіх жылі людзі,— такія самыя вёскі, як Верамейкі, і такія ж людзі, як у Верамейках. Чубару раптам прыйшло ў галаву, што ён за гэтыя гады, пакуль быў у Верамейках, так і не пабываў у багата якіх вёсках.

Сюды, у гэты адміністрацыйны раён, яго пераманіў з-пад Оршы загадчык Крутагорскага райземаддзела Стахван Ядлоўскі. У трыццаць трэцім годзе яны разам канчалі саўпарткурсы, але Ядлоўскі па накіраванню адразу замацаваўся ў Крутагор'і, а Радзівон Чубар тым часам усё спрабаваў свае здольнасці кіраўніка на розных пасадах, пераязджаючы з раёна ў раён. Ядлоўскі накіроўваў Чубара ў Верамейкі на час, пакуль адкрыецца добрая вакансія ў раённым цэнтры. Але неўзабаве Стахвану Ядлоўскаму прапанавалі самому пераехаць у другі раён працаваць, і Чубару давялося затрымацца на пасадзе старшыні калгаса. У Верамейках калгас на ногі паставіў яшчэ Зазыба. Чубару заставалася адно кіраваць. І вось на трэцім годзе яго старшынства пачалася гэтая вайна...

Чубару неабходна было як хутчэй, пакуль не села сонца, трапіць сёння на той бераг Бесядзі, каб апынуцца пад аховай лесу, і ён падумаў спярша пашукаць броду, пасля ўспомніў, што вышэй па рацэ павінен стаяць паром. Але хутка спахапіўся — да таго парома, разважыў ён, могуць рухацца і немцы, раз яны ўжо занялі раён, тым больш што мастоў паблізу на Бесядзі не было, таму лепш за ўсё сапраўды перайсці раку сваім ходам. Неўзабаве ён ужо крочыў паўз самы бе-

раг, пільнуючы мель. Сцежкі пратаптанай не было, і Чубар спатыкаўся, абмінаючы кусты. Ён нават не згледзеў, як дасягнуў вусця, дзе злучалася з Бесяддзю Дзяражня: непрыкметна павярнуў ад галоўнага рэчышча і падаўся берагам Дзяражні. Зразумеў памылку толькі тады, калі апынуўся непадалёк ад канцавых двароў Белай Гліны — раптам узняў галаву і ўбачыў наперадзе знаёмы мост, а за ім млын.

Мост быў драўляны, на чатыры пралёты. Па той бок яго тырчалі з вады быкі-трохкутнікі, аб якія ў час паводкі ператрушчваліся крыгі.

Чубар ашалела пастаяў колькі хвілін насупраць драўлянага збудавання на рацэ, паазіраўся. Здавалася, нічога не пагражала яму. Адно шкада было, што патрачана багата часу — у Чубаравы планы ніяк не ўваходзіла калясіць у чорта на рагах. Але як толькі ён наважыўся павярнуць назад, насустрач выйшаў з кустоў вербалозу чалавек у чырвонаармейскай форме. Быў ён высокага росту, але ніжэй за Чубара. Вялікія цёмныя вочы пазіралі на Чубара з цікаўнасцю, але без асаблівай насцярожанасці; як на вока, то чырвонаармеец не меў пры сабе нават зброі — пасля ўжо Чубар агледзеў, што наган у таго вісеў на рэмені ззаду; па выглядзе і па тым, як стрымана паводзіў сябе чырвонаармеец, можна было меркаваць, што ён сачыў за Чубарам даўно, можа, ад самага вусця; нават тая акалічнасць, што Чубар меў вінтоўку, здавалася, не выклікала здзіўлення. Непрыкметна — прынамсі, гэтак думалася — Чубар кінуў вачамі спярша па адзін бок ад чырвонаармейца, пасля па другі. Там, дзе вербалоз быў амаль непралазны, стаяў буданчык — проста на расцярэбленым доле. Крокі за два ад яго Чубар убачыў другога чырвонаармейца. Той таксама не зводзіў вачэй з незнаёмага чалавека. На твары яго блукала недаверлівая ўсмешка. Менавіта гэты, другі чырвонаармеец, і загаварыў з Чубарам першы: быццам выходзячы з вады, ён адхінуў ад сябе рукамі вербалоз і ступіў на сцежку.

— Можа, у таварыша пакурыць ёсць? — спытаў чырвонаармеец.

Чубар выцер рукавом узмакрэлы твар, даверліва ўсміхнуўся:

— Я не куру, таварыш.

Тады чырвонаармеец патушыў недаверлівую ўсмешку на твары, зняў з галавы пілотку — кароткія, але

падрослыя валасы яго пырснулі ва ўсе бакі.

— А я думаў...— сказаў расчаравана чырвонаармеец і ляпнуў па растапыранай далоні пілоткай.

— Хто вы? — спытаў у Чубара высокі чырвонаармеец.

— Я — старшыня калгаса.

— Гэтага? — паказаў галавой высокі чырвонаармеец на Белую Гліну.

— Не, туды яшчэ,— кіўнуў Чубар на лес.

— Што вы тут робіце?

— Ішоў у Крутагор'е. Але там, кажуць, немцы.

Чырвонаармеец ссунуў выгаралыя бровы — адно, над правым вокам, было рассечана некалі, і маленькі плешык не даваў валасам зрасціся,— пастаяў колькі моманту ў задуменні, пасля перапытаў:

— Значыць, старшыня калгаса?

Другі чырвонаармеец тым часам закінуў за плечы вінтоўку і спакваля, як на пагулянцы, пайшоў пакручастай сцежкай да валатоўкі, што засціла сабой па правы бок цэлага паўнеба.

Неўзабаве постаць яго вырасла на вяршыні валатоўкі — адтуль кіламетраў на шэсць была адкрытай дарога на Крутагор'е.

«Не выключана магчымасць,— падумаў Чубар,— што гэтыя чырвонаармейцы таксама трымаюць шлях за Бесядзь, тады нам будзе ў адну дарогу».

— І куды вы цяпер? — спытаў чырвонаармеец.

— Куды загадаеце! — Чубар махнуў, нібыта крыламі, рукамі і, апускаючы іх, нечакана ляснуў сябе па клубах.

Абодва — і Чубар і чырвонаармеец — раптам засмяяліся з гэтай Чубаравай бездапаможнасці.

— Маё прозвішча Шпакевіч,— сказаў чырвонаармеец.— А той,— ён паказаў на свайго таварыша, які вяртаўся ўжо з валатоўкі,— Халадзілаў. Ён — сібірак. Аднекуль з-за Урала. А я — з Мазыра. Так што мы землякі з вамі.

— Беларусы,— нібыта дзеля поўнай яснасці сказаў Чубар.

Падышоў Халадзілаў, як праспяваў:

— Не пылит дорога, не шумят кусты...

— Думаеш, замірэнне выйшла? — паглядзеў на яго Шпакевіч.

— Знаеш, як у той прымаўцы...

Шпакевіч пачаў тлумачыць Чубару:

— Нам загадана ўзарваць гэты мост. Вядома, як пройдуць па ім апошнія чырвонаармейскія часці. Але мы затрымаліся трохі — добра б было разам з немцамі падняць яго ў паветра!

— Скажы лепш, забылі пра нас,— сказаў Халадзілаў.— Абяцалі забраць адсюль і не забралі. Цяпер вось адны планы строім. Як кажуць, самадзейнасцю займаемся.

— Я не думаю, што пра нас забылі,— запярэчыў Шпакевіч.— Нешта не выйшла ў іх там.

— Мяне ўжо не першы раз забываюць,— сказаў са зласлівай усмешкай Халадзілаў.— Я гэтыя масты ўзрываю ледзь не ад самай граніцы. І кожны раз пасля выбіраюся з так званага акружэння. А вы? — павярнуўся ён да Чубара.— Чаму вы апынуліся тут?

— Хацеў далучыцца да сваіх у Крутагор'і,— адказаў Чубар.— У нас там знішчальны батальён. Я таксама прыпісаны да яго.— Ён паказаў на вінтоўку.

— Патроны ёсць? — спытаў Шпакевіч.

— Штук дзесяць.

— Не багата,— пацёр Шпакевіч далоняй патыліцу.— У нас іх таксама — кот наплакаў. Але добра, што вы тутэйшы. Калі не маеце нічога, можам пайсці разам.

Чубар згодна кіўнуў галавой — якраз дарэчы!

— Прыгожа вёска размешчана,— з тугой пазіраючы на белаглінаўскія хаты, сказаў Халадзілаў.— Асабліва, калі глядзець адтуль.— Ён паказаў рукой на валатоўкі і дадаў: — У вас, у Беларусі, наогул прыгожа. Некалі мне здавалася, што тут адны балоты. Чытаў пра гэта нават у кніжках.

— Балоты — гэта ў нас, на Палессі,— удакладніў з усмешкай Шпакевіч.— А тут, бачыш, пяскі.

— Хапае балот яшчэ і ў нас,— таксама з усмешкай сказаў Чубар.

— А курганы? — паглядзеў на яго Халадзілаў.— Адкуль яны такія тут?

— Людзі кажуць — ад шведаў. Нібыта Карл Дванаццаты перапраўляўся тут, калі на Украіну ішоў да Мазепы.

— Гэта запісана дзе?

— Не ведаю. Але ходзяць чуткі. Раней дык нават залатыя рэчы знаходзілі тут.

— Якраз дарэчы,— засмяяўся Шпакевіч.— Ты б,

Халадзілаў, схадзіў зноў на курган, можа, табе таксама пашанцуе.

— Твая ж чарга,— сеў на траву Халадзілаў.

— Я пагляджу,— прапанаваў свае паслугі Чубар.

Шпакевіч, які быў за старшага ў камандзе, не запярэчыў, адно здзіўлена глянуў на Чубара.

Сонца ўжо не праменілася. На ўсім ляжала надвячэрняя вусцішнасць. Сонечная прозалаць была разліта па ўсім наваколлі — па стрэхах вясковых хат, па шатах дрэў, па калгасных палетках, што пачыналіся ў вялікай лукавіне, якую ўтварала за мостам Дзяражня. Чубар узыходзіў на валатоўку лёгка, ногі па сцежцы ажно пружынілі, нягледзячы на тое, што яна ўвесь час вяла ўгору. Пасля неспадзяванай сустрэчы з чырвонаармейцамі да Чубара прыйшлі спакой і ўраўнаважанасць. Нечага было такое падманлівае адчуванне, быццам жыццё, зрушанае вайной, зноў вярнулася на свае трывалыя кругі. Але раптам да валатоўкі аднекуль даляцеў ціхі гул, і Чубар пачаў насцярожана лавіць яго, падумаўшы, што гэта рухаюцца па дарозе нямецкія танкі альбо аўтамашыны. Усю істоту яго зноў працяў неспакой. Чубар прыпыніўся, збянтэжана азірнуўся. Чырвонаармейцы таксама пачулі гул. Яны стаялі непадалёку ад моста і ўслухоўваліся. Тады Чубар з усіх ног кінуўся бегчы на вяршыню валатоўкі, каб паглядзець на дарогу адтуль. Але дарэмна. Ні танкаў, ні аўтамашын на дарозе не было. Гук між тым усё нарастаў, шырэў. Нарэшце Чубар зразумеў, што падаў той на зямлю з неба. «Самалёты»,— паспакайнеў ён, хоць і ведаў, што быць навідавоку ў фашысцкага лётчыка таксама небяспечна. Аднак ратунку шукаць на валатоўцы не стаў. Па-ранейшаму адкрыта стаяў на самай вяршыні і глядзеў на неба. Паступова Чубар пачынаў адгадваць, што гук даносіўся з таго боку, дзе заходзіла сонца. Прамінула яшчэ колькі часу — вядома, вымерваўся ён менш чым хвілінамі,— і трохі збоч Белай Гліны, на вышыні, можа, тысячы метраў, узніклі абрысы самалёта. За гэтыя тыдні, як ішла вайна, людзі ўжо навучыліся адрозніваць свае самалёты ад варожых. Чубар таксама без вялікай цяжкасці пазнаў савецкі бамбавоз, які ляцеў на Крутагор'е.

Спалох, такім чынам, быў дарэмны. Чубар кінуў яшчэ погляд на дарогу, якая пустая ляжала каля падножжа валатоўкі, і, упіраючыся абцасамі ў трывалы

грунт на сцежцы, пачаў спускацца ўніз, каб далучыцца да чырвонаармейцаў.

Тым часам паміж Шпакевічам і Халадзілавым адбывалася размова.

— Зараз ён недзе грымне,— казаў Шпакевіч.

— Калі даляціць,— гаварыў недаверлівы Халадзілаў.

Падышоў Чубар. Шпакевіч і яму сказаў:

— Паляцеў наш! Зараз недзе грымне!

Але не паспеў схавацца за валатоўкамі бамбавоз, як пачуліся кароткія чэргі, нібыта хто драў ужо мокрае палатно.

— Ну вось, я ж казаў, калі паспее даляцець! — зусім без адчування свае праваты вымавіў Халадзілаў.

Мусіць, на падлёце да Крутагор'я пачынаўся паветраны бой.

Халадзілаў не вытрымаў, падаўся на валатоўку глядзець.

Скончылася ўсё тым, што моцны выбух раптам страсянуў наваколле, і ў неба ўзняўся чорны слуп дыму.

Слуп гэты спярша рос проста ўгару, пасля раптам заклубіўся, утвараючы вялікі пажар, які паступова шырэў, засланяў жоўта-белым — саламяным — дымам неба на паўночным усходзе.

На Шпакевіча ўсё гэта — і абрынуты бамбавоз, і нечаканы пажар — падзейнічала нядобра. Чубар бачыў, як на пахмурным твары ў таго хадзілі пад скурай жаўлакі. Здавалася, колькі гэтакага было ўжо на шляху — Шпакевіч, як і Халадзілаў, адступаў ад заходняй граніцы,— але прывыкнуць да пажару не мог, таксама як не мог спакойна глядзець на забітых: чалавечае шкадаванне ў ім заўсёды ўзмацнялася адчуваннем прыкрасці і бездапаможнасці...

— Уласна, нам неабавязкова заставацца тут надалей,— раптам рашуча, з нейкай незнаёмай яшчэ для Чубара жорсткасцю ў голасе, сказаў Шпакевіч.— Зараз вось ірванём мост і пойдзем.

— Да цёмнага можна яшчэ паспець на той бок,— быццам падахвоціў Шпакевіча Чубар, паказаўшы пры гэтым на лес, што чарнеў за Бесяддзю.

Непрыкметна падышоў Халадзілаў.

– І хто іх адных, без прыкрыцця, пускае гэтыя бамбавозы? — пашкадаваў ён уголас.

— Што там яшчэ загарэлася? — спытаў Шпакевіч.

— Нейкая вёска.

— Можа, Крутагор'е?

— Не, гэта бліжэй,— сказаў Халадзілаў.— Але сволачы збілі над самай вёскай. Два «месеры». Нават адрулiць не далі. Цяпер вось пажар. Гараць хаты. А лётчык не паспеў выскачыць. Нізка ляцеў. Некаму зноў нядобры сон будзе...

— Мы тут рашылі з таварышам Чубарам,— паглядзеў на Халадзілава Шпакевіч.— Трэба ўзрываць мост. Хопіць чакаць.

— Дык я пра гэта даўно табе талкую,— схіляў набок галаву Халадзілаў.

— Усё роўна,— працягваў гаварыць Шпакевіч,— немцы да раніцы ўжо не папруцца сюды. У іх, мусіць, начлег.

— М-да, ваююць фашысты з камфортам,— цыркнуў скрозь зубы Халадзілаў.— Усё па рэжыму. Абед, сон, адпачынак. Хацеў вось нейкі дзівак напалохаць нанач, дык і не ўдалося!..

Шпакевіч і Халадзілаў пастаялі ў маўклівай мужчынскай скрусе, а тады рушылі да буданчыка. Чубар таксама падаўся туды. На прывялай траве ў буданчыку ляжалі два чырвонаармейскія шынялі, вінтоўка — мусіць, Шпакевічава, бо Халадзілаў сваю ўвесь гэты час трымаў пры сабе. Шпакевіч сеў на дыбачкі, пачаў выграбаць рэчы. Падаў Халадзілаву скрыню. Гэта была ўзрыўмашына, і Чубар цяпер убачыў, як ад яе да моста вёў паўз бераг Дзяражні чорны шнур. Халадзілаў дастаў з кішэні штаноў ручку, прыладзіў да скрыні. Завесці ўзрыўмашыну Халадзілаву каштавала аднаго павароту ручкі — на скрыні адразу загаралася чырвоная лямпачка. Можна было рабіць выбух. Але Шпакевіч загадаў усім схавацца пад абрыў, куды не маглі дастаць абломкі дрэва, хоць зарад пад сярэдняй апорай яны паклалі невялікі. Халадзілаў перанёс таксама туды і ўзрыўмашыну.

Колькі часу Халадзілаў і Чубар чакалі пад абрывам Шпакевіча — той нечакана затрымліваўся каля буданчыка. Халадзілаў нібыта пашкадаваў:

— Дарэмна спяшаемся. Можна было б на ноч схадзіць у вёску. Нехта адзін павартаваў бы каля моста, а астатнія — да маладзіц.

— З гэтым час быў управіцца,— засмяяўся Чубар.

— Дазволу чакалі,— жартаваў Халадзілаў.— Ад

мясцовага начальства — без даведкі, заверанай пячаткай, яны цяпер не даюцца.

— Але мая пячатка на белаглінаўскіх баб, мусіць, не падзейнічае,— сказаў Чубар.— Тут не мая гаспадарка.

— Тады, можа, на дзевак? — блазнаваў Халадзілаў.

— На дзевак таксама.

— Гэта яны дарэмна,— нібыта пагразіў Халадзілаў.— Усё роўна немцы псаваць будуць. І без даведак, і без пячатак. Так, гвалтам.

— А ў цябе сям'я ёсць? — раптам спытаў Чубар.

— Не, я халасты.

— А бацькі?

— Бацькі ёсць.

— Мне Шпакевіч казаў, што ты сібірак.

— Не самы сібірак, але ж...

— Да вас далёка яшчэ.

Яны памаўчалі: Халадзілаў адчуваў дакор у тым, як Чубар перавёў яго юрлівую размову на рэчы, што спрадвеку прымушалі аціхаць і задумвацца самых зацятых гаваруноў.

Нарэшце зверху скочыў заклапочаны Шпакевіч. Падэшвы яго ботаў глыбока ўмялі намыты пясок на беразе, і сляды, якія былі бліжэй да ракі, пачалі напаўняцца вадой, што сачылася аднекуль спаднізу. Шпакевіч укленчыў побач, узяў рукамі абодвух за плечы, нібыта хацеў сутыкнуць, зашаптаў Халадзілаву ў вуха:

— Круці, брат!

Халадзілаў паставіў перад сабой скрыню на ракітавы корань, які нібыта жывым локцем вытыркаўся вонкі з абрыву, спытаў:

— А там, на мосце, нікога няма? Можа, зявака які ўзышоў?

— Каго цяпер панясе! — усклікнуў Шпакевіч.— А немцы, дык мы чакаем іх!

Чубар выпрастаўся, глянуў на край абрыву.

— Здаецца, нікога няма...

— Ну, машыначка, не падвядзі,— быццам у прадчуванні радасці, пацёр адна аб адну рукі Халадзілаў.

Чакаючы выбуху, Чубар уцяў галаву — справа гэта для яго была незвычайная, і таму ажно захалонула нутро.

Халадзілаў павярнуў узрыўную ручку. Але выбу-

ху не атрымалася. Чырвонаармейцы пераглянуліся — у кожнага ў вачах было недаўменне. Шпакевіч кіўнуў галавой, паказваючы — давай, маўляў. Халадзілаў зноў павярнуў ручку. І зноў не пачулася выбуху. Тады Шпакевіч адвёў руку падначаленага, падступіўся сам да скрыні. Аднак і ў яго ўзрыўмашына не дзейнічала — лямпачка не патухала, а кантакту не было: ці то выхадная клема не кантачыла, ці то вінавата была міна, якую разам з шашкамі толу сапёры прывязалі пад мостам да апоры.

— Халера,— пачухаў галаву Шпакевіч.

Халадзілаў выцер тыльным бокам далоні спацелы твар.

— Яшчэ гэтага нам не хапала!..

— Я здагадваюся,— нервова засмяяўся Шпакевіч,— што было б з намі, каб па мосце сапраўды ехалі фашысты!..

Халадзілаў ва ўвесь рост кінуўся да моста. Вярнуўся адтуль, збянтэжана развёў рукамі — усё ў парадку. Тады Шпакевіч зноў пачаў паварочваць узрыўную ручку сам. Але дарэмна.

Чубару відаць было, як пакутліва думаў Шпакевіч.

— Давядзецца яшчэ адзін пажар распаліць,— пераканаўшыся ў беспаспяховасці ўзарваць мост, нарэшце, вырашыў той.

— Але як? — пацiснуў плячамі Халадзілаў: адказны за ўзрыўмашыну, ён адчуваў сябе ніякавата перад таварышам.

— Вядома, самае лепшае абліць бензінам,— чамусьці кпліва сказаў Шпакевіч.

— Чаго захацеў! — пакруціў галавой Халадзілаў.

Тады сваё падказаў Чубар:

— На гэты мост хапіла б аднаго воза саломы.

— А што, старшыня праўду кажа,— ухапіўся за Чубараву прапанову Халадзілаў.

Затуліўшы рот, Шпакевіч сціснуў рукой абедзве шчакі, пастаяў так.

— Нікуды не дзенешся,— скрозь пальцы буркнуў праз нейкі час Шпакевіч,— давядзецца сапраўды цягаць на мост салому.

Чубар падаў голас (ва ўсім, што рабілі чырвонаармейцы, яму хацелася цяпер браць самы чынны ўдзел, каб ужо гэтым далучаць сябе да іх спраў) схадзіць

у Белую Гліну, пашукаць падводы, на якой можна прывезці салому. Але Шпакевіч махнуў рукой:

— Пакуль будзем шукаць падводы, невядома, што здарыцца за гэты час.

Яны пабралі на рукі рэчы і ўтрох рушылі да моста, бо ў вёску сухая дарога была толькі па ім. Праз два пралёты спыніліся. Адсюль добра відаць быў пажар: чырвона-чорнае полымя жэрла вялікую вёску.

А Белую Гліну тым часам нібы абыходзілі ўсе: надвячэрняя стоенасць, якая панавала ў прыродзе, стварала ўражанне ціхамірнасці і ўсталяванага спакою, якія, здавалася, не маглі парушыць ні гукі нядаўняга паветранага бою, ні шум пажару, што, нягледзячы на адлегласць, даносіўся сюды. Пасярэдзіне вуліцы стаяла рабая карова і махала з жывёльнай абыякавасцю доўгім хвастом, адганяючы назойлівую машкару, якая роем вілася над ёй.

Канцавыя белаглінаўскія хаты былі за паўтараста крокаў ад моста, але гароды па правы бок падыходзілі да самай лукавіны. На нечым гародзе стаялі жытнёвыя копы — звычайная з'ява: на сотках пажнуць хутчэй і без каманды. Чубар паказаў на гарод. Дастаткова было адно кіўнуць у той бок галавой, каб чырвонаармейцы зразумелі ўсё. Па ржэўніку ўсе разам падышлі да коп. Памацалі снапы. Шпакевіч ажно палушчыў адарваны каласок. Пачаў смакаваць зярняты. Халадзілаў з Чубарам стаялі побач, чакалі. Але вось Шпакевіч выхапіў з капы сноп — важкі, у тоўстым перавясле. Гэта паслужыла камандай: Халадзілаў і Чубар кінуліся разбураць капу. Нарэшце Чубар, як самы дужы з выгляду, а можа, і на самай справе, набраў снапоў, узваліў на сябе і панёс да моста, трымаючы рукі, як рагачы, угору. Шпакевіч і Халадзілаў рушылі следам — у іх ношкі былі меншыя, але таксама мелі вагу. Снапы шасталі, заглушалі нават крокі. Таму ні Шпакевіч, які ішоў апошні, ні Халадзілаў, ні тым больш Чубар не пачулі, як на гародзе раптам пачаўся крык. Па мяжы да коп бегла расхрыстаная жанчына з трайніком у руках. Лямант яе ўсё мацнеў, і неўзабаве Шпакевіч першы спыніўся, каб азірнуцца. Насцярожыўся і Халадзілаў. Ускіпелы выгляд жанчыны збянтэжыў чырвонаармейцаў. Яны пакідалі снапы на зямлю. Адзін Чубар працягваў рухацца далей — ён ужо таксама чуў за сабою лямант, але не азіраўся, нёс бярэма да пералазу. Крык у ім чамусьці выклі-

каў зацятую злосць. Тады жанчына падскочыла да верамейкаўскага старшыні і цаўём трайніка піхнула ў спіну. Ад гэтага Чубар адразу страціў раўнавагу. Снапы пападалі на ржэўнік.

— А што ж ета, ірад, робіш? — нарэшце разабраў Чубар словы.

Жанчына як не заходзілася ў плачы. Вочы яе блішчалі шаленствам. Чубар убачыў іх і зразумеў — баба не будзе доўга думаць над тым, каб варсануць нават трайнікам. На нейкі момант ён ажно разгубіўся, але хутка сабраўся і, як не сваім голасам, крыкнуў, спрабуючы збіць разгневаную жанчыну з панталыку:

— Дурніца, немцам на пірагі запасаеш?!

Але на жанчыну лаянка не падзейнічала — тая па-ранейшаму была натапыраная ўся.

Чырвонаармейцы з вінаватым выглядам пазіралі то на жанчыну, якая бараніла свае снапы, то на Чубара, які, уласна, заварыў усю гэтую кашу.

Нарэшце Чубар пачаў адступацца: гучна злаяўся самымі брыдкімі словамі, якія даводзілася каму чуць, і зарагатаў — даўно ўжо, можа, ад самага таго часу, як арганізоўвалі калгасы, не даводзілася яму сутыкацца з гэтакай з'явай.

— Ірады вы, ірады!..— яна кінула на мяжу трайнік, села на калючы ржэўнік і загаласіла, абхапіўшы рукамі проставалосую галаву.— А што ж мае дзеці будуць есці?..

— Ты зразумей,— пачаў ушчуваць Чубар,— нам салома патрэбна.— І, каб было больш пераканаўча, паказаў на чырвонаармейцаў.— Ім во, для справы. Для Чырвонай Арміі.

Жанчына не слухалася:

— А што ж ета вы робіце?..

Але голас яе пастпова слабеў. Неўзабаве яна ўжо адно хісталася ды пакрыўджана ўсхліпвала.

Да Чубара нячутна падышоў Шпакевіч.

— Хадзем адсюль,— гукнуў ён.

Жаночы лямант, мусіць, пачулі на вёсцы,— прынамсі, у тых дварах, што былі бліжэй, бо каля загарадзі раптам з'явіліся людзі, як належыць у ваенны час, падлеткі ды бабы з малымі дзецьмі, яны моўчкі, нібыта зачараваныя, назіралі за тым, што адбывалася на гародзе, а ў вачах, здавалася, не было ні асуджэння, ні спачування, адна цікаўнасць. Па той бок пералаза таксама нехта паспеў апынуцца. Чубар пазнаў яшчэ

здалёку — то быў кульгавы стары, па прозвішчы Якушок, які меў звычку з раніцы да вечара сядзець на загавальні сваёй хаты і быць, такім чынам, сведкам усяго, што рабілася за цэлы дзень на ажыўленай дарозе. Кожны раз, як верамейкаўскаму старшыні выпадала ехаць праз Белую Гліну ў Крутагор'е, яны віталіся. Стары таксама пазнаў Чубара, пачаў усміхацца лісліва, але нібыта адчужана, выскаляючы пакрышаныя зубы.

— А я думаў,— сказаў ён, шастаючы вачамі па ўсіх трох,— што ета вы, можа, з таго самалёта? Цяпера бачу, ажно не. Дак ета ж, здаецца, вы, таварыш начальнік? — Ён спыніў позірк на Чубары.— Значыцца, яшчэ тута? А наш Калатоз у вакувацыю паехаў. Яшчэ на тым тыдні. І сельсавецкі старшыня паехаў. Пабралі лепшых коней і патарахцелі кудысь за Бесядзь. Тама яшчэ не страшна.

Чубар спытаў:

— Што гэта за баба такая?

— Наша тута. Проста баба. Але як я паглядзеў, дак можа каму і кішкі выпусціць.

— Дурніца шалёная,— смыкнуў шчакою Чубар.

— Тута ашалець можа хоць хто,— засмяяўся, мусіць, задаволены ваяўнічасцю жанчыны, стары.— А навошта вам салома? — спытаў ён і адразу пачаў тлумачыць сабе: — Яно, канечне, людзям таксама паспаць трэба, бо ля тае Дзяражні нават калі пасядзець доўга, дак адсырэеш.— Ён даваў зразумець ім, што ведае пра ўсё.— А салома гарыць. Вэ-э-эн, бачыце, колькі гарыць яе! — стары паказаў рукой на пажар.

— Нам папраўдзе вельмі патрэбна салома,— падаўся да старога Шпакевіч.

— Дзе ж яе ўзяць цяпера? У калгасе яшчэ амаль не жалі. За вёскай, праўда, тама ёсць копы, нават памалочаныя, аднак ета далёка.— Стары ўсміхнуўся.— Адна Сукліда пажала во. Дак яны і стаяць на гародзе, як прышчыкі на лбе,— усім лезуць у вочы.

— Немцы не пашкадуюць,— сказаў яшчэ не астылы Чубар.

— А ета пaглядзець трэба,— нібыта не паверыў стары.— Яна ў нас баба такая, што і перад немцам з віламі пастаяць судолее. Сваё адбароніць і не аддасць каму не трэба. А як жа інaчай? Дзяцей у хаце поўная дзяруга, а мужыка забралі па першай набілізацыі, дак...

— Але як нам саломы раздабыць? — пытаўся Шпакевіч, якому не цярпелася хутчэй скончыць справу з мостам.

— Тады, можа, кароўнік раскрыць, раз трэба? — падказаў дзед.— А навошта?

— Мост ваш паліць будзем,— прызнаўся Шпакевіч.

— Дак яго лепей тады бабахнуць,— параіў спакойна дзед.

— Не пячэ, дзед,— засмяяўся Халадзілаў.

— Машынка не работае?

— Не работа-е-е.

— Бач ты! — пакруціў галавой стары.

— А можа, у цябе леташняя салома ёсць? — спытаў Чубар.

— Не,— узняў растапыраныя далоні стары.— Спажылі ў гаспадарцы за тую зіму. Нават трухі не засталося. Яно ж, карова, цёлка...— Але нібыта спахапіўся, што пачаў не пра тое.— Мост, кажаце, наш спаліць хочаце? Дак паліце сабе. Ён нам тута, лічы, і непатрэбны. Ета калі, можа, на машынах ездзіць, дак праўда. А нам,— ён махнуў абедзвюма рукамі,— мы і так цераз Дзяражню знойдзем, дзе пераехаць.

— Ты от што, дзед,— не даў гаварыць старому далей Чубар,— пакажаш, дзе ў вас салома ў полі. І падводу запражэш, каня знойдзеш.

Стары збянтэжана азірнуўся:

— Дак я ж нямоглы, нават у калгасе не рабіў, а тута!..

— У калгасе не рабіў,— павысіў голас Чубар,— а нам памагчы мусіш!

— А як на мяне тады заявяць?

— Хто?

— Ці мала хто! Людзям жа рот на закрыеш. Скажуць, памагаў Чырвонай Арміі паліць мост, а немцы мяне за ета да сценкі.

— Не хвалюйся,— усміхнуўся Чубар,— скажаш, прымусілі. Я з табой таксама пайду.

Нарэшце стары зразумеў, што Чубар ад яго не адступіцца, унурыў галаву.

— Вы мяне вядзіце тады пад ружжом па вёсцы, а? Каб усе бачылі.

Чубар засмяяўся.

— Ладна, стары, пойдзеш пад вінтоўкай,— сказаў ён Якушку і паглядзеў на чырвонаармейца.— А вы мне

сігнал падасцё адсюль, калі што раптам.

— Нарабілі гармідару,— пачухаў патыліцу Халадзілаў.

— Гэта ўсё праз тваю машынку,— сказаў нездаволена Шпакевіч.— Чаму не праверыў заранёй?

— Дасюль жа працавала,— бараніўся Халадзілаў.

Шпакевіч павёў позіркам па гародзе — жанчына па-ранейшаму сядзела на ржэўніку, але ўжо, здаецца, не плакала. Шпакевічу шкада стала яе. Ен падышоў, сказаў:

— Даруйце нам...

Тады жанчына ўзняла галаву і зноў пачала плакаць.

— Я ведаю, што ета не вы,— гаварыла яна праз слёзы.— Ета той, верамейкаўскі. А вы такія ж, як і мой. Мой таксама недзе вось так... ваюе... а можа, галаву злажыў... Не, я на вас зло не помню. А таму, верамейкаўскаму...

З Крутагор'я немцы рухаліся па двух напрамках — уздоўж чыгункі на Унечу і па вялікай дарозе, што вяла праз мястэчка Бабінавічы да Паповай Гары і далей, абмінаючы, такім чынам, амаль усё лясное забесяддзе. 24-ты матарызаваны корпус быў павернуты гітлераўскім камандаваннем з цэнтральнага напрамку і сумесна з 2-й танкавай групай кінуты на разгром адыходзячых армій толькі што створанага Бранскага фронту: мелася на мэце ў канчатковым выніку ўмацаваць жывой сілай і танкавымі злучэннямі паўднёвыя войскі, якія цяпер павінны былі, па плану фюрэра, выконваць галоўную задачу ў вайне.

Хоць ініцыятыва дзеянняў па-ранейшаму заставалася за фашыстамі, але тэмпы прасоўвання войск пасля жорсткіх баёў на апошнім абаранальным рубяжы ў Беларусі сталі надзвычай марудныя: замест трыццаці кіламетраў, якія пераадольваліся раней, цяпер удавалася прайсці за суткі не больш як шэсць-сем кіламетраў. Гэта было таксама прычынай, што амаль усе вёскі па левы бок Бесядзі яшчэ нямала часу заставаліся не занятымі ворагам нават пасля таго, як пачаліся баі на наступным абаранальным рубяжы, што перасякаў вялікі тракт, які вёў з Тулы на Арол.

...Падпаліўшы на Дзяражні драўляны мост, чырвонаармейцы сапёрнага ўзвода Шпакевіч і Халадзілаў,

а разам з імі старшыня верамейкаўскага калгаса Радзівон Чубар рушылі ад Белай Гліны за Бесядзь.

Карты, па якой можна было б арыентавацца, чырвонаармейцы не мелі, і дарогу даводзілася распытваць ад вёскі да вёскі.

Да сваіх выйшлі ў размяшчэнні 258-й стралковай дывізіі, якая была накіравана на абараняльны рубеж з Арла. Рубеж складаўся з некалькіх ліній траншэй, кулямётных і артылерыйскіх гнёздаў, дзотаў і вялікага супрацьтанкавага рова. Але суцэльнае лініі абароны пакуль не было. Не хапала войск: палкі дывізіі яшчэ знаходзіліся на маршы. Затое ў навакольных вёсках, амаль па ўсім рубяжы, ужо стаялі, высланыя наперад, заставы, якія накіроўвалі на падрыхтаваныя зборныя пункты байцоў і камандзіраў, што адступалі па лясных і палявых дарогах. На адну такую заставу, у вёсцы Пёкліна, і натрапілі Чубар і яго новыя таварышы.

Яшчэ ў забесяддзі пачаўся абложны дождж, і спадарожнікі не прасыхалі да самага Пёкліна. За ўвесь час, пакуль былі ў дарозе, спалі толькі двойчы — адзін раз у лесе, пад шатамі дрэў, а другі — у вясковай хаце, калі нарэшце адчулі, што зусім папрэлі. Пусціла іх начаваць жанчына, якая жыла адна. Яна напаліла другі раз у печы і скрозь ноч клапатліва сушыла адзежу сваіх начлежнікаў.

Чубар хоць і пакутаваў ад макрэчы — плісавая талстоўка не магла замяніць верхняй апраткі, таго ж шыняля,— але ён вельмі ўдзячны быў шчасліваму выпадку, які звёў яго каля Белай Гліны з гэтымі двума чырвонаармейцамі. Цяпер не трэба было са страхам думаць пра тое, што рабіць. Ад самае Бесядзі яны ішлі ўжо як заадно. Шпакевічу было дваццаць дзевяць гадоў, на тры гады меней, чым Чубару, аднак ваяваў ён з першага дня вайны, бо прызываўся пасля закона аб усеагульнай вайсковай павіннасці. Яму заставалася праслужыць аднаго няпоўнага паўгода, і калі б не напалі фашысты, то ўжо ў гэтую восень ён зноў бы надзеў сваю міліцэйскую форму. У Мазыры ў яго жыла сям'я — жонка і шасцігадовы сын. Шпакевіч усё бедаваў, што нічога не ведаў пра іх. Халадзілаў таксама служыў у арміі па так званаму варашылаўскаму прызыву — яго ўзялі глыбокай восенню трыццаць дзевятага года з педагагічнага інстытута. Ішоў Халадзілаў заўсёды наперадзе, па сваёй ахвоце хадзіў на разведку ў вёскі — хоць немцаў навокал і не

было, але не хацелася дарэмна рызыкаваць,— і ўвесь час, нягледзячы нават на дождж, з яго твару не знікала тая недаверлівая ўсмешка, якую пабачыў Чубар яшчэ каля моста,— здавалася, чалавек нарадзіўся з гэтай усмешкай, таму не толькі хадзіў з ёй, але і спаў. Гаварыў ён амаль бесперастанку, але кожны раз чамусьці наравіў павярнуць размову на небяспечную тэму: яго займала даволі дзіўнае пытанне — ці будуць пасля гэтай вайны судзіць тых, хто вінаваты, што мы пагана сустрэлі вайну, палажылі ўжо столькі народу і ўсё адступаем? Шпакевіч звычайна не слухаў свайго падначаленага. Тады Халадзілаў прыставаў з гаворкай да Чубара. Але той, як пачынаў Халадзілаў, таксама стараўся ўхіліцца ад размовы, нават прыкрыкваў на маладога чырвонаармейца, каб перастаў гаварыць абы-што. Халадзілаў сапраўды змаўкаў на нейкі час, аднак дарога была доўгая, незнаёмая, пад дажджом, і ўсё забывалася даволі хутка, неяк само сабой, таму няўрымслівы Халадзілаў непрыкметна зноў ставіў на круг сваю шчарбатую пласцінку: а вось у руска-японскую вайну дык было судзілі пасля генералаў, якія прайгралі вайну, пра гэта напісана ў гісторыі... Чубар ад ягоных слоў злаваўся да чырвані і сур'ёзна пераконваў — маўляў, руска-японская вайна была прайграна царскімі генераламі, а ў гэтай вайне перамога будзе за намі, трэба верыць у тое, што гаварыў таварыш Сталін 3 ліпеня... Шпакевіч часам мірыў іх, але рабіў гэта чамусьці з усмешкай і незласліва, і Чубару незразумелай была ягоная паблажлівасць, хоць сам ён, мусіць, таксама не ўзяў бы Халадзілава за жабры, каб што якое: Чубар адчуваў да абодвух — і да стрыманага, бадай, нават маўклівага Шпакевіча, і да балбатлівага, хутчэй несвядома языкастага Халадзілава — удзячную адданасць...

Сонца не выблісквала на працягу ўсяго паходу, таму цяжка было вызначыць, калі пачынаўся сапраўдны дзень і калі канчаўся. Звычайна нават у пахмурны дзень можна адшукаць на небе сонца — у тым месцы хмары заўсёды трохі святлейшыя, і вочы тады пачынаюць адчуваць схаванае цяпло,— але цяпер хмары рухаліся над зямлёй ці не ў тры накаты, як у сырую восень, і ў настылым наваколлі плавала задымленая густая імжэль. Паабапал дарог стаяла паклычаная збажына, а на зямлі бялела пагублянае каласамі зерне.

Артылерыйскія грымоты чуліся здалёку і з вялікімі перапынкамі — пачнуцца раптам, пасля заціхнуць, і затым доўга глухне ўсё навокал. І вось перад самым Пёклінам паветра страсянулася па-сапраўднаму. Спачатку ўсчалася звычайная страляніна. Было выразна чуваць, як недзе працаваў кулямёт — так-так-так-так... Быццам круціў хто вялікае зубчатае кола. Пасля пачуліся моцныя выбухі. Тады і прыйшло раднаснае ўсведамленне: блізка свае! Трое здарожаных хадакоў — два чырвонаармейцы і адзін цывільны — наддалі кроку: заспяшаліся ў той бок, дзе іх, уласна, магла сустрэць і небяспека. Але ўсё склалася добра. У Пёкліне стаяў заслон аднаго з батальёнаў 258-й дывізіі. Пры ўваходзе ў вёску на плоце вісела дошка, на якой здалёку можна было прачытаць: «Збор адступаючых груп, адзінкавых байцоў і камандзіраў у лесе каля абаранядьнага рубяжа». Аб'ява была напісана вялікімі чорнымі літарамі...

Шпакевіч прачытаў аб'яву, падышоў і загаварыў з чырвонаармейцам, што стаяў паставым амаль на сярэдзіне вуліцы.

— Падкажы, брат, дзе тут сто адзінаццаты полк?

— Нам такіх звестак не даюць,— адказаў чырвонаармеец, пры гэтым малады твар яго застаўся амаль нерухомым.— Загадана накіроўваць такіх, як вы, на зборны пункт. Туды.— Ён паказаў за вёску, дзе быў лес.

Але Шпакевічу і Халадзілаву не хацелася ісці на зборны пункт — пачнецца праверка, а тады паспытай дакажы, што ты выходзіў не проста з акружэння, а выконваў заданне пасля адыходу войск. Чубару тым часам было ўсё роўна, але ён нічога не рашаў. Шпакевіч пачаў ледзь не кленчыць:

— Браток, нам абавязкова трэба ў сто адзінаццаты. Мы з задання ідзём. Выконвалі спецзаданне, разумееш? Трэба далажыць камандаванню.— І Шпакевіч дзеля большай пераканаўчасці назваў прозвішча камандзіра палка.

Аднак на паставога чырвонаармейца гэта не падзейнічала: як кажуць, малады і неабстраляны, ён наогул трошачкі звысоку паглядаў на ўсіх акружэнцаў, бо думаў, што гэты абарапяльны рубеж для фашыстаў апошні, праз яго яны ўжо не пройдуць...

— Гэтак усе кажуць,— пажаваў ён ротам.

Шпакевіч зрабіў пакутлівы твар:

— Разумееш, нам вельмі патрэбна...

Чырвонаармеец спыніў свае вочы на Чубары. Выгляд цывільнага чалавека выклікаў у ім нейкія думкі, і ён сказаў Шпакевічу памяркоўна:

— Вось што, ідзіце тады да лейтэнанта, можа, ён ведае, дзе ваш сто адзінаццаты.

— Дзе гэта?

— Тут недалёка. Вы пазнаеце. Там павінен стаяць другі вартавы.

У вясковай хаце пажылы лейтэнант у накінутым на плечы шынялі чытаў за сталом кнігу — яна была адлістана на сярэдзіне. Калі Шпакевіч, стаўшы належным чынам, пачаў дакладваць аб сабе і аб сваім жаданні адшукаць 111-ы полк, лейтэнант усё не мог падняць галавы. Нарэшце паклаў левую руку далоняй на кнігу, глянуў спадылба.

— Мы тут людзі новыя, і нам невядома, дзе стаяць якія часці. Вам лепей будзе пайсці на зборны пункт. Там вас прызначаць куды трэба. А гэты таварыш,— лейтэнант кінуў на Чубара,— павінен ісці ў Журынічы. Там фарміруецца апалчэнне.

— Але ж нам загадана было...

— Дарэмна вы,— усміхнуўся Шпакевічу лейтэнант,— усе мы тут свае.

Тады ступіў наперад Чубар:

— Таварыш лейтэнант, дзе мне шукаць тыя Журынічы?

— Гэта ўжо іншая справа,— нібыта ўзрадаваўся лейтэнант; ён выйшаў з-за стала, паправіў локцямі шынель на плячах і паказаў праз акно: — Пойдзеце па гэтай вуліцы, потым павернеце налева. І ўвесь час пасля трымайцеся левага боку. Як пачнуць разміналца дарогі, так і паварочвайце на левую. Колькі ў нас цяпер? — Ён выняў з кішэні гадзіннік, пстрыкнуў сярэбраным вечкам.— Ну што ж, калі варон у полі не лавіць, то да цёмнага дайсці можна да Журынічаў. Там у іх сваё начальства. Няхай разбіраюцца з вамі. Дарэчы, вы камуніст?

— Так.

— Адным словам, вам трэба туды.

— А можа, няхай і ён з намі на зборны пункт ідзе, таварыш лейтэнант? — памкнуўся быў Шпакевіч.

— Не, не,— замахаў рукой лейтэнант.— Мы не ваенкамат.

На вуліцы Шпакевіч доўга трос руку Чубару.

— Вось, Радзівон...— казаў ён з выразнай засму-

чанасцю.— Каб выйшлі мы ў размяшчэнне свайго палка, то цябе не адпусцілі б ужо. А тут свае парадкі.

Халадзілаў таксама шчыра шкадаваў.

У дадатак Шпакевіч распрануў шынель, накінуў Чубару на плечы,— шынель не прыйшоўся, быў караткаваты і не вельмі раскошны. Гэта рассмяшыла раптам спярша непасрэднага Халадзілава, пасля самога Чубара. Шпакевіч яшчэ больш спахмурнеў.

— Нічога,— сказаў ён,— пакуль там у тваім апалчэнні надумаюцца выдаць табе што цяплейшае, насі гэты. Да цябе я трохі не дарос, факт, але нічога, цяплей будзе. А мне неяк таксама дадуць. Салдат без шыняля не бывае.

Чубар прасунуў рукі ў рукавы і неяк па-блазенску пачаў аглядаць сябе — вочы яго пры гэтым туманіла цёплая вільгаць...

— Ну, бывайце,— сказаў ён ціха.

Але не паспеў зрабіць і дзесяць крокаў па вуліцы, як з хаты на ганак выйшаў знаёмы лейтэнант і гукнуў наўздагон.

— Гэй, таварыш!

Чубар павярнуўся. Лейтэнант сказаў:

— А вінтоўку належыць здаць!

Чубар здзіўлена паглядзеў спярша на лейтэнанта, пасля на Шпакевіча, якога таксама затрымаў лейтэнантаў голас.

— Таварыш лейтэнант,— падаўся да ганка Шпакевіч,— гэта яго вінтоўка. Таварыш атрымаў яе ў ваенкамаце і мае даведку.

Аднак лейтэнанту раптоўнае заступніцтва не спадабалася.

— Трэба выконваць загад,— паморшчыўся ён.— Таварыш вартавы,— паглядзеў лейтэнант на чырвонаармейца, што стаяў на ганку,— прыміце зброю.

Вартавы збег з ганка, забраў вінтоўку: Чубар нават заўпарціцца не паспеў.

Шпакевіч супакойваюча кіўнуў Чубару.

Праз колькі хвілін Чубар выйшаў за вёску і пакрочыў па дарозе, што вяла скрозь бульбяное поле на высокі і шэры ўзлобак, за якім недзе былі Журынічы.

Неспадзяванае лейтэнантава распараджэнне спачатку толькі збянтэжыла Чубара, але чым далей ён адыходзіў ад Пёкліна, дзе давялося расстацца са сваімі спадарожнікамі, тым глыбей западала ў душу крыўда, нават злосць; недарэчным і непатрэбным зда-

валася тое, што ў яго адабралі вінтоўку — хоць яна ні разу і не спатрэбілася Чубару, гэта значыць, не была пушчана ў ход, бо ні дэсанта, ні шпіёнаў-дыверсантаў над Верамейкамі вораг не скідаў, аднак паступова і непрыкметна ён прывык да яе гэтаксама, як прывыкае звычайна кульгавы чалавек да кульбы.

Цямнела хутка. Чубар не адмераў яшчэ і двух кіламетраў, а бульбяное поле, якое ўсё ж не канчалася, ужо нібы растварылася на вачах, і неўзабаве можна было распазнаць толькі блізкія ад дарогі рэчы ды яшчэ самую дарогу: лейтэнантаў гадзіннік паказваў тады, мусіць, крадзены час. Як і належала, у франтавых вёсках не гарэлі ў вокнах агні, бо вечар выдаў бы іх спадарожніку, нават калі б якое паселішча знаходзілася за многа кіламетраў. Сабачага брэху, гэтай неад'емнай адзнакі вясковых ваколіц, таксама не было чуваць сёння. Чубар ні на хвіліну не выпускаў з галавы лейтэнантавага папярэджання трымацца левага боку, але калі сцямнела, стала цяжка арыентавацца. Лейтэнант казаў, што Журынічы ад Пёкліна недалёка, аднак Чубар, здаецца, і праз тры гадзіны свайго падарожжа ўсё не мог дайсці да іх. Нарэшце настаў час, калі ён ужо адно коўзаўся па дарозе: шлях забіраў сілы, хоць багата хто ў жыцці мог пазайздросціць ягонай цягавітасці. Паступова Чубар пачынаў разумець, што сёння ці ўдасца выбавіцца з цемры, каб трапіць у Журынічы,— на благі канец, нядрэнна набрысці хоць на якую вёску.

І раптам на дарозе пачулася:

— Хальт!*

Чубар нават не расслухаў, адкуль даляцеў гэты кароткі і незразумелы вокліч. Ён насцярожана прыпыніўся. Тады нехта нездаволена загаварыў на чужой для Чубара мове, і Чубар жахнуўся — фашысты!.. Атарапела, амаль па інстынкту, скочыў у бок ад дарогі, але нязручна — правая нага трапіла ў нейкую ямку. Чубар крутануўся, спрабуючы вызваліць нагу, але не. Раўнавага была ўжо страчана, і ён употарч паляцеў паміж разорын, хапаючыся рукамі за слізкі бульбоўнік. Гэта яго, бадай, і ўратавала. Адразу секанула траскучая чарга з аўтамата, пасля другая, трэцяя... Агністыя бліскаўкі прашылі за метр ад зямлі цемру, праляцелі міма. На дарозе пасля гэтага засту-

---

* — Спыніся! *(ням.)*

калі боты. Чубар шчыльней прылёг у разорыну, здавалася, перастаў нават дыхаць. Але фашысты блізка не падыходзілі. Вялі паміж сабой гамонку амаль на тым жа месцы.

— Генуг. Вір фершойхен нур ды хазэн.

— Айн тырхен нідэрцукнален, Курт, дас вэрэ вас фюр унс гэвезен. Іх хабэ шон швайнэфляйш я цум коцэн зат. Дэр арш кнурт мір фон дэн эрбзэнконсэрвэн.

— На эбэн, Ганс. Айн хазэнбратэн лэст айнэм гут гефален, дас браўхэн вір эрст рэхт.

— Морген зэен вір маль. Іх гляўбэ дох айнэн гетрофэн цу хабен?

— Ай во! Ніхт айнмаль айн шрайэн вар цу хёрэн. Ды штэрбэндэн хазэн шрайэн я фаст ві ды мэншэн.

— Візо дэн. Офтэрс комтс аўх ганц штыль фор *.

Нарэшце галасы сталі цішэць, і Чубар яшчэ больш насцярожыўся, увесь ператварыўся ў слых, каб не прапусціць ніякага гуку. Немцы сапраўды адыходзілі па дарозе ў адваротным напрамку. І як толькі Чубар пераканаўся ў гэтым, адразу адчуў — быццам ліхаманка пачала калаціць. Але Чубар яшчэ колькі часу паляжаў нерухома, а тады прыўзняўся на карачкі і паціху, каб не рабіць шуму, папоўз па бульбоўніку. Паўзці было вельмі нязручна — больш за ўсё замінала крыссё шыняля, якое Чубар не мог прыдумаць куды заткнуць, а таксама разорыны, што ішлі ўздоўж дарогі і, такім чынам, знаходзіліся цяпер упоперак ягонага шляху. Поўз Чубар да таго моманту, пакуль не здранцвелі рукі. Заставалася выбіраць адно з двух — альбо аддыхвацца, лежачы ў гразкай разорыне, альбо стаць на ногі. Чубар рашыўся на апошняе. Але,перад тым як падняцца на ўвесь рост, прыкінуў у галаве, ці далёка адпоўз ад таго месца, дзе адбылася нечаканая сустрэча з немцамі,— мусіць, то быў нейкі патруль. Па часе выходзіла, што дарога, калі ён, вядома, дакладна выбраў кірунак, была метраў за трыста. Хоць гэта і не

---

* — Досыць нам зайцоў палохаць.

— Няблага было б, Курт, пацэліць ужо і па зайцы. А то абрыдла гэтая свініна. Ды і задніца ад гарохавых кансерваў баліць.

— Твая праўда, Ганс. Смажаная зайчына — гэта якраз тое, чаго не хапае нам цяпер.

— Заўтра паглядзім, можа, сапраўды падстрэлілі?

— Але нават енку не было чуваць. Яны ж заўсёды перад смерцю енчаць, як і людзі.

— Бывае, што і не енчаць *(ням.)*.

дужа вялікая адлегласць, але ўжо можна было па-чалавечы выпрастацца. Чубар адпіхнуўся рукамі ад зямлі, стаў. Хвіліну-другую паслухаў. Нічога падазронага больш не было. Тады Чубар выцер аб шынель забруджаныя рукі і, спатыкаючыся на разорынах, пайшоў напрасткі. Інстынкт самазахавання гнаў яго, як звера, ад таго месца, дзе ледзьве не загінуў. Цяпер ён не меў у галаве нічога пэўнага — яму ўсё роўна было куды ісці, абы не застацца ўранні навідавоку ў немцаў.

Поле звычайна не можа цягнуцца бясконца, якое не было б яно вялікае, таму неўзабаве Чубар сапраўды апынуўся каля нейкага зарасніку: адчуў гэта адразу па шапаценню дажджу. Давялося выставіць наперад рукі і, адхінуўшы мокрае голле, увайсці ў зараснік. Пад нагамі захлюпала вада, але дно было трывалае, і Чубар зразумеў, што гэта трапілася не балота, і хутчэй палявая лугавіна, якая можа вывесці на ўзлесак. Так яно і было. Калі Чубар прайшоў па неглыбокай вадзе лугавіну, пачалося сухое драбналессе. За ім, атулены цемрай, быў лес. Праз нейкі час Чубаравы вушы, а затым вочы сталі прывыкаць да начнога лесу. У цемры ўжо ўгадваліся таўшчэзныя камлі дрэў. Чубар падышоў, абмацаў кару нейкай замшэлай елкі і выцер аб шынель рукі: барада на дрэве была, як распоўзлы грыб, і яму — быццам толькі што не поўз па гразі і слізкім бульбоўніку — зрабілася брыдка ад дакранання да яе. Хоць дождж і ў лесе вымачыў зямлю, але пад шатамі вялікіх дрэў было не мокра, прынамсі, шыгалле, якое ляжала тут скрозь, заставалася амаль сухое, яго можна было згрэбці ў яміну паміж карэнняў, каб зрабіць сабе лежава. Доўга не думаючы, Чубар пачаў шастаць пад дрэвам, растапыранымі пальцамі ўзрываючы зляжалыя пласты. Неўзабаве вырасла цэлая куча. Тады ён разгарнуў яе на ўсю даўжыню свайго цела, кінуў яшчэ колькі зляжалых пластоў пад галаву і стомлена паваліўся на зробленую пасцель. Заставалася толькі аппянуцца шынялём ды сціпыцца, каб адразу заснуць.

IV

За вёскай, непадалёк ад дарогі, што вяла за Бесядзь, верамейкаўцы знайшлі забітага чалавека. Той ляжаў у густым ельніку, у адных сподніках, а жывот

яго з пасінелай скурай, якая пачала распаўзацца, непамерна разбабеў, ажно жахліва было глядзець. Забіты чалавек быў у галаву — куля пацэліла ў шчаку і на вылёце вырвала ўсю левую скроню, у якую паспелі залезці лесавыя жукі. Знайшлі яго ў той дзень, калі Гаўрыліха не пагнала па радоўцы кароў — не захацела ў няпэўны час пакідаць у вёсцы дзяцей адных; тады пакрычалі верамейкаўскія бабы на вуліцы, памалолі, як гэта бывае пры вясковых непарадках, адна адной косці языкамі ды сышліся нарэшце на тым, што з радоўкай цяпер наогул трэба пачакаць, лепей няхай кожны сваю скаціну пакуль пасе. І вось Наталля Родчышына, дзеўка-векавуха, гнала карову ў Замасточча — невялікае ўрочышча, якое было за адным са шматлікіх колішніх масткоў — і ўбачыла нежывога чалавека. Наталля была, як далікатна гавораць, жанчына згубленая, можа, нават праз тое самае незамужжа, і ўжо даўно з зацятай адчужанасцю глядзела на ўсё, што адбывалася вакол, але і яна жахнулася, калі ўгледзела паміж елак, у высокай траве, забітага. Карову пасвіць яна больш не стала — прагнала, не даючы ўхапіць травіну, па так званай Цыганчынай дзялянцы, і каля першых двароў у Верамейках расказала пра ўсё, што пабачыла. Вестка аб забітым чалавеку разнеслася па вёсцы хутка, і самыя цікаўныя верамейкаўцы яшчэ паспелі схадзіць да вечара ў ельнік — свой гэта ці чужы?

Пахаваў забітага Парфён Вяршкоў. Зрабіў ён гэта па сваёй ахвоце — узяў у хляве рыдлёўку, выкапаў магілку каля самае дарогі і закідаў небараку зямлёй, накрыўшы твар па-хрысціянску, радном.

А надвечар Вяршкоў прыйшоў да Зазыбы — прынёс Зазыбавай Марфе кош яблыкаў: было перад вялікім спасам.

Зазыба ўжо таксама ведаў пра забітага. Таму амаль адразу, як Вяршкоў зачыніў дзверы ў хату і патупаў трохі ў парозе, спытаў:

— Што там было?

— Да от... чалавека пахавалі.— Вяршкоў сказаў гэта без натугі ў голасе, як пра досыць звыклае, што ўжо даводзілася рабіць не адзін раз; ён падышоў і сеў на ўслоне, побач з Зазыбам.

— Што за чалавек? — не зводзіў з яго вачэй гаспадар.

— Дак хто ж яго ведае,— паціснуў плячамі Вяршкоў.— Але твар незнаёмы. Адно што не сянні забіты, і не ўчора. Запахнуў ужо. Пахаладнела етым даждзжом, дак хоць дыхаць можна было. Няхай пухам зямля чалавеку будзе.

— І што, ніякіх паперак пры ім?

— У адных жа падштаніках ляжаў. А кляймо на мацерыі наша, савецкае. Нават нумары былі, ета калі хто разбіраецца ў іх. Але ж таксама ўцеха — буду хоць ведаць, што не немца закапаў.

— Адкуль яму было ўзяцца, немцу, тут?

— Ну от,— уздыхнула Зазыбава Марфа, якая прысела на тапчане,— пахавалі чалавека каля сваёй вёскі, і не ведаем — хто да адкуль. А недзе ж таксама клопат маюць пра яго, спадзяюцца, мабыць, што вернецца з вайны.— Рогам хусткі яна выцерла слёзы, якія раптам навярнуліся.— І што ета вайна робіць з людзьмі? Жыве чалавек і ведам не ведае, дзе яму наканавана галаву палажыць.

— Добра, калі хоць на сваёй зямлі,— задумліва сказаў Зазыба.

— Яму цяпера, мабыць, усё роўна,— паківаў галавой Парфён Вяршкоў.

— Да ўжо ж,— згадзіўся з Вяршковым Зазыба, але тут жа як спахапіўся: — Не-е-е, Парфён, не кажы. Чалавек — ён такі, што калі не жыць, дак хоць ляжаць бліжэй к дому хоча. Во, помню, колькі мы хавалі ў грамадзянскую. І ад куль гінулі, і ад хвароб паміралі. У дзевятнаццатым у Армавіры тыфус пачаўся, дак нашы былі пакінулі хворых у гарах. Мой таварыш, Ляксей Сазонаў, паміраў тама. Усё прасіў, што б дамоў адвезлі. Яму яно і недалёка было, вёрст дзвесце. Гэта ў нас тут дзвесце вёрст дак дарога вялікая, ажно, здаецца, на край свету ехаць трэба, а тама ў стэпе адно, можа, ад станіцы да станіцы.

— Быў жа і я пазалетася на Кубані,— паёрзаў на ўслоне Парфён Вяршкоў, зусім не наўмысна паварочваючы ў другі бок гамонку.— Наша ж большая ў Ціхарэцку замужам за настаўнікам,— ён заўсёды казаў, што дачка выйшла за настаўніка, бо ганарыўся гэтым перад людзьмі,— дак таксама дзіва — абрыкосы, мы ж тута, здаецца, і не чулі пра іх. У Крутагор'і і то на базары ніколі не бывае, але тама яны растуць проста на вуліцы. Акурат во як у нас ліпы ў прысадах. Стаяць дрэвы, нават не абгароджаныя, а на іх абрыкосы!

Вяршкоў гаварыў нечага ў захапленні, нават тварам паступова святлеў. Але Зазыба, як толькі Вяршкоў змоўк на момант, спытаў:

— Ну, а што на вёсцы чуваць? — і, быццам вінавацячы сябе, дадаў: — А то я цяпера, бачыш, як жыву. Дажджы ўсё, дак і я ні да каго, і да мяне ніхто. Адзін ды адзін. Дзень пры дні.

— Што новага? Хапае,— сказаў пасуравелы Вяршкоў.— Учора быў на пасёлку. Бачыў Сідара Раўнягіна. Дак ён таксама гаварыў...

— Пра што?

— Помніш, мы надоечы гаворку мелі з табой пра калгас. Дак Сідар прасіў пераказаць...

— Я ўжо здагадваюся,— усміхнуўся Зазыба.

Вяршкоў кіўнуў галавой.

Тады Зазыба адвярнуўся — як зазлаваў.

— Але навошта спяшацца?

— А ты паслухай, тады сам падумаеш.

— Я ўжо і так многа думаў. Цяпера толькі і работы адно, што думаць. Дак от...— Зазыба зноў паглядзеў на Вяршкова, каб спытаць: — А калі раптам хутка нашы вернуцца? Якімі вачамі тады на іх глядзець будзем? Яны ж недалёка адышліся! Паслухай вон уначы, калі сцішваецца ўсё, дак чуваць, бухкаюць гарматы. Таму я і кажу, не трэба спяшацца. Тута справа яшчэ няясная. Ну, паложым, фашыст дайшоў да нас, паложым, забраў і нас пад сябе, але гэта яшчэ не ўсё, кажу, могуць жа заўтра яго турнуць назад, і ён зноў па той бок Бесядзі апынецца. Тады прыйдуць свае ж мужыкі, што цяпера недзе ваююць, паглядзяць, а ў Верамейках ужо калгаса няма, дэзерцір Раман Сёмачкін да от вы, такія паспешлівыя, з Сідарам па аборачцы ўсё па дварах расцягнулі.

Вяршкоў аблізнуў пасмяглыя губы.

— Сідара і мяне няма чаго раўняць з Раманам Сёмачкіным,— глуха сказаў ён.— Раман — ета адно, а мы з Раўнягіным — другое. Ты сам ведаеш. Тым больш што Раўнягін таксама ж ці не член праўлення.

— Ну, член.

— Дак не вораг жа калгасу?

— Не вораг.

— А навошта тады на яго гаварыць?

— Бо не падабаецца мне ваша настырнасць. Тута з галавой трэба падыход мець, а вы адразу — дава-ай, дзялі-і-і!

— Ты паслухай, што гаварыць маю.— Вяршкоў глянуў на Марфу, якая моўчкі слухала гамонку.— Ета цяпера табе Брава-Жыватоўскі ці Драніца не ўсё скажуць, а я дак яшчэ... Словам, што вушамі злаўлю, тое і табе прынясу.

— Значыць, Драніца з Брава-Жыватоўскім пасябравалі?

— Да ўжо і вадой не разальеш.

— Дзіва што! — не стрымалася, каб не сказаць, і Марфа Зазыбава, нібыта яна наперад здагадвалася пра гэта.

— А ты ўсё як веры яшчэ не даеш, маўляў, сябрука Брава-Жыватоўскі адбіў,— засмяяўся Вяршкоў.— Але я дак не разумею — ці ты, праўда, непанятлівы, ці, можа, прытвараешся непанятлівым. Цябе нават пісьмы падмётныя нічому не навучылі.— Вяршкоў трохі памаўчаў — нібы даваў перадышку сабе.— Еты Драніца ваш...— Ён ажно нагнуў галаву і прыгладзіў далоняй сівыя валасы — спярша па цемю правёў рукой, пасля за вушамі, па абодва бакі.— Калі ты быў за галоўнага ў калгасе, бегаў каля цябе. Пасля палез з дружбай да Чубара. А ўсхадзіўся цяпера Брава-Жыватоўскі, значыць, трэба хінуцца да яго. Помніш, мужыкі на бярвенні тады жартавалі, казалі, што Брава-Жыватоўскі з Драніцам пайшлі ў Бабінавічы, каб асэсараў у немцаў папрасіць? Дак яно амаль па-нашаму і выйшла. Брава-Жыватоўскі вярнуўся адтуль паліцэйскім. Ета, мабыць, па-старому стражнік. Аднаму Драніцу чамусьці зброі не далі. Але, можа, Мікіта праўду кажа, што сам не схацеў. Базно-базном, а галаву таксама нейкую мае. Як і Раман Сёмачкін. Я і не здагадваўся, што ў Верамейках мужыкі хітрыя. Раман нават у мястэчка не пайшоў, Рахіма аднаго паслаў. Цяпера і татарын паліцэйскім. Але не ў Верамейках, а ў атрадзе. У Бабінавічах жа, каб ведаў, паліцэйскі атрад ствараюць. Набіраюць мужыкоў і з Бабінавіч, і з Латокі. І ад нас во. Адным словам, арганізоўваюць уласць. Воласць у мястэчку працуе ўжо. А Брава-Жыватоўскі тута камандуе. Кажа, што мы таксама мусім сабе новую ўласць выбіраць. Старасту. Але нешта немцы з етай справай цягнуць.

— Відаць, не дайшла чарга да Верамеек,— сказаў Зазыба.— Таксама справа нялёгкая. Паку-у-уль гэта ва ўсіх вёсках выберуць. Трэба ж папаездзіць нямала. А тута ўсё незнаёмае — і людзі, і мясцовасць...— Ён

падняў вочы на Вяршкова.— А як яны тых стараст — выбіраюць ці назначаюць?

— Брава-Жыватоўскі кажа, што нібыта выбіраць будуць.

— Ну што ж, нават пры цару стараст выбіралі. Стражніка назначалі, а старасту выбіралі. Таксама дэмакратыя.

— Таму Брава-Жыватоўскі пакуль і камандуе. А Мікіта Драніца ходзіць за ім, як прывязаны: калі Брава-Жыватоўскі стамляецца, Мікіта вінтоўку следам носіць. Як ета раней, пры Мікалаю было. А можа, пры Керанскім? Здаецца ж, нават таварышам міністра чалавека называлі нейкага? Дак от і Мікіта Драніца, я кажу, і яго можна называць такім таварышам, але не міністра, канешне, да міністра Мікіта не дарос, але таварышам старшыні калгаса, таварышам старшыні сельсавета акурат можна, цяпера во таварышам пана паліцэйскага. Невядома яшчэ толькі, ці будзе ён адпісваць і новай уласці на сваіх сяброў-таварышаў?

— Будзе, будзе,— нібыта супакойваючы Вяршкова, сказаў Зазыба.

Тады Вяршкоў засмяяўся:

— Ат жа няхай дурняў вучыць! А то аднаму Мяшкову пакуль давялося за дружбу з ім паплаціцца!

Зазыба ўжо слухаў Вяршкова без ранейшага ўнутранага супраціўлення, але панура, як з перасцярогай: калі Парфён звычайна пачынаў гаварыць, то ніхто ў вёсцы не мог здагадацца, да чаго ён павядзе. Амаль усё, што паведамляў Вяршкоў цяпер, да Зазыбы ў розных варыянтах дайшло праз Марфу, якая наведвалася да суседзяў: даводзілася эканоміць нават на запалках — ужо насілі ўранні вуголле з хаты ў хату, каб распаліць дровы ў печы. Хадзіла яна па суседзях таксама і дзеля мужа: бачыла, як той нудзіўся ў няведанні — верамейкаўцы абыходзілі нечага хату, Вяршкоў, лічы, першы завітаў. Але для Парфёна, кажуць, законы не пісаны. За ім даўно ішла яго слава: здавалася, чалавек праз усё жыццё, як памятаюць яго, адно рабіў, што пярэчыў не толькі аднавяскоўцам, але таксама і наезджым людзям. У дваццаць дзевятым, калі арганізоўвалі калгас, Вяршкоў нават не пайшоў на вясковы сход — ён тады лічыўся серадняком. Ужо ўсе верамейкаўскія двары былі ў калгасе, а Парфён упарта ладзіў гаспадарку аднаасобна. І толькі ўвосень, як сабраў ураджай на сядзібе, прынёс заяву і папрасіў

Зазыбу, каб разам з калгаснай заворвалі і яго зямлю. Але з таго дня стаў, можа, самым заўзятым чалавекам у калгасе і рабіў у ім, як для свайго дому. У трыццаць сёмым яго паводзіны таксама не засталіся незаўважаныя. Калі прыйшлі газеты аб судзе над маршалам Тухачэўскім, які быў арыштаваны разам [redacted] іншымі вядомымі военачальнікамі, у Верамейках ішоў калгасны сход. На сходзе прысутнічаў начальнік раённага аддзела НКУС Злотнік. Можа, якраз гэтая акалічнасць і стала прычынай, што на сходзе пачалася размова пра новых «ворагаў народа». Вядомая справа, у Верамейках Тухачэўскага таксама закляймілі ганьбай: на сходзе была прынята рэзалюцыя, дзе ўхвалялася для маршала найсуровая кара. Але ў часе галасавання рэзалюцыі знайшоўся чалавек, які ўстрымаўся. Гэтым чалавекам быў Парфён Вяршкоў: раптам ён падняў руку сваю там, дзе не трэба было вытыркацца. Начальнік раённага аддзела НКУС ажно разгубіўся ад нечаканасці, хацеў нават не заўважыць высунутай рукі. Тады Вяршкоў падаў голас. Гэта раззлавала начальніка — абавязкова ж трэба было здарыцца выпадку на сходзе, які ішоў пры яго непасрэдным удзеле!.. І вось Злотнік халодным голасам просіць Вяршкова растлумачыць «таварышам калгаснікам», па якіх матывах ён хоча ўстрымацца. Той-сёй і з мясцовых актывістаў пачаў шыкаць на неслуха. А стары Ціток — ён заўсёды на сходах сядзеў на першай лаўцы — дык той наогул памкнуўся сказаць ад імя радавых калгаснікаў у процівагу Вяршкову слова (закрычаў — дайце гаварыць, дайце гаварыць!). Але ў прэзідыуме не дазволілі яму выступіць — ці то не паверылі, ці, можа, наогул не захацелі аддаваць ініцыятыву ў палітычнай справе. Тады Вяршкоў сам падняўся і растлумачыў свае паводзіны наступным чынам: у Сталінскай канстытуцыі, маўляў, запісана, што кожны грамадзянін краіны можа галасаваць і за, і супроць, а можа таксама ўстрымацца, адным словам, ён, Парфён Вяршкоў, дзейнічае паводле канстытуцыі. Гэта падзейнічала: паколькі начальнік раённага аддзела НКУС, як і ўсе, хто прысутнічаў на сходзе, нічога не меў супраць сталінскай канстытуцыі, то адразу перастаў дапытвацца, назваўшы напаследак Вяршкова спярша вясковым дэмагогам, затым проста адсталым элементам, якога яшчэ трэба выхоўваць і прывесці да класавай свядомасці. Ну і вядомая справа — Вяршкова

пачалі выхоўваць пасля таго амаль усе, хто меў да гэтага хоць якое дачыненне: і старшыня сельсавета Ягор Піліпчыкаў, і дырэктар школы Бутрыма, і ўчастковы міліцыянер Ляўшоў... А грахоў, накшталт пералічаных, у Вяршкова было-такі. Кожны ў Верамейках мог бы ўспомніць што-небудзь і расказаць пра Парфёнавы «дзівацтвы». Тым часам чалавек жа зусім не блазнаваў, і гэта разумелі ў Верамейках, проста цяжка і няскора ён разлучаўся з тым, да чаго прывыкаў гадамі.

...Перастаўшы гаварыць пра Мікіту Драніцу, Вяршкоў нават на момант не даў асталявацца цішыні.

— Але мы загаварыліся,— зрабіў ён выгляд, што спахапіўся.— А справы тым часам не чакаюць, бо адклад не ідзе ў лад.

— Адкладваць ніхто і не збіраецца,— трохі паблазенску глянуў на Вяршкова Зазыба.— Сыдуць дажджы во, дак усёй вёскай і выйдзем у поле.

Вяршкоў падкусіў верхнюю губу:

— Сідар Раўнягін...

— Але чаму тады Сідар твой маўчаў, калі можна было гаварыць? — як зазлаваў Зазыба.— Тама ж быў...— Аднак Маштакова назваць не рашыўся.— Тама ж... не адны мы з ім былі. Былі ж людзі і не нашай галавы. Маглі б даць рады!

— Пра што ты? — заплюскаў вачамі Вяршкоў.

Зазыба ачомаўся.

— Да так, к слову прыйшлося.

Тады Вяршкоў спытаў проста:

— Калі ты Сідара паспеў пабачыць?

— Днямі неяк.

— Сам наведаўся ў Кулігаеўку ці ён прыходзіў?

— Было,— няпэўна адказаў Зазыба.— Але ён жаліцца на ногі. Рэўматызм, дак жаліцца.

— Я бачу, Сідар ужо таксама хітраваць стаў, як даўней Хомка Берасцень,— заварушыўся на ўслоне Вяршкоў.

Зазыба засмяяўся.

— Гэта ў цябе жонка яшчэ маладая,— сказаў ён,— дак ты малайцом ходзіш сярод нас. Таму, мабыць, не верыш і другім, калі хто жаліцца на здароўе па старасці. Вядома, табе трэба, а то жонка пахапае свае вузлы да ходу.

— У мяне яшчэ ёсць чым прывязаць да сябе

жонку,— з раздражненай самазадаволенасцю буркнуў Вяршкоў.

Тады Зазыба зноў як падначыў Вяршкова:

— Дак гэта справа такая. Хто чым можа, той тым і трымае. Сцяпан Ткачоў вон дак нават пута прывязваў у сесла для парадку.

— Ат,— махнуў рукой Вяршкоў, робячы выгляд, што яму зусім не цікава такая размова,— як за тоўстае бярно брацца, дак заўсёды хітрыя знойдуцца. А цяпера таксама трэба цяжкае бярно падымаць. Дак, можа, Сідар твой і жаліцца таму пачаў. Яны тама, на тых пасёлках, усе здатныя Хомку пераймаць.

У Верамейках даўней жыў Хомка Берасцень, па мянушцы «Абы» — абы етак, абы так,— чалавек, які, бадай, усё жыццё прытвараўся. Дык пра таго Хомку цяпер вось і нагадваў Парфён Вяршкоў. Берасцень хадзіў ледзь не з маладых гадоў па вёсцы з кульбай. І, можа, таму, што выгляд меў сапраўды не самавіты, яго наракранням на здароўе верылі. Але аднойчы за ім верамейкаўцы ўсё ж падгледзелі. Хомка тады паваліў на край балота тоўстую вольху, але не разлічыў — дрэва гахнулася ў багну. Вольха патрэбна была на падлогу ў клеці — збіраўся сам пакалоць на дошкі, каб не наймаць пільшчыкаў. Але ж не будзеш калоць на багне — па горла, трэба вывалачы на трывалы грунт. І вось Хомка абхапіў рукамі камель, прыцісънуў да правай бачыны і, таго не думаючы, што за ім пільнуюць, патарабаніў вольху на сухое, ажно суччa затрашчала на купінах. Вядома, у Верамейках гэта выклікала ўсеагульны рогат — ну і Хомка Берасцень!..

— Але што Хомка,— нарэшце махнуў рукой Парфён Вяршкоў.— Ен даўно сатлеў, а мы во жывём. Дак жывым трэба пра жывое.

— Ты зноў?..

Тады азвалася са свайго месца Марфа:

— А ты, я гляджу, не даеш слова сказаць чалавеку! Хочаш, каб мужыкі цераз цябе пераступілі?

Зазыба раптам адчуў, што жонка бярэ Парфёнаў бок — акурат заадно. Нават здалося, што яна не ўсё сказала і яшчэ дагаворыць, але дарэмна — Марфа ўзяла на пяколку дзяругу-пасцілку, падала гаспадару.

— Вазьмі да занавесь акно, бо пара запальваць святло.

Зазыба паслухмяна ступіў нагамі на ўслон, разгарнуў на распасцёртых руках дзяругу і пачаў чапляць

на цвікі, што тырчалі ў верхняй лутцы. Марфа тым часам пабоўтала газу ў лямпе, падкруціла нагарэлы кнот. Калі праз нейкі момант у Зазыбавай хаце загарэлася святло, Марфа зноў сказала:

— Да і павячэраць трэба ўжо, а то мы дзеўку сваю голадам заморым.

— Парфён во таксама з намі павячэрае,— наперад пачаў запрашаць Зазыба.

— Сядайце адны, а я пакуль са сваёй хаты галодны не выходжу,— з годнасцю сказаў на гэта Вяршкоў.

— Дак у чужых жа яно заўсёды смачней,— усміхаючыся, сказаў Зазыба і пашкадаваў уголас: — Праўда, пляшкі ў нас няма, як для госця.

— Цяпер адзін Брава-Жыватоўскі знаходзіць недзе гарэлку. Мужыкоў нашых частуе. Ці, можа, яны яго. Было за етыя гады, за савецкія, хоць некаторыя трохі паадвыкалі ад гарэлкі, а цяпера во зноў... Ета як... Можа, хто гоніць ужо?

— З новага хлеба?

— Я ўчора хадзіў у Паддубішчы, тама на сядзібах бабы пажалі сваё.

— Дождж перастане, дак і калгаснае трэба спяшацца жаць.

— Калі сярпамі, то час быў даўно. З выбаркай. На гары, што ля маяка, мабыць, яшчэ на тым тыдні паспела. Але дарэмна трактар разбіралі да закопвалі недзе па частках. Праўда, Іван Падзерын ведае схованку, бо дапамагаў Чубару.

— Нічога, справімся і без трактара. Не пажнем, дак пакосім.

— Колькі ў нас цяпер тых касцоў!

— Бабы таксама касіць могуць.

— Накосяць табе бабы!

Каб не замінаць гаспадарам вячэраць, Парфён Вяршкоў перайшоў на тапчан.

Марфа ўжо несла на стол чыгунок з варывам. Страва яшчэ дымілася — сыходзіла парай, нягледзячы на тое што печ палілася ўранні; у хаце пахла ўжалелым.

Зазыба дастаў з падвешанага на сцяне шкапчыка лыжкі, якія стаялі там у драўлянай, знарок зробленай дзеля гэтага, ступцы, тады гукнуў на другую палавіну хаты:

— Марыля, вячэраць нас завуць!

Але адказу не дачакаўся. Тады адчыніў філёнкавыя дзверы. Зноў гукнуў.

Нарэшце Марыля пераступіла парог, павіталася з госцем.

— Ого, колькі яблыкаў! — убачыўшы кош, узрадавалася яна: малады голас яе пры гэтым неяк вельмі нязвыкла прагучаў у хаце.

— Спас настае,— сказаў паважна Вяршкоў,— дак Куліна, мая жонка, кажа, нясі таксама Зазыбавым, няхай частуюцца.

Марыля падышла да каша, выбрала яблык і з вялікай ахвотай адкусіла.

— Ета якраз і ёсць спасаўка,— пахваліў яе выбар Парфён Вяршкоў.

А гаспадыня, адчуваючы віну за сабой, што ўзбунтавала і госця, і сваіх хатніх з вячэрай, пачала зноў запрашаць Вяршкова да стала, але той па-ранейшаму адмаўляўся. Тады гаспадары, быццам з неахвотаю, уселіся за сталом і моўчкі пачалі есці проста з чыгунка.

Вяршкоў паназіраў за імі, падумаў пра Марылю — дзеўка недзе гарадская ўжо стала, и есці таксама ўмее, як у добрай сялянскай сям'і.

Сёрбалі яны варыва без хлеба, і Вяршкоў, бачачы гэта, падзівіўся, што Зазыба хоць і быў намеснікам у калгасе, але за сталом не раскашаваў цяпер, акурат мнагадзетны — ад мінулага года, мусіць, ужо не засталося запасаў, а з новага ўраджаю яшчэ нічога не было на хлеб.

Парфёну Вяршкову неспакойна было сядзець на тапчане. Ен ажно злаваў на сябе, што так і не здолеў давесці да канца Зазыбу пра галоўнае. А галоўнае тое было вось у чым. У Бабінавічах, пасля таго як замест сельсавета немцы аднавілі валаснoе праўленне, камендант гарнізона Адольф Карл Гуфельд — дарэчы, ён хутка навучыў беларусаў называць сябе на рускі лад, Адольфам Карлавічам,— загадаў склікаць агульны сход. Паліцэйскія, што былі ў навакольных вёсках,— з гэтым акупанты спяшаліся перш за ўсё — наладзілі поўны збор: абавязалі з'явіцца ў кантору праўлення калгаса не менш як па адным чалавеку ад двара. Адшукалі таксама членаў праўлення, вядома, тых, што засталіся на тэрыторыі калгаса. Адным словам, усё было зроблена самым належным чынам — і прэзідыум быў, і члены праўлення нібыта вагу мелі, і галасаванне праводзілася. І ўжо зусім дзіву даліся людзі, як камендант раптам абвясціў, што нямецкае камандаванне,

калі гэта пажадаюць сяляне, можа дазволіць ім жыць і працаваць у калгасе. Проста растлумачыў Гуфельд, няхай усё і надалей ідзе ў гаспадарцы па-ранейшаму. Новая ўлада таксама не супраць калектыўнай гаспадаркі ў вёсцы. І наогул, калгасы павінны захоўвацца пакуль па ўсёй Бабінавіцкай воласці... Уласна, з гэтым вось і прыйшоў сёння Парфён Вяршкоў да Зазыбы. Але гаворка іхняя, без малога ад першых слоў, нібыта забуксавала — Зазыба і блізка не прымаў нічога, што датычыла далейшага лёсу, асабліва падзелу калгаса.

Нарэшце гаспадары павячэралі. Марыля падзякавала і не затрымалася на гэтай палавіне хаты — пайшла на сваю, набраўшы на прыслоненую да грудзей руку чырванабокіх яблыкаў з каша. На парозе яна яшчэ азірнулася, каб удзячліва ўсміхнуцца Вяршкову. Зазыбава Марфа тым часам пачала маліцца на покуць. Мужчыны пасядзелі дзеля прыліку колькі моманту ў маўчанні, тады Парфён Вяршкоў зноў загаварыў. Але цяпер Зазыбу нібыта хто падмяніў. Ён нават адным словам не перапыніў госця. І той зболышага нарэшце пераказаў усё, як было ў Бабінавічах. Здавалася, Зазыба спярша не паверыў яму — раптам ускінуў у здзіўленні галаву і доўга глядзеў прыжмуранымі вачамі, як прымерваўся. Затым на ягоным твары з'явілася разгубленая ўсмешка, якая змянілася трывогай, што была выклікана, пэўна, сумятнёй пачуццяў, бо тое, аб чым паведаміў Вяршкоў, не ўкладвалася ў прывычны парадак рэчаў. Нават з газет — а на працягу амаль двух месяцаў, пакуль каціўся да Бесядзі фронт, людзі мелі магчымасць чытаць газеты кожны дзень — вядома было, што акупанты павінны распускаць калгасы на захопленай тэрыторыі. І вось у Бабінавічах яны раптам павялі сябе іначай.

— Дак от, што б ведаў, Яўменавіч,— з несхаванай зларадасцю сказаў Парфён Вяршкоў.— Не адзін ты цяпера стаіш за калгас. Ну, чаму ты за калгас, ета ясна. А от чаму нямецкі камендант у Бабінавічах таксама бароніць калгас, дак ета ўжо вельмі дзіўна. Мабыць, і ён мае ў калгасе нейкі інтарэс.

— Але сапраўды дзіва,— гледзячы кудысьці як у самога сябе, адчужана ўсміхнуўся Зазыба.— Сапраўды дзіва,— паўтарыў ён.

— Да ўжо большага дзіва, бадай, і не дачакаешся.

— Што б гэта значыла?

— Ета ўжо ты ў каменданта спытай,— развёў ру-

камі Парфён Вяршкоў.— Але табе, Яўменавіч, як намесніку старшыні ёсць над чым падумаць.

— Да ўжо ж...

— А як на мой розум, дак па такім часе нічога разумнейшага не прыдумаеш, як падзяліць усё па двары, бо не можа быць, каб Адольф Карлавіч таксама па шчырасці за калгас стаяў. Тута нешта ёсць такое, чаго мы яшчэ пакуль не бачым. Таму не трэба думаць, што мы нешта благое зробім.

Вяршкоў разважаў, а Зазыба ўжо не мог прымусіць сябе з патрэбнай увагай слухаць яго — раптам чалавек нібыта ў прастрацыю ўпаў: адно паціраў рукой кончык носа і затуманенай недаўменнасцю пазіраў то на госця, то на сваю Марфу, якая прыбірала пасля вячэры са стала.

У той вечар спаць у Зазыбы ў хаце кладліся рана. Гаспадар толькі праводзіў за вароты Парфёна Вяршкова, сказаўшы напаследак памяркоўным голасам:

— Парахуемся, Парфён, падумаем...

З галавы не выходзіла пачутае ад Вяршкова пра бабінавіцкія падзеі. Ен намагаўся растлумачыць сабе, што адбылося ў мястэчку і чым кіраваўся камендант Гуфельд, калі падаў голас за калгасы. Зазыба пастунова перабраў у галаве ўсе магчымыя варыянты, якія хоць трохі пралівалі святло на гэта. І нарэшце, ужо нібыта ў тумане якім, прыйшоў да дзіўнай, але суцяшальнай думкі, якая здалася яму прымальнай, можа, таму, што была... наіўная па сваёй сутнасці. Але абумоўлена яна была таксама і падсвядомым жаданнем — вельмі хацелася, каб сапраўды было так: раптам Зазыбу падумалася, што бабінавіцкі камендант Гуфельд можа аказацца камуністам; зыходзіў ён у сваіх меркаваннях з таго, што ў Германіі некалі дзейнічала шмат камуністаў і гітлераўцы наўрад ці здолелі ўсіх перасадзіць у канцлагеры.

V

Прахапіўся Чубар ад незразумелага гуку. Было ўжо ранне, і ён колькі часу няўцям азіраўся, прывучаючы вочы да святла, якое здавалася чамусьці няпраўдашнім пасля ночы. Лес, дзе не па сваёй ахвоце апынуўся Чубар, быў рэдкі — як абхапіць двум чалавекам елкі, сярод якіх пракідаліся камлюкаватыя бярозы, стаялі

адна ад другой на вялікай адлегласці. На голых мясцінах, што нагадвалі звычайныя паляны, раслі ў папараці рабіны, якія чырванелі яшчэ не зусім спелымі гронкамі.

Нешта туркала ўгары на ўвесь лес — тр-р-р, тр-р-р, тр-р-р, менавіта гэтае турканне і пабудзіла Чубара.

Дажджу не было, але неба засцілі хмары.

Непадалёку Чубар убачыў шырокі, з вялікім падрэзам пень. Вакол яго ляжала паскубанае птушынае пер'е: пеначак, берасцянак, чыжоў. Было каля пня таксама некалькі сойчыных хвастоў. Але больш за ўсё — рыжавата-шэрага пер'я перапёлак. Тым часам на самым пні дзівіла вока ахайная чысціня. Няйначай, гэта была «сталоўка» ястраба-перапёлачніка. Ён высочваў свае ахвяры недзе ў полі, кідаўся на іх з вышыні і прыносіў сюды сталавацца.

Чубару пры выглядзе ястрабавай «сталоўкі» ўспомніўся свой выпадак.

У той год, як ён прыехаў на старшынства ў Верамейкі, Дзяніс Зазыба павёз яго паказаць калгасныя ўладанні. Была сярэдзіна лета, і вараны жарабок — куплёнік, якога набылі на Гомельскім конезаводзе, да паўдня паспеў павазіць седакоў ледзь не па ўсёй тэрыторыі калгаса. На Халахонавым хацішчы — некалі, ужо не за гэтым часам, жыў там адасоблена ад Верамеек багаты, але дужа нелюдзімы мужык Халахон — Зазыба прапанаваў даць каню адпачыць, бо не было ратунку ад сляпнёў. Старшыня калгаса і яго намеснік, дакладней загадчык гаспадаркі, нацёрлі каня балотным перцам і паставілі проста ў аглоблях у вялікі цень, паслабіўшы церазсядзёлак, а самі спярша прайшлі па сенажаці — у тое лета аўсяніца высыпала як не па локаць, заліўшы ўсё фіялетавым колерам, затым накіраваліся глядзець авёс і грэчку, што былі пасеяны на новых лядах. Не паспелі яны выйсці на край нівы, як убачылі шэрага ястраба-перапёлачніка. Склаўшы кароткія крылы, той падаў камяком на зямлю. У аўсе спачатку пачуўся трывожны піск, пасля пачалася нейкая валтузня. А яшчэ праз момант перапёлачнік узляцеў угору. У кіпцюрах ён моцна трымаў сваю ахвяру. Але з ёй не мог узняцца высока, таму ляцеў па-над зямлёй. Зазыбу з Чубарам ён не заўважаў, і тое, што яны раптам апынуліся на яго шляху, было нечаканасцю. Ястраб разгубіўся, і яго ахвяра выпала з кіпцюроў. Гэта была куцахвостая перапёлка. Драпеж-

нік не паспеў забіць яе, адно раструшчыў грудную клетку. Перапёлка мела бездапаможны выгляд. Здавалася, яна ўжо не скранецца нават з месца. Але вось яна паляжала на зямлі, нібыта ажывала, абапіраючыся на крылы, стала на ломкія ногі і, выдыхаючы з вялікім болем «хва-ва, хва-ва», як стрыножаная, паклыпала ў авёс.

Тады драпежніку не давялося паласавацца перапёлчыным мясам. Перашкодзілі Зазыба з Чубарам, якія паявіліся нечакана на краі нівы. А гэта, мусіць, праз усё лета насіў сваіх ахвяр да пня, зрабіўшы на ім сапраўдную «сталоўку»...

Чубар разварушыў ботам птушынае пер'е, пастаяў трохі над ім, быццам у забыўлівасці, а тады пачаў сцягваць з сябе закарэлы і брудны шынель.

Наперадзе быў цэлы дзень, і Чубарам валодала моцная надзея трапіць за гэты дзень у Журынічы — незнаёмая вёска стала для яго нібыта адным запаветным месцам, куды яшчэ мела сэнс падавацца.

У лесе патыхала цяжкім духам грыбоў. Паміж маладога ельніку блішчаў пасярэбраны дажджавымі кроплямі шаўкавісты змяёўнік. Па моху расла так званая грыбная лапша — булаўніца, але чамусьці не жоўтая, як звычайна, а чырванаватая, нават аранжавая: здаецца, ступіш на яе нагой, і мох навокал адразу акрываўніцца.

Бульбяное поле, па якім давялося ўчора паўзці Чубару, бачылася здаля. Чубар выйшаў на ўзлесак, стаў на бугарок межавай канавы. Па правы бок вачам заміналі глядзець кусты — тыя, што трапіліся ўчора ў цемры. Каб абмінуць іх, Чубар патупаў далей па канаве і ўгледзеў кіламетры за два невялікую вёску. Каля гэтай вёскі фашысты, мусіць, і напалохалі ўчора аўтаматнымі чэргамі Чубара. Але сёння нішто не выдавала там іх. Больш таго, ва ўсім наваколлі не адчувалася ніякіх прыкмет вайны: і па той бок абаранельнага рубяжа, і па гэты ўсё пакуль патанала ў звычайнай маўклівасці. Тады Чубар датупаў да апошняга размежавальнага капца, глянуў на далёкую дарогу, што ішла праз вёску, можа, за паўкіламетра ад крайніх двароў. То была, няйначай, грунтавая дарога. Па ёй рухаліся крытыя грузавікі. Скрозь ранішнюю імжэль яны здаваліся адсюль вялікімі фургонамі.

Ісці па адкрытым полі было небяспечна, і Чубар разважыў, што лепей дачакацца на ўзлеску якога-не-

будзь мясцовага чалавека, каб распытаць пра дарогу і пра ўсё астатняе. Як толькі думка гэтая ўмацавалася ў свядомасці, Чубар пачаў прыкідваць у галаве, што ён павінен рабіць цяпер. Па-першае, хацелася есці. Але пытанне з ежай можна было вырашыць лёгка — у Чубара быў пры сабе карабок запалак, а бульба расла побач. Больш складана было сустрэць чалавека. Таму Чубар адразу заняўся тым, што залежала ад яго — падаўся на поле капаць бульбу. Вогнішча ён раскладваў далей ад таго месца, дзе правёў ноч, каб нельга было заўважыць з узлесся. Гадзіны праз дзве пад яловым карчом нагарэла вуголле, і Чубар высыпаў на яго першы вялікі пасад бульбы. Гэтага пасаду магло хапіць яму на колькі разоў. Але як толькі Чубар наталіў голад, неспадзявана пачаўся бой. Над лесам спярша прагулі самалёты з чорна-жоўтымі, нібыта фасфарычнымі, крыжамі, скінулі бомбы на абаранядьны рубеж. Пасля там сталі бухаць зенiткі, і нарэшце праз нейкі момант пачалася такая калатэча, што пад Чубаром загойдалася зямля. Здавалася, што абрынулася само неба з усімі яго грымотамі і маланкамі. Сядзець нават за колькі кіламетраў было жахліва, хоць лес гэты яшчэ заставаўся, бадай, адзіным ва ўсім наваколлі астраўком, незачэпленым боем. Чубар не меў вопыту ў ваеннай справе — яму не давялося ўдзельнічаць у папярэдніх войнах па малалецтве, але і ён рашыў, што гэта пакуль ішла артылерыйская падрыхтоўка і рабілі яе хутчэй за ўсё немцы: гарматы стралялі не далей, як ад вёскі, якую бачыў Чубар, калі выходзіў на ўскрай лесу. Тым не менш Чубар неўзабаве не вытрымаў і рушыў пацiху ад вогнішча, каб зноў выйсці на ўзлесак і паглядзець з-за дрэў у бок вёскі: гэтак часам адчуванне страху і несвядомая цікаўнасць выводзяць на небяспеку неразумнага звера. Тое, што раптам убачыў Чубар за межавай канавай, прымусіла скалануцца і знямець — уздоўж канавы, выставіўшы на бульбяное поле гарматы, стаялі нямецкія танкі. Калі яны панаехалі сюды, Чубар не мог нават уявіць сабе: можа, у самы апошні момант, пад грымотамі бою. Але выгляд варожых танкаў выклікаў у ім амаль жывёльны страх. Чубар кінуўся з усіх ног ратавацца ў сярэдзіну лесу. У роце зрабілася горка, быццам пакаштаваў моху, што рос на дрэвах. І ўсё ж да Чубара даволі хутка вярнулася здольнасць разважаць. Гэтаму паспрыяла тая акалічнасць, што лес раптам кончыўся, і Чубар

апынуўся на краі нейкага жытнёвага поля: далей бегчы было небяспечна.

Тым часам дождж, які быў аціх пад раніцу, зноў пачаўся. Аднак цяпер ён ішоў з перапынкамі, быццам раздумваючы: палье як з вядра паўгадзіны, а тады перастане. Чубар пачакаў, пакуль новая сцяна дажджу заслоніць ад вачэй наваколле, і проста праз жыта пабег да другога ўзлеску, што быў наперадзе. Падумалася нечага, што пакуль будзе лепей не мець ніякага дачынення, няхай нават ускосна, праз шынель, падараваны ў Пёкліне Шпакевічам, да вайскоўцаў... І ён кінуў шынель на дажджы, хоць і разумеў, што пашкадуе аб гэтым у першую ж ноч, якую, няйначай, таксама давядзецца правесці не ў хаце. Чубар ішоў у адваротным напрамку ад абаранняльнага рубяжа, на якім ужо некалькі разоў усчынаўся і заціхаў бой.

Надвечар дождж зноў як перастаў на працяглы час, і тады Чубар убачыў на мурагу, пасярод узаранага поля, каня. Наеўшыся ўдосталь і нават стаміўшыся ад гэтага, той стаяў ужо амаль з паўдня нерухома, звесіўшы ў нейкім сваім одуме галаву. Чубар адразу, як убачыў безнагляднага каня, павесялеў — ён азірнуўся ■ перасцярогай навокал і пашыбаваў па топкім ворыве напрасткі, хвалюючыся ад нечаканага і яшчэ патаемнага свайго жадання. Конь таксама звярнуў увагу на чалавека, які спяшаўся да яго, і насцярожана занепакоіўся. Але Чубар ведаў коней — яшчэ здаля пачаў улагоджваць, ціха кажучы «кось-кось-кось»... Тады конь як паверыў чалавеку і паслаблена пераступіў пярэднімі нагамі, пакратаў адным вухам, нібыта гэтым даваў дазвол падысці, нават узяць сябе за мокрую, але ўзапрэлую, таму вельмі цёплую грыву. Ён, мусіць, з нейкае блізкае вёскі, якой пакуль не відаць было адсюль, але цяпер, надвечар, па яго маглі прыйсці сюды кожную хвіліну. Таму Чубар на стаў чакаць. Абапёрся распасцёртымі, амаль на ўсю шырыню, рукамі на канёвыя карак і крыж, падскочыў і павіс на нейкі момант жыватом на вострай хрыбціне, а тады крутануўся і, закінуўшы правую нагу, сеў. Можна было ехаць. Але конь раптам яшчэ ніжэй апусціў галаву, нібы збіраўся пачаць скубці мурог. Чубар штаўхануў лыткамі па канёвых рэбрах, пацягнуў на сябе ледзь не каля самае галавы за грыву, спрабуючы прымусіць каня выпрастаць шыю. Але дарэмна. Конь не хацеў слухацца, адно чухаў аб выстаўленую нагу па-

бялелую, быццам скура на Чубаравых ботах, пысу.

— Но! — пачаў голасам паганяць Чубар.

Конь не паддаваўся ні штаўхалям, ні крыку.

— От упіра,— сказаў у злосці Чубар і саскочыў на мурог — рашыў ужыць спачатку самае надзейнае: вывесці каня на дарогу.

Набрынялы мурог непрыемна зачмякаў пад падэшвамі ботаў. Але наваксаваная скура, нягледзячы на тое што амаль не прасыхала ўжо колькі дзён, яшчэ не прапускала да анучаў вады.

Улагоджваючы каня, Чубар мякка паляпаў рукой па ягоным шырокім ілбе, пачаў зноў «коськаць». Тады выцягнуў са штаноў рэмень і накінуў каню на шыю, зацiснуўшы ў руцэ абодва канцы.

— Хадзем,— сказаў ён каню, як пасля дамоўленасці, патузаў за канцы.

Нарэшце конь, мусіць, адчуў над сабой уладу чалавека, перастаў натурыцца. Тады Чубар ціха засмяяўся, здаволена сказаў:

— Даўно б так!..

Але на дарозе Чубар яшчэ ўтрапёна падумаў, што без аброці конь, няйначай, паспрабуе павярнуць не ў той бок. Толькі дарэмна. Конь больш не паказваў нораву — як угнуўся пад цяжкім седаком, дык адразу патрухаў па дарозе. Ехаць на кані хоць і было мулка ды парна, асабліва сыспаду, аднак праўду кажуць дасціпныя людзі, што лепей дрэнна ехаць, чым добра ісці. Чубар лічыў, што з канём яму пашанцавала, нават задужа. Гэтага шанцу ўжо ставала, каб не думаць, што конь можа зусім неўпрыкмет паблытаць знаёмыя яму дарогі і правазіць седака да наступнае раніцы вакол аднаго і таго ж месца. Вядома, конь быў крадзены. Але на гэты кошт Чубар меў заспакойваючае апраўданне — ён разумеў сабе справу так, што конь, няйначай, калгасны, значыць, па цяперашнім часе амаль нічыйны.

Як і ў мінулы вечар, калі Чубар ішоў з Пёкліна ў Журынічы, цямнела, здаецца, пачынаючы ад самага ранняга пасляабеддзя. Над зямлёй вісеў туманны паўзмрок. Але ў мінулы дзень Чубар быў поўны спадзяванняў і нязведанага прадчування — гэта ж не жарты, выйшлі сюды яны, лічы, з самага нямецкага тылу! Учора ўсё складвалася як нельга лепш, адно да аднаго. А сёння тое самае нібыта пачало пракручвацца на зварот. Другі раз за апошнія колькі дзён — першы раз у

Верамейках, затым у Белай Гліне, калі ён апынуўся ў жахлівым няведанні, а другі раз цяпер вось — перад ім паўставала задача са шматлікімі невядомымі, якую патрэбна было рашаць. Але тады на шляху ў яго апынуліся Шпакевіч з Халадзілавым — акалічнасці скла-ліся нечакана так, што адпала неабходнасць рашаць менавіта яму тыя невядомыя. Цяпер жа зноў усё складвалася, як да сустрэчы з Халадзілавым і Шпакевічам. Чубар павінен быў зноў асабіста турбавацца пра ўсё. Ды адзін ён ужо не мог нічога прыдумаць — не хапала не толькі здатнасці, але, здаецца, нават фізічных сіл. Разумеючы гэта, Чубар паступова траціў ранейшую ўпэўненасць і ранейшае жаданне, у ім брала верх нешта падобнае на абыякавасць да ўсяго, што магло мець значэнне ў яголым становішчы.

Канём Чубар зусім не кіраваў — гэтага нават не вымагала дарога, бо яна была пакуль адна тут.

Кіламетраў праз колькі пачаўся лес.

З вопыту свайго вандравання Чубар ведаў, што тутэйшыя лясы былі невялікія — хутчэй, звычайныя пералескі, таму ён падумаў, што гэты таксама павінен неўзабаве кончыцца.

Дарога хутка прывяла на раскрыжаванне — адсюль пачыналіся яшчэ дзве: адна, торная, была, уласна, працягам ранейшай, па якой ехаў Чубар, а другая толькі адгаліноўвалася, але была зарослая травой і закіданая апалым лісцем. Такія дарогі, як гэта, звычайна нікуды з лесу не выводзяць, яны канчаюцца часцей за ўсё жураўліным балотам, дзе сяляне з навакольных вёсак скубуць доўгі і мяккі мох на розныя свае будоўлі. Таму Чубар пусціў каня на торную дарогу.

Скрозь густую імжу, якая ў лесе нагадвала ўжо звычайныя пацёмкі, Чубар неўзабаве ўбачыў на дарозе чалавечую постаць. Дзіва, але Чубар нават не ўзрадаваўся сустрэчы, якая мелася адбыцца. Па дарозе тупаў мужчына. Гэта адразу кідалася ў вочы па хадзе. І чым хутчэй яны набліжаліся адзін да аднаго, тым выразней станавілася, што чалавек меў сялянскі выгляд — ужо нават па тым, што быў дужа рухавы і насіў армяк з накінутым на галаву башлыком.

— Ці не бачыў ты цёлкі чмарай? — гукнуў ён наўперад, калі паміж Чубарам і ім заставалася не больш за дзесяць крокаў.

Але Чубар не адказваў да самага таго моманту, пакуль не параўняліся.

— Не, не бачыў,— пільна ўзіраючыся ў чалавека, пакруціў галавой Чубар.

Чалавек глядзеў на конніка насцярожана, вочы яго ажно жмурыліся.

— Ці то сама сышла куды, ці хто звёў,— па-сапраўднаму шкадуючы, сказаў ён.— Уранні не знайшлі, цяпера вось цэлы дзень па дарогах бегаю.

— А яна тым часам, можа, дзе на мурагу распірае бакі,— усміхнуўся Чубар.

— Каб жа знаццё...

— Ты адкуль? — спытаў Чубар.

— А ты?

— Ды я адтуль,— паказаў Чубар рукой за плечы.

Чалавек падступіўся бліжэй, сказаў:

— Але нешта я не пазнаю цябе?

— Дык і я таксама цябе,— быццам гуляючы словамі, паказаў Чубар зубы.

— Мусіць, нетутэйшы?

— Чаму ты думаеш?

— Дык сваіх жа я ведаю! — усміхнуўся чалавек.

— А сам з якой вёскі? — зноў спытаў Чубар.

— З Шыраеўкі.

— Дзе гэта?

— Ды выедзеш з лесу, і вёска наша адразу.

— У цябе паесці няма чаго? — спытаў Чубар.

— Няма. Бегаю каля самага дому, дык навошта?

— І то праўда,— нібы толькі цяпер усвядоміў гэтую акалічнасць Чубар.

— А конь у цябе нішто,— пахваліў чалавек.

— Добры конь.

— Але, няйначай, крадзены?

— Чаму ты падумаў? — зусім шчыра здзівіўся Чубар.

Чалавек хітра паглядзеў на яго, разважліва сказаў:

— На сваім кані нават цыган не ездзіць без аброці.

— Цыган і на чужога без аброці не сядзе,— пажартаваў Чубар.

Чубару не хацелася далей гаварыць пра каня, таму ён спытаў пра другое:

— Немцаў у вёсцы няма?

— Учора былі на матацыклах, а сёння, здаецца, яшчэ не наведваліся.

— Ну і што? Як яны?

— Рагоў пад каскамі не відаць было, а там хто іх разбярэ,— паціснуў плячамі чалавек.— Пакаталіся на матацыклах па вёсцы, пахапалі на вуліцы гусей, а благога не нарабілі.

— А гусі — гэта не благое?

— Дык...

— Можа, спяшаліся куды?

— Можа, і спяшаліся.

— А ты кажаш!..

Чубару патрэбна было мець хоць якое ўяўленне пра мясцовасць, таму ён пачаў распытваць чалавека пра навакольныя вёскі.

— Значыць, Шыраеўка ваша недалёка ўжо?

— За лесам адразу.

— Як туды ехаць?

— Проста — па дарозе, па дарозе...

— А за вашай вёскай — якая наступная будзе?

— Дык гэта, як куды,— разважліва сказаў чалавек.— Калі туды,— ён паказаў на поўнач,— то на Аўчынкіна выедзеш, а калі сюды,— і ён зноў паказаў рукой, але ўжо трохі лявей,— то на Папаратню пападзеш.

— Журынічы адсюль далёка? — спытаў Чубар.

— Журынічы... Журынічы...— Чалавек ссунуў калматыя бровы.— Журынічы...

— Там блізка яшчэ другая вёска, Пёкліна,— падказаў Чубар.

Тады чалавек раптам усміхнуўся:

— Гы, пра гэту я чуў. Пра гэту ў мяне пыталіся ўжо. Пёкліна цяпер недзе там, за фронтам.

— Дык там вось і Журынічы,— важка сказаў Чубар.

— Тады не ў той бок едзеш,— пачаў тлумачыць чалавек.— Трэба павярнуць назад і падавацца на Петраполле, пасля на Мядзведзі, на Жанвіль, а за імі і Пёкліна недзе. Гэта ўжо не нашага раёна.

— А Шыраеўка ваша якога? — спытаў Чубар.

— Гардзееўскага,— з нейкай асаблівай годнасцю адказаў чалавек, быццам Гардзееўку ведалі ва ўсім свеце.

— А на Гардзееўку як трэба ехаць?

— Гэта ўжо на Папаратню...

— Ну вось і пагаварылі,— зрабіў Чубар выгляд, што наважыўся ехаць.

Але чалавек пацiснуў плячамi.

— Нешта я не разбяруся — тутэйшы ты цi нетутэйшы, ваенны цi неваенны...

— А сам чаму не ў армii? — спытаў тады Чубар.

— Бялет маю.

— Белы?

— Вядома, не чырвоны?

— Што ў цябе?

— А мяне як неслi хрысцiць у царкву, дык у халоднай вадзе пакупалi,— блiскаючы вачамi, адказаў чалавек.— Кум з рук выпусцiў малога.

— Ну i што? Кума ж ты пасля, як вырас, хоць пабiў?

— Завошта? З белым бялетам таксама можна пражыць.

— Асаблiва як цяпер? — пакпiў Чубар.

— Я — па закону,— як незалюбiў чалавек.— А ты вось таксама... мусiць, нечага не ваюеш?

Чубар натужна памаўчаў. Тады нiбы спахапiўся:

— А хто ў цябе яшчэ пытаўся пра Пёклiна?

— Цi ж вас цяпер разбярэш? — сказаў з усмешкай чалавек.— Хто сустрэне на дарозе, той i пытае.

— Ну, а ўсё-такi?

— Выйшлi нейкiя два ў ваенным на дарогу i гаварылi.

«Мусiць, акружэнцы?» — падумаў Чубар.

— Дзе гэта было? — спытаў ён.

— Там,— махнуў чалавек рукой на дарогу за сабой.

— А даўно?

— I ўсё табе хочацца ведаць! — раптам нiбыта заўпарцiўся чалавек.— А можа, я таксама слова даў!

— Добра,— сказаў як нездаволены Чубар,— тады трымай сваю клятву. Але пра немцаў ты праўду сказаў?

— Якую ты праўду хацеў?

— Ну, што ў вёсцы няма iх?

— Дык я казаў, што не было.

— Ладна, праверым,— з наўмыснай пагрозай наперад сказаў Чубар.

— Дык iм жа на машынах нiчога не каштуе цяпер,— нiбыта апраўдваючыся, сказаў чалавек.

Чубар крануў каня. I ўжо ад'ехаўшы, крыкнуў наўздагон:

— А можа, купiў бы за што каня ў мяне?

Але крыкнуў проста так, дзеля аднаго свавольства.

Чалавек павярнуўся і на хаду таксама крыкнуў:

— Едзь ужо, едзь! Пакуль не папаўся з гэтым канём! У нас адзін так прадаваў ужо! А назаўтра высветлілася, што конь быў з суседняга калгаса! Украдзены!

— Мой не крадзены! — дзеля большай пераканаўчасці засмяяўся Чубар.

Над дарогай з абодвух бакоў навісалі яловыя лапы. Яны ледзь не сашчэпліваліся на сярэдзіне, таму неба праглядвалася толькі праз вузкую палоску, якая выгіналася ўгары разам з дарогай.

Конь тупаў паціху, плёхкаючы капытамі па калдобінах, у якіх стаяла вада.

Чубар не здагадваўся, але наперадзе па дарозе быў чырвонаармейскі пост, яго сапраўды паставілі акружэнцы, калі адчулі, што настае вечар. У вёсцы чырвонаармейцы заначаваць не адважыліся, адно папрасілі ў сялян печанага хлеба: мяса — каніну — яны неслі ■ сабой, а бульбы можна было накапаць на калгасным полі. Цяпер гэтак рабілі ўсе, хто рухаўся да фронту.

Чубара аклікнулі адразу як ён наехаў на пост. Непадалёку, крокаў за пяць ад дарогі, паміж дзвюх бяроз, якія вылучаліся сваёй бяростай сярод хвойных дрэў, стаялі чырвонаармейцы ■ вінтоўкамі. Адзін, з насупленым тварам, у акулярах, ступіў на дарогу, перастрэў конніка:

— Хто такі?

— Ды...

Дзіва, але Чубар не ведаў, што адказаць. Сапраўды, хто ён? Тады, каля Белай Гліны, Чубар не бянтэжыўся, бо ведаў, што гаворыць пра сябе чырвонаармейцам. Там ён быў амаль дома. Урэшце, для Шпакевіча і Халадзілава было ўсё роўна, што Белая Гліна, ■ што Верамейкі. Галоўнае, Чубар — старшыня мясцовага калгаса. А цяпер, у гэтай незнаёмай мясцовасці, ён быў ні больш ні менш як звычайны бадзяга. І тыя, каму ён меўся гаварыць аб сабе, маглі паставіцца да ягоных слоў па-рознаму, прымаючы іх напавер альбо не. Але і хлусіць яму таксама не было сэнсу: ён сам не меў нічога супраць неспадзяванай сустрэчы. Чырвонаармеец між тым чакаў адказу. Збольшага, каб не зацягваць размовы і не злоўжываць цярплівасцю, Чубар пачаў расказваць чырвонаармейцу пра сваё вандраванне ад Бесядзі да абаранальнага

рубяжа, што недзе паміж вёскамі Пёкліна і Журынічы, пасля — сюды... Чырвонаармеец спачатку слухаў сапраўды цярпліва, але як толькі высветліў для сябе, што чалавек на кані зусім не тутэйшы, а таксама закінуты ў гэты лес вайной, занёс яго ў разрад падазроных і рашыў затрымаць.

— Хопіць,— перапыніў ён Чубара,— пра далейшае раскажаце дзе трэба.

Міма другога чырвонаармейца, які па-ранейшаму заставаўся паміж бярозамі, яны рушылі ў лес: Чубар на кані, а канвойны яго — трохі побач і пеша.

— Толькі не ўздумайце выкінуць якую-небудзь штуку,— папярэдзіў Чубара канвойны чырвонаармеец.— Уцячы ўсё роўна не ўдасца. Пасты кругом.

— Я не ўзброены,— каб супакоіць чырвонаармейца, сказаў Чубар.

Але сам тым часам глядзеў вакол неспакойнымі вачамі — хоць і была пэўнасць, што гэта напаткаліся свае і што няма чаго вельмі асцерагацца, аднак ледзь не звярынае адчуванне перасцярогі прымушала ўнутрана напружвацца і быць, як кажуць, напагатове.

Конь раптам спыніўся, расставіў ногі і, выгінаючыся, пачаў мачыцца. Гэтая акалічнасць нечага раззлавала канвойнага чырвонаармейца. Той пачаў прыспешваць:

— Хутчэй, а то надумаліся тут!..

Тады Чубар з усмешкай сказаў:

— Няхай ужо аблегчыцца.

Ен скарыстаў момант і саскочыў на мох.

— Куды вы мяне? — нарэшце пацікавіўся Чубар, размінаючы ногі.

Чырвонаармеец не адказаў.

Тым часам да лагера, які размясціла ў незнаёмым лесе група байцоў і камандзіраў Чырвонай Арміі, што выходзіла з акружэння, заставалася ўжо крокаў з паўсотні.

Людзей у лагеры небагата. Гарэла вогнішча. Вакол яго сядзела некалькі чырвонаармейцаў. Трохі воддаль стаялі тры будыны, скіданыя з яловых лапак. Пры ўваходзе ў бліжэйшы да вогнішча будан, але меншы па памеры, ляжала разасланая коўдра. На шынялі, прыхінуўшыся спіной да невысокага пня, сядзеў з забінтаванай да калена нагой грузны камандзір з чырвонай зоркай на рукаве. На пятліцах яго былі па чатыры шпалы. То быў палкавы камісар. У левай руцэ ён трымаў

салдацкі кацялок і еў з яго алюмініевай лыжкай. З будана, на ўсіх чатырох, вылез другі камандзір. Гэты адразу ўбачыў каня, а пры ім незнаёмага чалавека ў суправаджэнні чырвонаармейца. Падаўся насустрач. Чубараў канвойны далажыў дакладна па форме:

— Таварыш капітан, на дарозе затрыманы...— і гэтак далей.

Капітан — высокі, з упалымі шчокамі — даслухаў чырвонаармейца, змераў Чубара зачэпістым позіркам.

— Мне трэба пагаварыць з вамі,— першы сказаў, хвалюючыся, Чубар.

Капітан кіўнуў галавой і моўчкі адышоўся да будана. Там ён перагаварыў аб нечым з палкавым камісарам і махнуў Чубару рукой. Палкавы камісар перастаў есці, але кацялок не паставіў.

— Хто вы? — спытаў камісар.

Чубар адказаў.

Камісар расплыўся ва ўсмешцы і з цікавасцю агледзеў незнаёмага чалавека.

— Аднак прозвішча ў вас!..

Чубар таксама ўсміхнуўся.

— Непаразуменняў не бывае?

Чубар паціснуў плячамі.

Камісар зразумеў гэта, як — здараецца...

Быў ён з вялікай лысінай, якая амаль клінам сыходзіла на самай макаўцы галавы. Нягледзячы, што чалавеку, мусіць, нярэдка даводзілася стаяць проставалосым і на сонцы, і на дажджы, лысіна была зусім белая. Валасы на скронях і на патыліцы пасівелі да самых каранёў. Твар хоць і шырокі быў, але не азызлы і загарэлы. Няпэўнага колеру — ці то карыя зусім, ці то наогул чорныя — вочы глядзелі дапытліва, аднак не жорстка, нават трохі ўсмешліва.

Па зорцы на рукаве Чубар здагадаўся, што перад ім сядзеў камісар, аднак у высокіх вайсковых званнях, асабліва палітсаставу, ён не вельмі разумеў што. Але цяпер гэта нават не мела значэння — хапала таго, што на рукаве была камісарская зорка.

І тым не менш камісар сказаў:

— Прадстаўляцца не буду. Маё — усё на мне.— Ён паказаў вачамі на зорку, затым — ужо рукой — на шпалы.— Праўда... Але слова гонару, пад гімнасцёркай таксама свая, айчынная бялізна. Фашысцкага нічога няма.

Чубару яшчэ невядома было, што немцы часам пе-

раапраналіся дзеля правакацый, таму апошнія камісаравы словы ў яго разуменні здаліся непатрэбнымі, нават нявартымі.

— А вось пра вас,— працягваў гаварыць палкавы камісар,— хацелася б даведацца больш падрабязна. Дакументы ёсць?

Чубар пакорпаўся ў кішэні, падаў камісару ўсе, якія меў пры сябе, паперы.

Палкавы камісар паставіў збоч кацялок, наважыўся правяраць Чубаравы дакументы. Але спахапіўся, кіўнуў на кацялок:

— Калі жадаеце і не грэбуеце, можаце даесці.

Чубар хацеў устрымацца.

Але па вачах яго палкавы камісар здагадаўся, што чалавек галодны.

— Да вы не саромейцеся,— сказаў ён.— Давайце па-простаму. Кухні ў нас няма. Харчоў таксама небагата.— І засмяяўся: — Лічыце, што вам у нейкай ступені пашанцавала нават. Я памарудзіў вось, дык цяпер давядзецца падзяліцца з вамі харчам. Але сядайце.

Чубар паслухмяна апусціўся на мох. Тады палкавы камісар падаў яму кацялок. Чубар ажно пачырванеў — стала няёмка браць вячэру ў чалавека, які, можа, таксама хацеў есці.

У кацялку быў крупнік, але густы, як павярнуць лыжкай. Пахла мясной прыправай. Але Чубар есці не спяшаўся.

Капітан схадзіў да вогнішча, прынёс адтуль акрапец сялянскага хлеба.

— Ешце,— сказаў і ён Чубару,— а то мы ведаем як можна галадаць!..

Палкавы камісар тым часам пачаў правяраць Чубаравы дакументы.

— Ну, спавядайцеся,— сказаў ён пасля таго, як Чубар апраставаў недаедкі ў кацялку, і пасунуў рукамі трохі ўбок параненую нагу.

Чубар падзякаваў за ежу і пачаў апавядаць, але таксама зборьшага, пра свае вандроўкі. Тады камісар папрасіў не спяшацца, гаварыць падрабязна. Калі Чубар паступова дайшоў у расказе да таго месца, як яны са Шпакевічам і Халадзілавым апынуліся ў Пёкліне, камісар раптам заварушыўся і кінуў маўклівому капітану, што стаяў крокі за два:

— Карту!

Той хуценька дастаў з перакінутай цераз плячо

планшэткі тапаграфічную карту, паклаў камісару на калені, а сам укленчыў побач.

— Мы прыкладна так і меркавалі,— паглядзеў палкавы камісар на задумлівага і стараннага капітана.

Капітан зрабіў на сваім твары нешта падобнае на ўсмешку, кіўнуў галавой.

— М-да,— задумліва прамовіў тады палкавы камісар,— па сённяшняй кананадзе можна было меркаваць...

Абое — і палкавы камісар, і капітан — колькі часу не адводзілі вачэй ад разгорнутай карты.

— Значыць, у Пёкліне нашы? — удакладніў палкавы камісар.

— Былі нашы,— адказаў Чубар.

Палкавы камісар выставіў руку. Капітан выняў з планшэткі металічную лінейку. Палкавы камісар памераў ёю нешта на карце, задумаўся.

— Ну што ж,— паглядзеў ён на Чубара,— калі вашы звесткі дакладныя, то мы ўжо, лічы, дома!

— Вы заходзілі ў вёскі? — спытаў Чубара капітан.

— Ен жа конна ехаў! — пажартаваў палкавы камісар.

— Не, больш давялося ісці,— з адценнем сарамлівасці ўсміхнуўся Чубар.

— А конь?

— Гэта так...— памуляўся Чубар.

— А мы з табой, капітан, колькі тупаем, а вось не дадумаліся,— зноў з усмешкай сказаў палкавы камісар.

— Дык я хачу спытаць,— меў сваё ў галаве капітан,— вы калі ішлі праз вёскі, немцаў там не бачылі?

— Я абмінаў вёскі. Таму дакладна не ведаю.

— Вось што,— сказаў палкавы камісар капітану,— няхай байцы адпачываюць ужо. Заўтра выступім на самым світанні. І вам, таварыш Чубар, таксама трэба адпачыць. Вы сваё заслужылі... Ужо нават тым, што многа памяклі сёння на дажджы.

Капітан пайшоў да вогнішча аддаваць адпаведныя распараджэнні. Палкавы камісар паплюскаў стомленымі вачамі, пасунуў рукамі для зручнасці параненую нагу і зноў сказаў Чубару:

— Вы далучайцеся пакуль да маіх байцоў і адпачывайце. Думаю, што яны прымуць вас. А яшчэ лепей,

лезце ў мой будан. Бярыце коўдру і накрывайцеся. Будзеце пакуль як у бога за пазухай. А мы з капітанам пасядзім. Трэба распрацаваць на заўтра маршрут.— І дадаў: — З вамі мы пасля таксама пагаворым яшчэ. Вы не супраць?

— Не,— сказаў Чубар.

Байцы раскінулі нагамі вогнішча, каб не выдала ўначы, і палеглі ў буданах.

Небяспекі вялікай не чакалі — з чатырох бакоў вакол лагера стаялі пасты.

Чубар таксама не ўтрымаўся ад спакусы — падаўся ў будан.

Знадворку было чутно, як гамانілі паміж сабой палкавы камісар і капітан. Слоў іхніх нельга было разабраць. Да таго ж Чубар і не намагаўся рабіць гэтага. Ён ляжаў і не ведаў — ці то яму сапраўды засынаць, ці дачакацца палкавога камісара. Але неспадзявана з'явіўся новы клопат: падумалася, што непрывязаны конь можа сысці куды ўначы. Хоць Чубар і не ведаў, ці патрэбны яму будзе заўтра гэты конь, аднак ламаў цяпер галаву сабе над тым, як можна даць рады: не хапала самай простай рэчы — добрай вяроўкі ці нават звычайнай аборкі.

І ўсё ж Чубару давялося на нейкі час пакінуць зацішны будан.

— На каня гляну,— сказаў ён капітану, які насцярожана павёў за ім вачамі.

Конь тым часам неспакойна варочаў галавой, быццам у нецярплівасці, але стаяў на месцы. Чубар падышоў да яго, спыніўся заклапочана: сапраўды была поўная нявыкрутка. Тады Чубар рашыўся на самае простае — падвёў каня да будана і ледзь не тыцнуў яго мордай у яловыя лапкі.

— Пастой тут,— сказаў ён каню.

Калі Чубар зноў забраўся ў будан, там ужо варушыўся палкавы камісар. Капітан перад сном падаўся праверыць пасты.

— А што вы наогул збіраецеся рабіць? — спытаў у Чубара палкавы камісар.

— Пайду з вамі,— адказаў Чубар.— Там, у Журынічах, збіраюць апалчэнцаў.

Палкавы камісар доўга маўчаў.

— А вы лічыце, што біць фашыстаў можна толькі ў апалчэнні? — зноў парушыў ён цішыню.

— Чаму ж,— не зразумеў Чубар,— у арміі так-

сама... мусіць, яшчэ лепш. Але тады, у Пёкліне, мяне чамусьці не ўзялі ў армію, накіравалі ў Журынічы, у апалчэнне.

— Я не пра тое,— сказаў палкавы камісар.— Вы пра партызан чулі?

— Чытаў у газеце, здаецца, у «Правде», а можа, у «Известиях», двух нашых беларусаў з Палесся нядаўна ўзнагародзілі. Герояў Савецкага Саюза далі. Але прозвішчаў я не запомніў.

Палкавы камісар адшпіліў на гімнасцёрцы кішэню, дастаў двума пальцамі складзеную паперку і падаў у цемнаце Чубару.

— Гэта скарочаны тэкст прамовы таварыша Сталіна, якую ён сказаў трэцяга ліпеня,— растлумачыў камісар.— Тут пра ўсё сказана. Пра партызан таксама. І вас як немабілізаванага камуніста гэта датычыць у самай вялікай ступені.

Чубар слухаў.

— Ведаеце, што я зрабіў бы цяпер на вашым месцы? — працягваў гаварыць палкавы камісар.— Вярнуўся б у свой калгас. Там вас добра ведаюць.

— Але ж тое, што мяне добра ведаюць, можа, таксама... Хто-небудзь возьме да выдасць немцам.

— Усё будзе залежаць ад вас.

— Але ж для партызан там, мусіць, пакінулі людзей? — выставіў тады самы важны аргумент Чубар.— Каб я таксама патрэбны быў, то...

Камісар не запярэчыў, але і адказаў не хутка.

— Мне цяжка меркаваць,— нарэшце пачаў ён,— што ў вас там, у раёне, адбылося. Але я перакананы, што ў вашай мясцовасці таксама нехта астаўся для арганізацыі партызанскага руху. Вы ж самі разумееце, раён ваш крайні на паўднёвым усходзе рэспублікі. Пакуль фашысты захапілі яго, колькі часу прайшло. Цяпер жнівень, а вайна пачалася ў чэрвені. Гэта не тое, што на граніцы альбо паблізу. Там маглі і не паспець стварыць партызанскія групы. А ў вас справа іншая. Вашаму кіраўніцтву часу хапала, каб выканаць дырэктывы партыі і ўрада. А дырэктывы былі пэўныя.— Камісар паляжаў у маўчанні, быццам думаў, што яшчэ сказаць Чубару, а тады ўсміхнуўся і з захапленнем у голасе вымавіў:— А з партызанамі мы з капітанам бачыліся не адзін раз. Асабліва за Дняпром. Яны там пастрэльваюць ужо немцаў!

Камісаравы словы, здавалася, пакуль не краналі за

жывое Чубара. Ён успрымаў іх як нешта такое, што абыходзіла яго. І ўжо зусім ненаўмысна пацікавіўся:

— А вы? Вы ж таксама маглі застацца на акупіраванай тэрыторыі? Чаму вы не хочаце партызаніць?

Камісар адказаў:

— Я, таварыш Чубар, стары партызан. Не забылі? — І ён ціха праспяваў: «Партизанские отряды занимали города...» Дык гэта пра нас, далёкаўсходніх. Мы там з Флягонтавым білі і японцаў, і белякоў. Так што мне партызанскае жыццё добра знаёма!

З паста вярнуўся капітан. Ён пастаяў трохі каля ўвахода ў будан, затым прысеў на дыбачкі і гукнуў у цемнату:

— Дзе вы там, таварыш палкавы камісар?

— Якраз пасярод.

— Каб хоць не зачапіць.

— Не бойся, лезь, я каманды табе падаваць буду — правей, лявей...

Але каманды не спатрэбілася. Капітан асцярожна залез у будан і лёг з правага боку ад палкавога камісара.

— Усё ў норме?

— Парадак,— як пахваліўся капітан.

— Як думаеш, заўтра дождж будзе?

— Для нас, можа, і лепей было б, каб ён заўтра не перашчукаў. Маскіроўка. У вялікі дождж можна незаўважанымі прайсці праз любыя пасты.

— Такія яны тады пасты!..

— Дык я ж пра нямецкія! — нібы пакрыўджана, але з выразным прытворствам, усклікнуў капітан.

— Ну, ну, спі!

Праз колькі хвілін палкавы камісар зноў пачаў гаварыць да Чубара:

— Дык вось. Я стары прыхільнік партызанскай тактыкі, каб ведалі, нават знарок запіскі пасылаў некалі ў Рэўваенсавет. Але мне там адзін разумнік, мусіць, ваенспец, я нават не пацікавіўся даведацца хто, сачыніў адказ: маўляў, грамадзянская вайна была ўся пераважна партызанская, таму немэтазгодна займацца асобна пытаннямі тактыкі партызанскіх дзеянняў у такім плане, як гэта робіце вы. Адным словам, адказ быў рашучы. І я пасля такога адказу паклаў свае канспекты на паліцу. Успомніў пра іх гадоў праз дзесяць. Не, нават больш. Так, больш. Сабраўся быў пасылаць...

І палкавы камісар назваў адно дужа вядомае ўсёй

краіне, але забароненае тым часам прозвішча, а тады нібыта адгадаў у цемнаце Чубарава здзіўленне, сказаў пасуравелым голасам:

— Так, так, не бянтэжцеся, таварышу Якіру. Бог не прадасць, свіння не з'есць, а мы з капітанам адной куляй паранены. Толькі ён лёгка адбыўся, а я ўсё яшчэ не магу стаць на нагу.— Палкавы камісар памаўчаў трохі, пасля зноў глуха пачаў: — Гэта ж каб па-сапраўднаму падысці да справы, то патрэбна было і цэлую партызанскую навуку распрацоўваць. Але зыходзілі з таго, што ваяваць давядзецца на чужой тэрыторыі. Вайна ж паказала адваротнае — прынамсі, што ў планах неабходна прадугледжваць усе магчымасці. Партызанская вайна адрозніваецца ад ваенных дзеянняў рэгулярных часцей, свае законы мае. Але задача адна — біць ворага. Дарэчы, гэта яшчэ нават Дзяніс Давыдаў ведаў. І нападаў на ворага паўсюды, дзе толькі можна. А ў нас пакуль выходзіць іначай. У акружэнні апынуліся цэлыя часці. Але ўсе чамусьці імкнуцца выйсці за лінію фронту. Камандзіры вядуць байцоў з глыбокага тылу, нават у баі старонятца ўступаць. Некаторыя групы ідуць ад самай граніцы. Нават цяпер яшчэ недзе блукаюць па беларускіх лясах. У чэрвені месяцы, напрыклад, у групе было сто чалавек, а ў ліпені, ды ў жніўні, добра калі пятнаццаць захавалася. Адны загінулі, здаралася, нават выпадкова, другія, на жаль, проста адсталі. І гэта тады, калі не асцерагацца трэба, а біць, біць фашысцкую навалач! Чым болей паб'ём мы іх, тым меней застанецца. Урэшце, фашыстам таксама лік нейкі ёсць. І калі кожны з нас заб'е свайго немца, то яны звядуцца зусім.— Апошнія сказы палкавы камісар гаварыў ужо павышаным голасам, нібыта пераконваў не столькі Чубара, колькі яшчэ кагосьці.— Праўда, вы можаце папракнуць у гэтым і нас, нашу групу,— пацішэў нарэшце ён.— Мы таксама, як і іншыя, цягнемся да фронту. Але паверце, таварыш Чубар, у нас на гэта асаблівая прычына.

Палкавы камісар, вядома, не сказаў Чубару, якая гэта прычына. Аднак прычына на самай справе была: група выносіла з акружэння дакументы — партыйныя і штабныя — стралковай дывізіі, якая была разбіта паміж Бярэзінай і Дняпром на тэрыторыі Магілёўскай вобласці ў ліпені. Сам палкавы камісар не належаў да каманднага складу разбітай дывізіі. Ён прыехаў у дывізію са штаба арміі, калі палкі ўжо ледзь стрымлі-

валі націск танкавай групы праціўніка. Камандуючы арміяй накіраваў палкавога камісара туды пасля таго, як у штабе арміі стала вядома, што камандзір дывізіі загінуў на камандным пункце ад фашысцкай бомбы і што кіраванне палкамі парушана. Камандарм спадзяваўся, што палкавы камісар наладзіць работу штаба дывізіі і да прызначэння новага камандзіра зробіць усё неабходнае, каб не прапусціць на ўсход танкавую калону. Але было позна — дывізіі, як баяздольнай вайсковай адзінкі, бадай, не існавала ўжо, і ягоны прыезд, па сутнасці, нічога не вырашаў: у той дзень варожыя танкі праламалі абарону палка, што стаяў на цэнтральным участку, і ва ўтвораны пралом рушылі матарызаваныя часці, засланяючы шлях да адступлення. Некалькі дзён зусім парадзелыя палкі дывізіі пад камандаваннем палкавога камісара вялі баі ў акружэнні. Нарэшце настаў час, калі штаб дывізіі — уласна, палкавы камісар не паспеў стварыць яго нанова, і штабам называлася група камандзіраў, якая ўцалела тады пад бамбёжкай,— апынуўся ў вельмі крытычным становішчы. Па-першае, была канчаткова страчана сувязь з палкамі, а па-другое, непасрэдна на штаб дывізіі пачаў наступаць батальён фашыстаў. Рота аховы, якая да гэтага часу таксама панесла страты, абараняла штаб мужна, але сілы былі няроўныя: байцы гінулі пры кожнай новай атацы, ужо не хапала камандзіраў, каб кіраваць боем, і тады палкавы камісар сам лёг у чырвонаармейскі ланцуг, загадаўшы начальніку асобага аддзела паклапаціцца аб дакументах. Фашысты, мусіць, здагадваліся, а мо нават і ведалі, што наступаюць на буйны штаб, таму атакі не спыняліся і з надыходам вечара. Тым часам па стрэлах палкавы камісар ужо разумеў, што далей трымацца рота не здольна: разам з ім, палкавым камісарам, якому куля раструшчыла правую нагу, і гэтым капітанам, таксама параненым, у канцы другога дня абарону займалі ўсяго чалавек дваццаць. Таму палкавы камісар дачакаўся вечара і аддаў загад здымацца з пазіцый. Была надзея далучыцца да якога-небудзь свайго палка, але дарэмна — колькі ні спрабавалі байцы наладзіць сувязь з іншымі падраздзяленнямі, ім гэта не ўдавалася.

Палкавога камісара давялося несці на насілках. Гэта, вядома, дужа замінала групе. Было вырашана — дзеля сакрэтнасці так званых чужых у групу асабліва не прымаць (апрача лётчыкаў і танкістаў) і ў бойкі з

ворагам не ўступаць: справай усёй групы цяпер стала — вынесці з акружэння дакументы дывізіі. І вось, высылаючы перадавыя і бакавыя дазоры, а на прывалах — ставячы ўзмоцненыя пасты, адасобленая і невялікая група байцоў на чале з параненым палкавым камісарам падыходзіла ўжо да лініі фронту: Пёкліна, пра якое расказаў Чубар, знаходзілася не больш як за дваццаць кіламетраў.

Капітан, які ў часе размовы, што ішла паміж палкавым камісарам і Чубарам, маўчаў, неўзабаве захроп на ўвесь будан: відаць, чалавек вельмі здарожыўся за дзень і заснуў моцна. Палкавы камісар ажно сказаў у захапленні:

— Сапраўдны салдат! — І дадаў: — Таксама час. Будзем і мы спаць, таварыш Чубар. Калі не дагаварылі што, то заўтра дагаворым, перад расстаннем.

Чубар згадзіўся з ім. Але з прыхаванай крыўдай падумаў сабе — палкавы камісар ужо сёння адмаўляе яму ў тым, каб ісці разам за лінію фронту...

Здавалася, сон прыйдзе хутка, варта адно заплюшчыць вочы, але было наадварот. Чубару доўга не засыналася — апрача ўсяго іншага, не хацелася страціць каня, які стаяў каля будана. Чубар ляжаў на яловых лапках, думаў і адным часам лавіў вушамі кожны канёў рух. Пасля ўсё ж стома адолела і яго. Першы сон, які цягнуўся не больш за дзве гадзіны, быў асабліва моцны, і, можа, таму ў астатні час Чубар праз кожныя некалькі хвілін прахопліваўся, вяртаючыся да яснай свядомасці, заклапочана насцярожваўся: ці на месцы конь? Дзіва, але каню, мусіць, таксама па нейкай прычыне не выпадала пакідаць новага гаспадара. За ўвесь час, пакуль Чубар знаходзіўся ў будане, ён не зрабіў нават спробы зрушыць куды-небудзь — па-ранейшаму стаяў і, прыслухоўваючыся да чалавечага дыхання, сам забываўся ў кароткім сне. Так яны і дабылі да шостай гадзіны, калі пачало днець.

Раніца, нягледзячы нават ледзь не на восеньскую пару, бралася хутка, і калі заварушыўся лагер — чырвонаармейцы першыя паўставалі са сваіх буданоў,— у лесе праглядваліся ўжо голыя месцы. Угары, недзе паміж шатаў, пішчала нейкая птушка, нібы хто жывую смажыў яе на вогнішчы. Чубар скінуў з сябе коўдру, павёў па будане вачамі. Капітана ў будане не было. Толькі палкавы камісар, седзячы, паціраў —

можа, яму дужа свярбела — вышэй калена параненую нагу.

Чубар паварушыў здранцвелымі плячамі, моўчкі выпаўз на волю. Капітана ён убачыў крокі за чатыры ад будана. Той стаяў і нешта гаварыў учарашняму Чубараву канвойнаму. Чырвонаармеец і сёння быў хмуры, слухаў капітана, як і тады Чубара, з апушчанай галавой, раз-пораз папраўляючы на носе акуляры.

Пакуль палкавы камісар сядзеў у будане, Чубар быў адзін. Пры выглядзе падрыхтаванняў, якія рабіліся ў лагеры перад паходам, яму стала ажно не па сабе. Было нават сорамна неяк за сваю непрычыннасць да ўсяго. Тады ён падышоў да схаладнелага за ноч каня і з усёй чалавечай удзячнасцю, на якую хапіла яго, правёў рукой па персці, маючы жаданне ўтуліцца тварам у прасохлую за ноч грыву. Конь адчуў чалавечую прыязнасць, павярнуў галаву. У левым воку яго Чубар нечакана ўбачыў сваю ссутуленую постаць, быццам у гэты час на ім ляжаў цяжарам ледзь не ўвесь свет і ён не меў ужо сілы трымаць яго на сабе.

Чырвонаармейцы вынялі — менавіта вынялі — з будана палкавога камісара і асцярожна, каб не зачапіць параненай нагі, пасадзілі на пень.

Капітан адразу ж подбегам падскочыў да яго, па ўсёй форме далажыў:

— Таварыш палкавы камісар, група заканчвае падрыхтоўку да выхаду. Перадавы дазор высланы ў кірунку да вёскі Петраполле.

— Байцы задачу на сёння атрымалі?

— Так.

— Добра, капітан.

Палкавы камісар пашукаў вачамі Чубара, паклікаў да сябе.

— Мы ўранні не раскашуем з харчамі, спадзяёмся звычайна на вячэру,— незразумела ўсміхнуўся ён.— Так што, выбачайце, таварыш Чубар, што не да канца гасцінныя.

Чубар чакаў, што пачне гаварыць палкавы камісар пасля гэтакага перапрашэння.

Палкавы камісар узяў у капітана карту, разгарнуў яе на выстаўленых руках, спытаў у Чубара:

— Адкуль вы? Дзе ваша вёска?

Чубар адшукаў на карце Крутагор'е, пасля звілістую Бесядзь, а тады на невялікай адлегласці — Верамейкі.

— Тут,— паказаў ён.

— Зірні, капітан,— нібыта ўзрадаваўся палкавы камісар,— там жа ў іх адны лясы! Нават вёска пасярод лесу! Не, таварыш Чубар, грэх вам шукаць дзесьці на чужой старане тое, што можна знайсці дома.

Чубара, вядома, не пераконвалі камісаравы словы, бо яму не вельмі хацелася вяртацца ў Верамейкі, і ён стаяў перад палкавым камісарам з маўклівай крыўдаю, адчуваючы, як храсне ад гэтага ўсё ўсярэдзіне. Але ні запярэчыць, ні папрасіцца ў адну дарогу з чырвонаармейцамі ён не адважваўся, бо лічыў, што свае асноўныя довады выказаў ужо ўчора.

— Багата чым памагчы цяпер не магу,— сказаў палкавы камісар,— але патронаў і вінтоўку дам. А там — здабывайце зброю самі. І, далібог жа, не бадзяйцеся па незнаёмых закутках. Падавайцеся ў свае лясы. На месцы адчуеце сябе другім чалавекам. Самі абставіны падкажуць, што рабіць. Вас там ведаюць, і вы таксама ўсіх ведаеце. Палохацца не трэба. Усё будзе як найлепш. Пасля некалі нават дзякуй скажаце, што паслухаліся мяне. Для яснасці скажу, што вы не першы, каго мне давялося гэтак пераконваць. І яшчэ... таксама для яснасці... Да нашай групы спрабавалі прыстаць многія. Але мы адмаўлялі. Праўда, не ўсім. З намі, напрыклад, ідуць два лётчыкі і адзін танкіст, бо гэтым у тыле няма чаго рабіць. Іхняя зброя — самалёт, танк. Асабліва калі ўлічыць, што лягчэй зрабіць самалёт ці той жа танк, чым навучыць чалавека ваяваць на ім, таму мы гэтым траім і не адмовілі. А іншым адмаўлялі. І я лічу — правільна рабілі. І не толькі таму, што я няздольны па-сапраўднаму камандаваць па прычыне ранення. Не. Цяпер людзі ўжо, мусіць, недзе б'юць фашыстаў, узнімаючы народ на барацьбу з ворагам. Вы таксама павінны гэта рабіць.— Ён зноў паказаў на карту.— Вось глядзіце. Мы знаходзімся цяпер тут. Бачыце? Адразу за гэтым лесам вёска. Шыраеўка. А там вашы Верамейкі. Напрамак трымаць адсюль трэба ўвесь час амаль на поўнач. Бярыце карту і, пакуль мы тут, вывучайце па ёй свой будучы маршрут.

Чубар колькі часу сядзеў над картай: спярша проста так, у зацятай, пакрыўджанай маўклівасці. Пасля пачаў знаходзіць на ёй знаёмыя назвы, набраныя дробным шрыфтам. І тады адбылося нечаканае — тапаграфічныя абазначэнні раптам нібы ажылі перад вачамі,

і ён стаў з цікавасцю адшукваць патрэбныя дарогі, рачулкі, вёсачкі, усё больш захапляючыся гэтым. Карта нібыта перанесла яго ў забесяддзе, і ён амаль нанава пазнаваў там усё.

Палкавы камісар тым часам загадаў капітану, каб далі Чубару зброю. Тады капітан сам насыпаў у торбу ад процівагаза вінтовачных патронаў, узяў у некага яшчэ зусім новую трохлінейку і кляцнуў для пэўнасці затворам.

— Гэта вам,— сказаў палкавы камісар Чубару, калі той перастаў чытаць карту.— Будзем лічыць, што мы з вамі дамовіліся.— І ўсміхнуўся:— Прозвішча ваша я запомню, гэта, аказваецца, няцяжка. У паведамленнях Саўінфармбюро пачуць спадзяюся.

Чубар павесіў на плячо торбу з патронамі, узяў у рукі вінтоўку — гэты раз яна нібыта пякла рукі.

Палкавы камісар спытаў:

— Страляць умееце?

— Умею,— адказаў Чубар, хаваючы аслупянелыя вочы: яму чамусьці ажно няёмка, нават сорамна было размаўляць з палкавым камісарам.

— Тады будзем развітвацца.

Двое чырвонаармейцаў выцягнулі з камандзірскага будана самаробныя насілкі, і палкавы камісар з дапамогай капітана ўспоўз на іх.

— Гэта мой конь,— нявесела сказаў Чубару камісар, быццам апраўдваючыся за сваю фізічную бездапаможнасць.

Тады Чубар прапанаваў:

— Бярыце майго,— і паказаў на каня.

— І не шкода?

— Вам ён больш патрэбны.

— Не, я ўжо да канца паеду на сваім,— нават не задумваючыся, адказаў палкавы камісар.

VI

Сонца выбілася з-пад хмар толькі на чацвёрты дзень — на ўсходзе, амаль над самай зямлёй, раптам утварыўся разрыў у хмарах, і чырвоны круг нязвыкла паплыў па ачышчанай сінечы неба.

У Верамейках сонца гэтае бачылі адны лічаныя хвіліны, акурат з-пад крыса, але надзея на перамену на-

двор'я была ўжо — як і заўсёды, з надыходам новай квадры.

Кажуць, прыйдзе Ілья — наробіць гнілля. Але не кожны год здаралася, каб амаль скрозь усе спасы на двары стаяла багно.

Зазыбава Марфа закутала юшку — вуголле было загрэбена і пабралася ўжо белым попелам у пяколках,— але пастаяла ў хаце, слухаючы, ці запахне чадам. Сёння яна добра-такі напаліла печ, бо Дзяніс паскардзіўся ўначы, што стынуць ногі, і яна падумала тады, што ў гэтыя дажджлівыя дні трэба не пашкадаваць дроў — і самім будзе лацвей, і хата дарэмна не стане сырэць. А яшчэ Марфа чула, як паціху, нібыта скардзячыся, кашляла на той палавіне хаты Марыля. Марфа неяк непрыкметна, але хутка прыкіпела душой да гэтай негаваркой дзяўчыны, якую нечага патрэбна было выдаваць за пляменніцу з Латокі. Гэтая патаемнасць прымушала ажно шкадаваць дзяўчыну і ні на хвіліну не забываць пра яе — нібыта варушылася хворае сумленне ці нейкая несвядомая боязь была за Марыльчыну будучыню. Аднак за час, пакуль жыла дзяўчына ў іх, Зазыбава Марфа адно разы са два зачапілася гаварыць з ёй. І кожны раз Марыля пачынала прыгадваць пра сваю маці, якая недзе таксама жыла на зямлі...

Чаду не было чуваць.

Супакоеная, Марфа выйшла ў сенцы, узяла ў цёмным куце сплецены з маладога сасновага карэння кош і вытрасла з яго на падлогу буракавае лісце. Пакуль не ліло з неба, можна было наведацца на грады, і Марфа, як толькі пачысціла кош, падалася да тыну, дзе паміж хатай і хлявом была ў іх фортка на гарод.

Зазыба ляпаў сякерай пад павеццю — ад самае зімы там стаяла драўляная калгасная мялка-казёл, якую прывозілі да Зазыбавай лазні, калі сушылі лён, і ён цяпер рабіў новы асінавы шпунт, што трымае ў жолабе мяла, а сам з галавы не выпускаў учарашнюю размову з Парфёнам Вяршковым. Усё яшчэ загадкавым здаваўся яму бабінавіцкі камендант Гуфельд. Ужо праз адно гэта быў сэнс як хутчэй наведацца ў мястэчка, каб глянуць на ўсё, што адбывалася там, сваімі вачамі, тым больш што Бабінавічы і Верамейкі зноў, як і даўней, сталі адной воласцю. Да таго ж Зазыбу ўвесь час непакоіла, каб адвезці ў Бабінавічы Марылю — як вырашыў, да краўца Шарэйкі.

Марфа ляснула нячутна клямкай на фортцы і спынілася адразу за дошкай-завальнёй — там была здзірванелая пляцоўка, якая ніколі не заворвалася. Гарод — тут была большая частка іхняй сядзібы — увесь панікаў пад цяжарам дажджу: кацелкі, што раслі на бульбоўніку, сагнулі свае шыі і ўтапіліся неабшалушанымі тварамі ў зямлю, быццам чакалі, што сонца вынырацъ гэты раз будзе не за вёскай, а тут, паміж градаў; мясцовага, можа, нават верамейкаўскага гатунку кукуруза, якую вырошчвалі па ўсім забесяддзі яшчэ з незапомных часоў, нясмела вытыркала з-пад шырокага і настылага, таму ажно крохкага лісця чорна-рыжыя кудлы сваіх кароткіх, але таўсманых кіяхоў; ля самай лескі, што аддзяляла Зазыбаў гарод ад сядзібы Аўхіма Касперука, плакаў ад дажджу, як свінцовымі слязамі, разбабелы свойскі мак. Паўсюды была вада — і ў бульбовых разорынах, і на сцежцы, і ў межах, а больш за ўсё было вады на раслліннасці, здавалася, зрабі толькі адзін крок па гародзе і адразу намокнеш па вушы. Але Марфа не пабаялася макрэчы. Падаткнула падол спадніцы і пахлюпала ў гумавых ботах па коўзкай сцежцы. Вада пырскала адусюль і ледзь не цурком лілася ў халявы.

Паўз леску ў Марфы была расадніца, накрытая парваным брэднем, і Марфа павярнула туды, каб паглядзець высадкі. На Касперуковым гародзе таксама ўжо нехта корпаўся на градах. Спярша Марфа падумала, што гэта сама Касперукова жонка, Варка, але Касперучыха была жанчына маленькая, высахлая, а гэта ўзвышалася на градах капой; на жанчыне быў накінуты ад дажджу палаплены мяшок башлыком на галаву, які хаваў твар, да таго ж жанчына гэтая не разгіналася — нейкі час латашыла цыбулю, пасля (і таксама не выпростваючыся) пачала ламаць кроп. Але вось жанчына нарэшце ўзняла галаву, і Марфа пазнала Драніцаву Аксюту.

У Драніцы, можна лічыць, не было свайго гарода — здаецца, і зямля аднолькавая, такая, як у суседзяў, і соткі кожны год заняты пад гуркі, буракі, а на градах нічога не расло, нібы там стойла конскае было, і Аксюта звычайна хадзіла пазычацца: то сама напрошвалася на гарод да каго, то людзі запрашалі яе, бо ў гаспадарцы не заўсёды спажывалі ўсё, што было на градах. Мусіць, гэтак вось Аксюта апынулася і на Касперуковым гародзе, балазе, недалёка ёй — Мікіта

Драніца жыў каля выгану. У Верамейках жартавалі з Драніцаў, мужа і жонкі, казалі, што нячысты, пэўна, не адну пару лапцей стаптаў, пакуль звёў іх: Мікіта быў нізкі і вяртлявы, быццам чортам падшыты, мог цэлы дзень, без перапынку, бегаць па вёсцы, адно што пад вечар пачынаў трохі касабочыць і апускаць левае плячо; Аксюта, наадварот, была мажная, з заплылым тварам, на якім вызначаліся савіныя вочы. Браў яе Мікіта з Гаўрылінскай Буды, яшчэ амаль ад жывога мужа — не прайшло шэсць тыдняў пасля смерці таго, як пасватаўся Мікіта. Аксюта са сваім удовіным скарбам пераехала ў Верамейкі і неяк хутка, можа, ёй не прывыкаць было, узяла Мікіту ў рукі, і хоць гаспадара з яго не зрабіла, каб раскашаваць за ім, затое магла беспакарана камандаваць ім.

Аксюта нібы пільнавала Зазыбаву Марфу з чужога гарода, а як убачыла, то заспяшалася, топчучы грады, да лескі.

— Як тэй таго,— узрадавана пачала яна,— нешта вас етыя дні няма нідзе.

Марфа ўсміхнулася, як сама сабе, сказала:

— Дажджы ж...

— А мы з Мікітам, як тэй таго, падумалі... можа, баіцёся чаго? Яно ж, новая ўласць...

— Ат, неяк пражывём і пры новай уласці,— з выразнай абыякавасцю ў голасе сказала Марфа.

— А мой, як тэй таго, кажа, што вас з Дзянісам не зачэпяць.— Аксюта глядзела на былую старшыніху нечага лісліва.— Можа, калі германец забярэ ўсё пад сябе, дак Масей ваш яшчэ начальнікам стане, як тэй таго... Во, цяпера ж і Брава-Жыватоўскі... Учора ў нас, як тэй таго, былі. Цяпера ўсё, як даўней, пры царах было, і паліцыі, і воласць. Дак, можа, і ваш пает, калі жывы, дзе, таксама... Германец жа, няйначай, распусціць астрогі.

— Няхай дае бог,— уздыхнула Марфа.

— А Вяршкова Куліна казала, што ў вас цяпера, як тэй таго, пляменніца жыве,— не пераставала сыпаць Аксюта.

— Жыве.

— Чыя ж ета?

— Наша.

— Я не пра ета, як тэй таго. Раз у вас, значыць, ваша. Я пытаюся, чыя яна — па Дзянісу, як тэй таго,

ці твая. Але ж у Дзяніса, здаецца, не было ў Латоцы нікога?

— Майго дваюраднага дзеўка. Ідзе з Магілёва. Вучылася. Дак ад Бялынкавіч, са станцыі, да нас бліжэй, чымся да Латокі. От і засталася, пакуль на дарогах неспакойна. Няхай перажджэ.

— Дак ці ж месца хто, як тэй таго, пашкадуе,— кіўнула галавой Аксюта і выдала самую апошнюю вясковую навіну: — А Сахвея Меляшонкава радзіла!

— Глядзі ты, а я і не чула! Ці ж пара ета ёй была?

Марфа нацягвала за край брэдзень на расадніцу, прывязвала мацней да калкоў і гаварыла пад сябе, а Драніцава Аксюта тым часам, як вялікая птушка, трымалася чорнымі ад зямлі рукамі за ляшчыны — рассунула іх трохі, каб прыпасці тварам, і лыпіла вочы на Зазыбаў гарод.

На дварэ і папраўдзе распагоджвалася — ужо не надта цяжкія былі хмары на небе, і хоць плылі яшчэ спрэс, але нябачнае сонца прабівала іх тоўшчу.

У наваколлі быццам пасвятлела.

Аднекуль прыляцела на Зазыбаў гарод мухалоўка-белашыйка і села на макавінку. Тая ажно закалыхалася пад чорна-белым жывым камяком. Птушка апусціла паласатыя крылы, а хвост, кароткі і таксама паласаты, задрала ўгору. Хоць яна і не вельмі самавітая была па сабе, але нораў пражорлівы мела. Уласна, на гарод мухалоўка прыляцела яшчэ толькі з надзеяй — адчула раптам, што выясняецца і сушэе, тады і заспяшалася сюды, каб лавіць пчол, якія лётаюць звычайна па гурковых і гарбузовых косах. Але пчол на гародзе пакуль не відаць было, яны хаваліся ад слоты па вуллях... Таму мухалоўка пасядзела на макавінцы і пачала, ад няма чаго, спяваць — спярша як нясмела: «пік-пік», пасля з большым працягам: «пі-і-ік, пі-і-ік, пі-і-ік...»

Марфа, пачуўшы птушыны галасок, ажно выпрасталася і пашукала вачамі па гародзе птушку.

— А якраз на спасаўку, як тэй таго, і павінна была радзіць,— сказала Аксюта пра Меляшонкаву Сахвею.— Але без Меляшонка цяпера паспрабуй выгадуй адна. Ета ж як рабіць, дак Меляшонак тута, а як расціць, дак яго няма!

— Што ты гаворыш, Аксюта! — як ад болю, паморшчылася Марфа.— Чалавек жа не сабакам сена косіць, а ваюе!

— Дак... Але ж вон Сёмачкін Раман дак не сплахаваў. Затое дома цяпера. А Меляшонак, можа, галаву паклаў.

— Яно так,— сказала Марфа няпэўна — ці то пагадзілася з Аксютай, ці то падумала пра нешта сваё.

Расадніца нарэшце была папраўлена, і Марфа адышлася, пачала ламаць на градзе бураковае лісце.

Аксюта таксама адступіла ад лескі.

На ядраны бурачнік Марфа кінула два гуркі-насеннікі, што ляжалі дагэтуль, быццам пасмаленыя парсюкі, на градзе, і той жа сцежкай вярнулася на двор.

Зазыба ўжо не майстраваў. Пад павеццю ў іх быў агароджаны абапалкамі высокі закутак, дзе звычайна Масей — як наязджаў дамоў і ляпіў скульптуры — складваў сякі-такі інструмент, таксама матэрыялы, а больш за ўсё розныя гліняныя альбо гіпсавыя недаробкі, і Зазыба нечага цяпер корпаўся там.

Некалі ўсе Зазыбы, якія жылі ў Верамейках, дужа здзівіліся, што адзін з іхняга роду выбраў сабе гэтакі занятак. А пачалося як бы з забавы. У дваццатым годзе ў хату да Яўмена Зазыбы на пастой трапіў чэх з інтэратрада, што накіроўваўся на польскі фронт, і малы Масей пабачыў тады, як той ляпіў з гліны і воску чалавечыя галовы. Вылепіў чэх і галаву старэйшага Зазыбы. Але Масееў дзед незалюбіў — маўляў, гэта, няйначай, нячыстая сіла! Давялося чэху перарабляць чалавекаву галаву на... дыню.

Чэх той пажыў у Верамейках, здаецца, з тыдзень, пакуль стаяў увесь атрад, але Масею хапіла гэтага — неўзабаве ён пачаў браць з бажніцы ды камечыць бабіны свечкі, а як надышло лета — насіць на двор гліну. Улетку звычайна ўсё на Зазыбавым двары — і загавальня пад вокнамі, і ганак — было застаўлена Масеевымі вырабамі. Дзед Яўмен хадзіў давольны:

— От і майстар, глядзі! Можа, ганчаром стане! — Тады лічылася, што нават дрэнны ганчар не горай за добрага гаспадара.

Старэйшага Зазыбу надта цешыла, што ўнук нечакана праз «чэхаву забаву» памеў ахвоту да гэтакай самавітай справы.

— Адно цяпера,— гаварыў ён Дзянісу,— трэба пачакаць, пакуль хлапец трохі падрасце, а тады купім ганчарны круг, бо гліна вон за хатаю, толькі і растраты пасля, што на свінец, каб гарлачы да махоткі былі паліваныя.

Але цешыўся дзед да таго часу, пакуль усё, што ляпіў з гліны Масей, было падобна на гаршкі, а як толькі на загавальні пад вокнамі ўбачыў чалавечую галаву — акурат чэхаву, то расчаравана махнуў рукой: і гэтага абротніка сатана адурыў!

І ўсё ж Масей зрабіў скульптурны партрэт дзеда Яўмена. Па памяці. Цяпер партрэт той ужо каторы год стаяў у хаце, накрыты, як ад мух, Марфінай хусткай.

Марфа зайшла пад павець, сказала:

— Вон Аксюта Драніцава кажа, што немцы распускаць будуць астрогі, дык тады і Масей...

Зазыба павярнуўся да жонкі.

— Адкуль гэта яна ведае?

— Дак жа людзі нешта ведаюць! — раптам з незразумелаю злосцю сказала Марфа.

Тады Зазыба ўзбурыўся:

— І ты таксама... такая, як і Драніцава Аксюта! Вярзеш абы-што!

Марфа не вытрымала мужавага крыку, заплакала. Зазыба колькі часу зацята глядзеў на яе, тады адпусціўся: штосьці ёкнула пры выглядзе жончыных слёз у ягонай сярэдзіне, ён збянтэжана азірнуўся вакол сябе і, замахнуўшыся ад пляча, моцна ўбіў сякеру вастрыём у сцяну.

У вёсцы на бабіны ходзяць з ахвотаю — жанчыны пякуць уранні прысмакі, загортваюць у палатняную ці калянкоравую намётку, каб потым ісці з гэтым да парадзіхі.

У Марфы печ была ўжо выпалена сёння, і нічога асаблівага, што можна палічыць за вясковыя прысмакі, яна не гатавала. Таму прынесла з чуланчыка сырыя яйкі, паклала, палічыўшы ротам, у бяроставы кошык, падобны на польскую канфедэратку. Але гэтага было мала. Тады яна адчыніла ў сенцах кубел — запахла старым салам: на дне, пласт на пласт, ляжалі пажоўклыя кавалкі яшчэ ад мінулых каляд. Парсюка яны калолі сабе ладнага, хоць елі ўсяго ўдваіх, але на жніво засталося не вельмі багата — у чуланчыку вісеў у анучы кумпяк ды гэтыя вось кавалкі ў кубле: Зазыбавы, як бывае звычайна ў вёсцы, пазычалі Касперучысе, тым жа Прыбытковым, але на хуткую аддачу цяпер не разлічвалі. Марфа, ледзь не шкадуючы, дастала з кубла кавалак, фунты на чатыры, атрэсла соль. Падумала была шаснуць нажом у хаце, але не стала —

панясе цэлы. Бяроставы кошык адразу пацяжэў, і Марфа накрыла яго вышыванай накрыўкай.

— Вы тута паясцё ўжо без мяне,— сказала яна Зазыбу, які лёг, прыйшоўшы са двара, на тапчан: хоць і кароткая, але дужа нечаканая сварка пад павеццю з жонкаю вывела яго з раўнавагі, здавалася, больш, чым нават нядаўняя сутычка на стайні з Раманам Сёмачкіным. Тым часам душой Зазыба разумеў, што злаваць, а болей, павышаць гэтак голас на Марфу сёння не толькі не варта было, але і дарэмна: яна гэтыя дні нечага як нанава перажывала за сына, таму лёгка да сэрца прымала ўсё, нават неразумнае і злое, што ёй гаварылі, абы неяк дачуцца хоць што пра Масея ці памець, няхай з чужых слоў, хоць якую надзею на яго вяртанне. І яму цяпер было сорамна і прыкра, бо, накрычаўшы на Марфу, ён тым самым, лічы, накрычаў і на сябе — вось ужо багата гадоў, як жонка стала нібыта ценем яго маўклівым, здавалася, жанчына гэтая ніколі і ў галаве сваёй не мела, што можна жыць і паводзіць сябе іначай, што можна мець нейкую адметнасць ад мужа. Да таго ж Зазыба лічыў, што Марфе і наогул не надта пашанцавала ў іхнім доме: дужа рана ёй, яшчэ ледзьве не ля самага алтара, давялося брацца за ўсю цяжкую жаночую справу ў свёкравай гаспадарцы, бо свякруха, Дзянісава маці, тады жыла ўжо ці не апошні год на гэтым свеце, а Дзянісава сястра, Вусціня, збіралася ехаць сваёй сям'ёй у Сібір — у Зазыбаў, каб аддзяліцца ім, не хапала вольнай зямлі, тым часам недзе ў далёкай Сібіры людзі ажно раскашавалі з ёю, і Вусцінчын муж, як і багата хто іншы ў забесяддзі, наслухаўшыся рознага пра сібірскае «эльдарада», не ўстрымаўся ад спакусы, таксама захацеў падацца туды ды нарэшце зажыць самастойна. Праўда, верамейкаўцам прыйшлося рабіць ажно колькі спроб, каб выехаць у Сібір — усё перастравалі вазы іхнія на бялынкавіцкім шляху, які вёў адсюль ужо на Рослаў, стражнікі, якім неўзабаве, калі ад'езд на новыя землі сярод тутэйшых людзей стаў масавы, ці, як пісалі ў сваіх паперах тагачасныя чыноўнікі, «няпланавы і павальны», быў дадзены загад лавіць перасяленцаў і заварочваць назад у вёскі; здаецца, толькі на трэці раз верамейкаўскім мужыкам удалося шчасліва абмінуць стражнікаў, якія рып колаў, нібыта жураўліны крык, чулі здалёку, але гэты раз верамейкаўцы ўжо ехалі хоць і кружна, аднак па другой дарозе — спярша

праз лес на Дзяржынне, а тады на Машавую, дзе стаяў маёнтак Шкарняка, і далей адтуль на Клінцы. Пасля ад'езду залоўкі Марфа стала адна гаспадыняй у Зазыбавым доме, але, як кажуць, ад таго дня, бадай, і свету белага ўжо не бачыла з-за турботаў і працы.

— Ладна,— азваўся з неахвотаю Зазыба.

На галасы выйшла Марыля.

— Куды гэта вы, Марфа Давыдаўна?

— А да парадзіхі,— адказала Марфа дзяўчыне з добрай усмешкай, быццам дужа ганарылася: — Радзіла ў нас адна. Дак пайду от. Але не ведаю, мальца ці дзеўку.

Меляшонкава хата стаяла каля самага лесу, у так званых верамейкаўскіх Падліпках. Па той бок, здаецца, сяліліся пазней за ўсё, калі пачало ўжо не хапаць у вёсцы ні зямлі для новых гаспадарак, ні месца для наступных падворышчаў: верамейкаўскія мужыкі, як прадзеды іхнія, карчавалі там на валах дзялянкі, палілі груды, матычылі і аралі — багата на гэта часу патрэбна было, поту таксама, але пушча паступова аддавала працавітым і настырным людзям свае абсягі. Меляшонкавы падаваліся ў Падліпкі апошнія, таму хата іхняя там была крайняя — казалі ў Верамейках, што ў вокны да Меляшонкавых па ціліпаўках зазіраюць нават ваўкі.

Цяпер у Падліпках жыло некалькі сем'яў, адной невялікаю вуліцай, і вакол кожнага двара там былі сады — яшчэ моцныя дужасцю свайго незачаўранага дрэва, буйныя, ап'яняючыя квеценем увесну і гулкія начным яблыкападам увосень.

У Падліпкі ад Зазыбавай хаты можна было ісці па галоўнай вуліцы, адно павярнуць пасля направа. Аднак то была даўжэйшая дарога. І Марфа, як зачыніла за сабой фортку ў завулак, пашыбавала напрасткі — за ніжнімі гародамі вяла ў Падліпкі сцежка, адно трэба было ўтрымацца нагамі на той вузенькай гатцы, што злучала сухія грывы, якія называлі ў Верамейках курганамі. Пасля доўгага і амаль неперашчуканага дажджу гатка, мусіць, і сама распоўзлая стала, таму Марфа падабрала каля сцежкі скарыстаную ўжо некім алешыну і з ёй нясмела ступіла на парудзелае, зляжалае пад балотнай гразёй яловае голле. Усё абышлося без прыгод. Гатка не падвяла Марфу, і жанчына са сваім бяроставым кошыкам неўзабаве апынулася на травяністым узлобку, адкуль відаць былі хаты ў Пад-

ліпках і возера за імі. Над вёскай яшчэ вісела, як дажджавая сетка, але на страсе Меляшонкавай хаты ўжо блішчала штосьці ад сённяшняга святла. Марфа пабачыла з гары вёску і нечакана ўзрадавалася: яна ж апошні час нідзе далёка не была, адно бедавала ды месціла ў сабе той халодны страх, прадчуваннем якога цяпер жылі па ўсім забесяддзі. Там, каля сваёй хаты, яна ўвесь гэты час адчувала на сабе нязвыклы цяжар невядомасці, які прыводзіў чалавека ва ўтрапенне, а тут, на гэтым травяністым узлобку, што быў усяго за кіламетр ад дому, нічога падобнага яна не перажывала больш: дастаткова было пабачыць ёй, што ўсё у вёсцы заставалася на ранейшых месцах і што нічога паганага пакуль ні з кім не здарылася, больш таго, Сахвея Меляшонкава нават нарадзіла дзіця.

Марфа заклапочана паглядзела на свае парусінавыя чаравікі — яны былі запэцканы балотнай рудой. Тады Марфа паставіла збоч сцежкі бяроставы кошык і, падабраўшы спадніцу, пачала выціраць мокрай травой скураныя мысы і запяткі.

У парадзіхі, калі Марфа прыйшла туды, сядзелі ўжо Куліна Вяршкова, Гапка Сімукова, што жылі непадалёку, у гэтых жа Падліпках, таксама Ган29ся Падзерына, а з маладзейшых — салдаткі Дуня Пракопкіна, Роза Самусёва і Гэля Шаракоўская. Гэтыя тры былі Сахвейчынымі сяброўкамі яшчэ тады, калі ні адна з іх не выходзіла замуж.

На стале, амаль пад бажніцаю, адкуль на хату мрыйна і абыякава глядзеў раззалочаны Мікола-ўгоднік, стаяла, як забеленая чым, пузатая бутля з брагай. Жанчыны, мусіць, пакаштавалі ўжо трохі і цяпер сядзелі — і старэйшыя, і маладзейшыя — на шырокім услоне, вялі гамонку. За бабку ў Сахвеі была Ціткова жонка, старая Рыпіна. У Верамейках яна шмат у каго бабіла, [redacted] ў Сахвеі — другі раз. Цяпер яна гаспадарыла — паваротліва, як маладая і як у сваёй хаце, знаходзіла патрэбныя рэчы, сустракала жанчын, якія прыходзілі ў адведкі, частавала брагай і не забывалася пра гаспадыню-парадзіху, што ляжала стомленая і здаволеная на тапчане: балазе, было за кім сёння паляжаць.

Побач з парадзіхай стаялі вялікія начоўкі, дзе спала, загорнутае ў чыстыя пялёнкі, дзіцё.

Марфа паставіла на стол свой кошык, гледзячы на бажніцу, ціхмана паклала на грудзі крыж і ўжо затым

пайшла да тапчана. Асцярожна, каб не пашкодзіць, адгарнула лёгкую накрыўку, глянула на чырвоны тварык.

— Дзякуй, Давыдаўна, што прыйшла,— сказала Сахвея.

— Каго ж ты еты раз — дачку ці сына? — спытала Марфа.

— Дачку.

— А што сыны! — азвалася з услона Гапка Сімукова.— Не паспее падрасці, як яго забіраюць ужо ад цябе.

— Праўду кажаш,— падтрымала яе Ганұся Падзерына.— Вон у Круцяліхі ажно пяцёра было, а дзе яны цяпера? Ні слыху ні дыху. А матка сядзі, чакай.

— Да ўжо ж...— паківала галавой Куліна Вяршкова, хоць сама хлопцаў не мела.

— А большы твой дзе? — спытала Сахвею Марфа.

— Недзе гуляе,— адказала парадзіха.— Можа, у суседзяў.

— Як жа ты пачуваеш?

— А-а-а, справа прывычная! Малое ў начоўкі, а сама была за рагач ужо да к печы. Але бабы во не падпускаюць.

— Нічога, паляжы,— сказала ў сваю чаргу і Марфа,— ёсць каму памагчы.

— Дак і я падумала,— усміхнулася Сахвея.— Але ж як... Як мне цяпер з імі адной? — І раптам яна зрабіла жаласны твар і пачала выціраць кулаком сухія вочы.

— Табе нельга хвалявацца,— паўшчувала яе бабка — Ціткова Рыпіна,— а то малако перагарыць. Чым тады малое будзеш карміць? А мужык, дасць бог, вернецца. Усе вернуцца, каму богам намечана, дак і твой прыйдзе.

— Хадзі-тка, Зазыбава,— паклікала Ганұся Падзерына,— ды выпі з намі. Сахвея от брагі наварыла, дак...

Рыпіна Ціткова заглянула пад накрыўку ў кошык, прынесены Марфай, пераставіла яго са стала на акно, дзе былі ўжо кошыкі і гладышы, і таксама пачала запрашаць:

— Давай, Давыдаўна, і папраўдзе хлябні.

Яна наліла ў карэц брагі. Марфа падняла важкі карэц, сказала:

— Ну, за тваё здароўе, Сахвейка! — выпіла брагу і села з бабамі на ўслон.

— Мы ета, Давыдаўна, пра вайну тута без цябе гаварылі,— сказала Куліна Вяршкова.

— А я на іх лаюся,— перапыніла Куліну гучным голасам Ціткова Рыпіна.— Песні спявайце, навошта пра вайну!

Тады раптам Дуня Пракопкіна сапраўды запела:

Я бы ету бабку,
Я бы ету любку
Да ў бабкі не брала;
Я бы етай бабцы,
Я бы етай любцы
Дай намёткі не дала...

Маладыя жанчыны заўсміхаліся і падхапілі песню:

Запражыце, запражыце
Дзевятнаццаць валоў,
Адвязіце, адвязіце
Ету бабку дамоў.

— Паглядзім яшчэ, якімі вы бабкамі будзеце, калі дажывеце,— сказала на гэта без усякае крыўды Рыпіна Ціткова.

Але Куліна Вяршкова пачакала, пакуль усе накрычацца, тады зноў сказала, звяртаючыся больш да Марфы Зазыбавай:

— Учора да Васілёвічавай Вулькі прыходзіла белаглінаўская баба, нейкая радня тамашняя, дак таксама гаварыла пра вайну. У іх жа тым летам абнавілася ікона, а сёлета бытта сам Хрыстос яўляўся адной там. Акурат як пачацца вайне. Во, кажуць, бога няма, а як на паверку, так і праўда выйшла.

— Бо-о-ога няма?! — нібыта ўзбурылася Гапка Сімукова.— Ета як для каго, а я вон ікон дак не дала чапаць камсамольцам сваім. Сын быў усхадзіўся, а я — не руш! Дак яшчэ матчыны таму вісяць — і Ягоры Пабядзіцель, і Прачыстая дзева.

— Дак я і кажу,— не спынялася на тым Куліна Вяршкова.— Ен жа, гасподзь, таксама абы-каму не стане паказвацца. Значыць, заслужыла кабета перад госпадам, раз у вобразе чалавечым явіўся.

— Раскажы, раскажы,— падахвоціла яе Марфа Зазыбава.

— Дак от,— Куліна, мусіць, не першы раз апавядала ўжо,— ідзе ета яна па дарозе, а тады бача — стаіць чалавек. Ну, стаіць сабе і стаіць. Ці мала лю-

дзей бывае. Таму жанчына нават міма прайшла, але азірнулася. Глядзіць, а над галавой у яго бытта свеціцца што. Тады баба — бах на калені, маліцца пачала. А ён і гаворыць: «Зямля сухая. Саўсім перасохла. Трэба паліць чырвоным дожджычкам». Во, як у кніжках старых сказана — пральецца на зямлю чырвоны дождж!

— Дак ён і праўда праліўся! — сказала Ціткова Рыпіна.

— Награшылі людзі,— дадала Ганумся Падзерына.

Тады нечакана ўзбурылася Дуня Пракопкіна: яна адчула ў гаворцы старэйшых жанчын нешта злое і нядобрае.

— А-а-а, памаўчалі б вы, бабы, з богам сваім! — крыкнула яна і пакутліва зморшчыла твар: — Жывеце са сваімі мужыкамі, дак і жывіце!

Жанчыны збянтэжана паглядзелі на маладзіцу.

— Не гняві бога, дзеўка! — як не накінулася на яе Рыпіна Ціткова.

— Грашыць дак усе грашылі, а як адказваць, дак нам адным, Розе во, Гэлі да Сахвеі? Нашы ж мужыкі паліваюць зямлю тым чырвоным дожджычкам, а не вашы! Вы сваіх на печах трымаеце! Вашы ж!..— І раптам Дуня быццам спатыкнулася на што — загаласіла, ажно вокны затрымцелі ў хаце.

Нечаканы плач яе падняў з тапчана нават Сахвею. Парадзіха спалохана дастала рукой начоўкі, пачала калыхаць малое, нібыта занепакоілася, што тое пачуе і таксама будзе плакаць.

Роза Самусёва і Гэля Шаракоўская кінуліся супакойваць Дуню, але салдатка заходзілася ўсё мацней — выла без слёз і па-бабску бязладна, нібыта на прысак перасмаліла ў ёй гора.

— Да кіньце вы яе, бабы,— узлавалася Ганумся Падзерына.— Напілася, дурніца!..

Тады да маладзіцы падступілася Марфа Зазыбава. Яна ўзяла Дуньчыну галаву аберуч і прытуліла лобам да сваіх высахлых грудзей.

— Ну, ну,— нібыта паўшчувала яна і пачала гладзіць салдатку па спіне.

Дуня пацішэла адразу, але галавы не ўзняла.

З гэтай хвіліны нібы што стала ў хаце паміж старэйшымі жанчынамі і маладзейшымі. Колькі часу ўсе сядзелі насупленыя, нездаволеныя.

— Вы б, дзеўкі, схадзілі ў Яшніцу,— з намерам па-

мірыць баб, сказала маладзейшым Куліна Вяршкова.— Тама, кажуць, лагер цяпера. Палонных нашых немцы трымаюць. Дак, можа, і ваш чый тама? Немцы, бывае, аддаюць бабам мужыкоў, калі хто пазнае свайго.

— От і Сахвея скора можа пайсці з вамі,— спачуваючы, падказала Рыпіна Ціткова.

— А што, вазьму дзеўку на рукі дай пайду! — кінула з тапчана парадзіха.

Непрыкметна ў хаце зноў пачалася вольная гамонка. Неўзабаве злосці і плачу як не было. Куліна Вяршкова расказвала, як хадзілі ў Яшніцу маладыя бабы з Гончы, насілі туды немцам, што ахоўваюць лагер савецкіх ваеннапалонных, розную правізію, асабліва мёд, яйкі, сала.

— Толькі не трэба пры камандзірах даваць,— наперад папярэджвала яна.— У немцаў таксама парадак. Могуць пакараць за ета нават свайго. Таму выкуп даваць трэба асцярожна, каб камандзіры не бачылі.

— Можа й застрэліць,— пагражаючы, сказала Рыпіна Ціткова.

— Як дадуць каманду, дак і застрэліць,— пацвердзіла Куліна Вяршкова: яна, як і Парфён, з ахвотай разважала на самыя разнастайныя, нават часам не жаночыя тэмы, але тлумачыла ўсё, далікатна кажучы, ужо ж вельмі па-свойму.

Калі ўсё вясковае было збольшага перагаворана, старэйшыя жанчыны пачалі разыходзіцца ад парадзіхі. Першая ўзяла свой гладыш Ганнуся Падзерына — сунула ў сярэдзіну яго накрыўку, нечага панюхала ў пустое горла і падышла да Сахвеі, каб пацалаваць:

— Крэпкая ў цябе брага, Сахвейка, няхай госпадзь здароўя дае і табе і тваёй дачцэ. Ажно ногі цяпера во не ідуць...— Ганнуся і сапраўды трохі была п'яная.

Неўзабаве сабраліся ісці і Куліна Вяршкова з Гапкай Сімуковай. А Марфу Зазыбаву не пусціла дамоў Рыпіна Ціткова.

— Ты, Марфачка, пабудзь тута, у Сахвеі. З маладымі во. А то мне трэба гаспадарку паглядзець.— І пажартавала не па-старэчаму: — Каб хоць Ціток мой не прывёў там другую.

Але не паспела Марфа нават гаршкі параставіць у чалесніку — намерылася таксама памагчы гаспадыні, як у хату быццам увалілася Ганна Карпілава, прынесла з сабой прыглушаныя пахі непрасохлай вясковай вуліцы і сваю бесклапотную ўзрушанасць.

— А я з гасцей да ў госці,— пачала яна не дужа

гнуткім языком.— Па Лістрацісе ж сянні шэсць тыдняў, дак была там. Ішла дай зайшла. А цяпер во да Сахвеі. Сказалі, што радзіла...

Ганна абвяла вясёлым, але затуманеным позіркам хату, убачыла каля печы Зазыбаву Марфу і нечага махнула рукой, як на непатрэбную тут, пасля кінулася да астатніх гасцей, пачала цалавацца. Маладзіцы нязлосна адпіхвалі яе, здаволена заліваючыся смехам, і ажно ёрзалі па ўслоне.

Тады Ганна нарэшце падышла да Сахвеі, якая пасля Дуньчынага плачу не лажылася больш, пляснула рукамі, усклікнула:

— Каб ты ведала, як я рада, Сахвейка, як я рада!.. Ета ж цяпера і ты са мной зраўнялася. І ў мяне — двое, і ў цябе — двое. Дак харашо!

Яна і да парадзіхі палезла з абдымкамі.

— Да ты п'яная, Ганна,— у здзіўленні адшаснулася ад яе Сахвея.

А я п'ян, а я п'ян —
Пайду завалюся
Дай на тую каравааць,
Дзе мая Маруся,—

нібыта ў адказ запела Ганна. Голас у яе — і гэта ўсе ведалі — ад прыроды быў звонкі, як назнарок для спеваў, але цяпер ён гучаў глуха, і Ганна, дурэючы, адно крычала ім на ўсю хату.

— Нарэшце і я з вамі раўня,— не магла сцішыцца яна...— Цяпер і я без мужыка, і вы без мужыкоў. Ах, вайна — вайна — вайна!..— Ганна некалькі разоў пачынала спяваць гэтыя словы — тады яшчэ не было самой песні. Нарэшце трохі ўгаманілася, сказала:— Давайце скакаць, бабы!

— Дак пад што? — спытала, як падначыла, Гэля Шаракоўская.

— Пад фізгармонію,— пажартавала, падказваючы, Дуня Пракопкіна.

— А пад грэбень не хочаш? — тупнула нагой Ганна.— А ну-тка, пашукайце грэбень! Сахвея, дзе твой грэбень? — Але ўбачыла, што сяброўкі не па-належнаму паставіліся да яе выдумкі, раззлавана і без дай прычыны накінулася на Марфу Зазыбаву, падумаўшы, што тая за бабку ў Сахвеі:— Дак ета ты за бабку? — І адразу рушыла да Сахвеі: — Навошта ты Зазыбаву запрашала? Няўжо ва ўсёй вёсцы не знайшлося каму твайго дзіцёнка перабабіць?

— А чым табе цётка Марфа не даспадобы?

— Дак яна ж не ўмее рабіць етага! — Ганна ажно засмяялася.— Хто ж калі браў яе за бабку?

— Не трэба, Ганна, крыўдзіць цётку Марфу,— паўшчувала Сахвея.

— А і то праўда,— Ганна ўзялася за галаву.— Нешта я сянні злая нейкая...

Роза Самусёва падышла да Ганны, абняла за плечы.

— Не злая, а вясёлая,— сказала яна, пацiскаючы рукамі.

Дуня Пракопкіна, усмешліва назіраючы за Ганнай і за тым, як сяброўкі спрабавалі суняць яе, павяла па хаце галавой і заспявала:

Ой, зязюлька кукуе,
Салавейка ўсё чуе.
Калі б знала я, калі б ведала,
Дзе мой мілы начуе.

Да яе голасу далучыла сваё сапрана Роза Самусёва:

Калі ў полечку, пры дарожачцы,
Памажы яму, божа.
Калі ў дзевачкі, на пасцелечцы,
Накажы яго, божа...

— А як па мне,— перабіла сяброўак Гэля Шаракоўская,— дак няхай лепей заначуе ўжо «ў дзевачкі, на пасцелечцы». Цалей будзе.

— І то праўда,— заплюшчыла вочы Дуня Пракопкіна і пакiвала галавой, уздыхаючы: — Нешта мы сянні распеліся!..

— Але ці будзем скакаць? — не пераставала дурэць Ганна Карпілава.

— Будзем, будзем,— загаманілі маладыя жанчыны.

— Тады шукайце грэбень!

Ганна і сапраўды нагнулася пад тапчан, дастала адтуль драўляны грэбень, якім чэшуць кудзелю. Пасля выдрала ліст з нейкае школьнае кніжкі, сунула яго паміж зубцоў, прыгладзіла рукой і паднесла грэбень да губ. Першыя гукі ў яе выйшлі хрыплыя і невыразныя, але вось Ганна зноў надзьмула шчокі, пачырванела ад натугі, і тады ў хаце пачулася знаёмая мелодыя:

Шахцёр пашанькі не паша,
Касы ў рукі не бярэ;
Касы ў рукі не бярэ,
Што заробіць, то й прап'е...

— От, бачыце! — сказала пасля гэтага здаволеная Ганна.— А яшчэ каб праз бяросту, дак і зусім не пагана выходзіла б.— Яна перабрала вачамі маладзіц, прапанавала Гэлі Шаракоўскай: — На-тка цяпера ты пайграй!

— Але што?

— «Месяц»,— пырснула смехам Роза Самусёва.

Не паспела Гэля паднесці грэбень да губ, а Ганна ўжо выйшла на сярэдзіну хаты, падняла над сабой хустку ў руцэ і ціха, без п'янага крыку, але па-ранейшаму хрыплавата, запела перад самым тым момантам, як зрабіць першы крок у танцы:

Све-е-еціць месяц, све-е-еціць ясны...

Затым Ганна махнула хусткай — спярша направа ад сябе, пасля налева, ледзь не да самага пляча, пайшла па крузе, лёгка і пругка ступаючы па падлозе. Яе не пазнаць было — яна ўся перамянілася, і без таго не абы-якая з выгляду, здаецца, адно пахарашэла: блакітныя вочы раптам ачысціліся ад п'янага тлуму, што засціў іх хвіліну назад, сталі задумлівыя, нібыта засвяціліся сваім святлом аднекуль з глыбіні, на твары, трохі схуднелым, даўгаватым і ў той жа час скуластым, паявілася сарамлівая і радасная ўсмешка; уся яе постаць, па-бабску ладная, выдавала зайздроснае здароўе, нібыта не Ганна нарадзіла тых дваіх дзяцей, што цяпер недзе былі ў яе хаце, і не сама, без мужчынскае дапамогі, расціла іх; шырокая, як парасон, і доўгая, ажно да самых лодачак-чаравікаў, спадніца яе з бардовага паркалю калыхалася ў такт размераных крокаў.

Гэля Шаракоўская больш не замінала Ганне сваім іграннем. Маладыя жанчыны сцішыліся і на ўсе вочы глядзелі, зачараваныя, на саламяную ўдаву, зайздросцячы яе зграбнасці і спрытнасці. Сапраўды, было надзвычай прыемна глядзець збоку на Ганну і на незвычайны яе танец — без музыкі, з адным напевам. А Ганна тым часам лёгка рабіла адзін за адным кругі, шоргала ледзь чутна падэшвамі. Здавалася, яна забылася на ўсё на свеце, бо ў гэтыя хвіліны духоўнага і фізічнага ўзрушэння здольная была разбіраць толькі свой паслухмяны голас ды яшчэ адчувала, як поўнілася істота салодкай замілаванасцю да ўсяго. Але вось Ганна страсянула галавой, азірнулася і крыкнула цераз плячо:

— Разам, разам давайце!

Тады нібы спахапілася Дуня Пракопкіна — самая танцорка на вясковых ігрышчах. Маладзіца ўскочыла з услона, падпёрлася левай рукой, а правую ўзняла ўгору. Яна пастаяла гэтак, пакуль параўнялася Ганна Карпілава, прыгожа пахіснулася і, вольна згінаючыся ў поясе — то ў адзін, то ў другі бок,— дробненька затупала нагамі.

— Дак і вы ж ідзіце ў круг! — крыкнула з тапчана Сахвея Розе Самусёвай і Гэлі Шаракоўскай.

Марфа, якая сачыла за ўсім ад печы, падалася цяпер да ўслона, села там.

У танцы кружыліся ўсе — і трохі марудлівая ўжо, але па-ранейшаму нястомная Ганна Карпілава, і пругкая, нібыта гумовы мячык, Дуня Пракопкіна, і ўсмешлівая, з прыжмуранымі, таму як недаверлівымі вачамі Роза Самусёва, і не дужа вольная, нават у сваіх рухах, Гэля Шаракоўская.

Не спявала ў крузе адна Роза Самусёва. І гэта Марфа Зазыбава пачула адразу — галасы астатніх маладзіц, хоць і зліліся ў адно, можна было пазнаць, калі ўслухацца. Марфа ажно здзівілася, што гэтак лёгка яна адрознівае іх — хапала адно паглядзець на твар якой, убачыць, як варушацца губы, і тады да слыху акрэслена далятаюць словы, выразны робіцца голас. Але з усіх выдаваўся голас Дуні Пракопкінай. Яна вяла ў песні-танцы. Голас яе быў сам чысты, здавалася, вылятаў з грудзей, як пасярэбраны.

Марфа пераводзіла свой позірк з аднае танцоркі на другую, па-жаночаму зайздросціла іхняй маладосці і тым жа часам, нечага ажно стыдаючыся, шкадавала яе.

Але адзін танец, нават без музыкі, не можа цягнуцца бясконца.

Быццам па якой камандзе, танцоркі перасталі раптам спяваць, стоўпіліся пасярэдзіне хаты — усё роўна як яны былі на ігрышчы і цяпер чакалі, пакуль зайграе новая музыка. Але музыка не пачыналася — ёй не было адкуль брацца. Тады Дуня Пракопкіна задзірыста, нібыта робячы выклік, тупнула нагой і, уся гарачая ад узбуджанасці, канчаткова ўзяла ролю завадатара на сябе.

— Ай, гоп, гра-ча-ні-кі...— запела яна на ўвесь голас.

Дуніны «грачанікі», як на ляту, падхапілі яшчэ тры галасы. Не ўтрымалася нават Роза Самусёва, якая

расчырванелася ўся і ўжо бліскала сваімі чорнымі вачамі, што заўсёды вылучаліся на яе смуглым твары: яна спявала і моцна тупала нагамі, нібыта наважылася прабіць наскрозь чужую падлогу. Танец цяпер падобны стаў на звычайную вясковую «трасянку», калі ўжо ідуць у скокі ўсе, хто на пагулянцы — танцоры ці не танцоры, затое зацята дзогаюць па гнуткіх, спаласаваных шавецкімі цвікамі масніцах — называецца, прыбіваць абцасамі. Маладыя жанчыны як выхваляліся адна перад адной сваёй спрытнасцю, пасля, запыханыя, ажно клаліся па чарзе на ўслон, млелі ў бессаромнай жаночай знямозе, а праз нейкі час зноў працягвалі даўно пачатую «трасянку».

Нарэшце вярнулася з дому Рыпіна Ціткова, пагля-дзела на раздурэлых маладзіц і сказала, але быццам усцешаная чым:

— І праўда, панапіваліся бабы!.. От табе, Сахвейка, і брага.— Яна падышла да стала і з вялікай ахвотай выпіла яшчэ карэц брагі, выцерла бязгубы рот, павінілася перад Марфай: — Даруй, што забавілася.

— Тае бяды,— махнула рукой Марфа.

— Я дак паляжу пакуль,— сказала тады Рыпіна і палезла на тапчан.

На дварэ між тым пашарэла ўжо. Надыходзіў вечар. Недзе яшчэ бавіўся на вёсцы Сахвейчын хлопчык, і Марфа ўзяла на сябе клопат адшукаць яго. Знайшоўся малы ажно ў Антона Жмейды, гэта каля самае кузні, што на галоўнай вясковай вуліцы, і пакуль Марфа вяла яго адтуль у Падліпкі, звечарэла па-сапраўднаму.

Танцаў у Меляшонкавай хаце не было ўжо.

Сахвея давала на тапчане грудзі дачцэ.

Навокал прыбранага ад посуду стала скýпіліся госці — Дуня Пракопкіна цiскала ў пальцах запаленую васковую свечку, якая ўсё не прыліпала да пашкрэбанай дошкі, а Гэля Шаракоўская трымала напагатове ў руцэ белы пярсцёнак, зроблены з сярэбранай манеты. Пасярэдзіне стала стаяла шклянка чыстай вады: нягледзячы што каляды былі далёка, жанчыны збіраліся ў гэты вечар варажыць...

Першы раз пярсцёнак кідалі, загадваючы на Івана Самуся, але Роза дарэмна чакала, яна не пабачыла свайго мужа — у шклянцы пад вадой не ўзнікла нават цяню.

— Цяпера на Меляшонка трэба,— сказала Ганна Карпілава, якой зусім не было на каго загадваць.

Гэля Шаракоўская патрымала над шклянкай пяр-

сцёнак, кінула ў ваду. Пярсцёнак апусціўся на дно, ціха бразнуў аб шкло. Патрывожаная вада ў шклянцы праз нейкі час астаялася, і ўсе чатыры жаночыя галавы схіліліся над сталом. З дзіцем на руках нясмела падышла гаспадыня. Яна стала ўпрытык да стала, выцягнула шыю і, чырванеючы ад хвалявання, таксама ўтаропіла вочы на шклянку. У хаце запанавала цішыня. Толькі чуваць было, як дыхала на тапчане Ціткова Рыпіна. Але вось жанчыны заварушыліся, і Ганна Карпілава, уздыхнуўшы з палёгкай, усклікнула:

— Жывы твой Меляшонак, жывы!

— Праўда, Сахвея, жывы твой! — следам за Ганнай, нібыта ў вялікім здзіўленні, сказала і Роза Самусёва.

Але сама Сахвея пакуль нічога не бачыла ў шклянцы. Пярсцёнак нерухома ляжаў на дне, без ніякае чалавечае постаці. Тады Сахвея асцярожна абышла стол, прыпала прагнымі вачамі да шклянкі з таго боку, дзе сядзела Ганна Карпілава. Сапраўды, цяпер у самым пярсцёнку пад вадой падалося ёй нешта падобнае на чалавечы адбітак. Сахвея ўпэўнілася ў гэтым і адразу нібыта самлела ад неспадзяванай радасці — здаецца, упершыню пасля таго, як нарадзіла, адчула сваю слабасць. Яна заплюшчыла вочы і пахіснулася, быццам у непрытомнасці, ажно Марфе Зазыбавай давялося падтрымаць яе за плечы.

— Жывы! — сказала Сахвея, яна прытуліла да сябе малую і гэтак прайшлася па хаце.— Чуеш, жывы наш тата! — радасна сказала яна і хлопчыку, які пазіраў ужо з-за коміна.

Тады папрасіла паваражыць на свайго Дуня Пракопкіна.

І на яе мужа пярсцёнак у шклянку кідала Гэля Шаракоўская.

Жанчыны зноў ссунулі галовы над сталом. Але ў сярэбраным кружочку на дне шклянкі ўзнік ледзь прыкметны цень, які нечым нагадваў скрыню.

— Глянь, труна,— шапнула Розе Самусёвай Ганна Карпілава.

Дуня пры гэтым сцепанулася ўся, спалохана крыкнула:

— Дак ета ж я на хаўтурах ягоных скакала!..

VII

Чубар пачаў сядаць на каня. Цяпер ён рабіў гэта не так, як першы раз — падвёў да вываратня, ступіў на яго і, занёсшы правую нагу, амаль зверху апусціўся задам на падатлівую канёву спіну. Конь адшукаў на моху глыбокія ўмяціны ад учарашніх слядоў і павёз седака да дарогі. Аднекуль з-за дрэў выскачыў наперад вялікі, увесь у жоўтых зябрынах, кот. Ён выгнуўся, быццам размінаючыся, і сеў крокаў за восем. «Перабяжыць ці не перабяжыць дарогу мне?» — загадаў наўдачу Чубар. Але кот не крануўся з месца. Тады Чубар гучна, па-хлапечы, свіснуў, і кот спалохана скокнуў убок, знікаючы ў пажоўклай папараці. «Значыць, пашанцуе!» — падумаў Чубар. А шанцы былі пакуль усяго на тое, каб уз'ехаць на патрэбную дарогу.

У ім зноў жыў неспакой чалавека, якому рупіла немалаважная справа: ён хоць і не прымаў яшчэ таго, што мусіў падавацца ў забесяддзе, як асэнсаваную і адзіна патрэбную ў ягоным становішчы рэч, але не паслухацца палкавога камісара ўжо не мог.

Па-першае, палкавы камісар у дачыненні да яго старэйшы чалавек і па ўзросту, і па партыйным становішчы, а па-другое, у довадах палкавога камісара была абгрунтаваная пераканаўчасць — сапраўды, каму, калі не такім камуністам, як Чубар, найперш трэба было заставацца на месцы, каб наладжваць барацьбу ў тыле варожых войск? Праўда, Чубар асабліва не падманваў сябе: Зазыба меў рацыю, калі дакараў пры апошняй сустрэчы, што за час старшынства ён так і не сышоўся па-належнаму з верамейкаўцамі. Цяпер Чубар нават вызначыць не мог для сябе, на каго ў вёсцы можна будзе разлічваць, калі справа дойдзе да барацьбы. Колькі ён не перабіраў у галаве мужчын, якія па розных прычынах, а больш за ўсё па непрыгоднасці да вайсковай службы, засталіся ў Верамейках, логіка разважанняў прыводзіла да сумных вынікаў — акрамя Дзяніса Зазыбы ды, можа, Мікіты Драніцы, вельмі спадзявацца не было на каго. Вядома, белабілетнікі — сухарукія ды кілаватыя — не ішлі ў разлік. А пра дэзерціраў, такіх, як Раман Сёмачкін ці Брава-Жыватоўскі, ён нават думаць не мог пакуль.

Раніца ўжо бралася паступова, і па тым, якое высокае стаяла над лесам неба, можна было меркаваць,

што дажджу сёння не прадбачылася, прынамсі, на пачатку дня.

Конь выйшаў на дарогу, стаў упоперак, нібыта рашыў пачакаць, чаго захоча гаспадар. Тады Чубар паляпаў яго па мускулістай шыі, і той паслухмяна павярнуў направа.

Да вёскі было недалёка.

Не праехаў Чубар і паўкіламетра, як у прасветлінах паміж дрэў выступілі хаты. Яны пачыналіся амаль ад самага лесу. І наогул, вёска стаяла нібыта ў лясным тупіку, толькі па левы бок, калі глядзець з дарогі, адкрывалася вачам поле, на якім была ў бабках нейкая збажына.

Вёска — то была Шыраеўка — здалася Чубару ціхай. Па самым узлеску шныпарылі, узрываючы дзярніну лычамі, сялянскія свінні. Відаць, іх павыганялі з хлявоў яшчэ на досвітку і трымалі цяпер на ўзлеску, каб пасля можна было найхутчэй схаваць у лесе, абы заспела небяспека. Пад вокнамі крайняй хаты стаялі і гаманілі аб нечым людзі — усе мужчыны. Калі б у вёсцы былі немцы, разважаў Чубар, то наўрад ці стаялі б сяляне гэтак навідавоку. На ўсякі выпадак ён даслаў у патроннік зарад і, узяўшы на рукі вінтоўку, як бяруць звычайна паляўнічыя стрэльбу, уз'ехаў з-за дрэў на вясковую вуліцу. Конніка заўважылі адразу. Больш за ўсіх не зводзіў з яго погляду селянін, які стаяў пасярод круга. У вачах селяніна было адным часам і здзіўленне, і неспадзяваная радасць. Пад'язджаючы, Чубар нават усміхацца пачаў — было такое ўражанне, нібыта яны пазнавалі адзін аднаго. Але селянін раптам выйшаў з круга і кінуўся да конніка, чапляючыся абедзвюма рукамі ў канёву грыву.

— Аддай,— прахрыпеў ён, як захлынаючыся ўвесь.

Твар у селяніна, можа, з унутранай натугі, быў чырвона-сіні.

Асабліва кінулася Чубару ў вочы тое, як апрануты быў чалавек. Нават для сялянскага выгляду адзенне яго было не зусім звычайнае: на кудлатай галаве сядзела пацёртая салдацкая шапка, а на нагах былі пяньковыя лапці, уззутыя на лямцаваныя халявы — штосьці накшталт самаробных, хоць і не па сезоне ботаў; і наогул, акрамя салдацкай шапкі, астатняе ўсё таксама было на ім самаробнае — напрыклад, кароткая суконная куртка, пафарбаваная ў чорны колер, які паспеў парадчэць, таксама штаны-галіфэ... Сухімі, за-

чэпістымі вачамі селянін ажно працінаў Чубара. На ўсёй натапыранай постаці яго з'явілася ледзь не вепруковая рашучасць. Здавалася, вось-вось нападзе ён на самога седака. Але, мусіць, узброены выгляд таго стрымліваў чалавека, і ён адно казаў, напінаючы на шыі тоўстыя жылы:

— Аддай!

Тым не менш Чубар на ўсякі выпадак пакратаў вінтоўкай і наважыў правую нагу, каб пры неабходнасці адпіхнуць чалавека ад каня. Але недзе ён ужо здагадваўся, чаму той кляшчом учапіўся за грыву — няйначай, гэта быў сапраўдны гаспадар каня. Каб выйшла, што сустрэча адбылася раней ды адзін на адзін, можна было спадзявацца, што паміж імі нічога не адбылося б. Хутчэй за ўсё, Чубар злез бы тады з каня і, ні слова не пярэчачы, аддаў яго гаспадару. Але здарылася падзея пасярод вуліцы, на вачах у незнаёмых людзей, якія невядома як маглі паставіцца да ўсяго. Лепей было рыхтавацца бараніць сябе. Чубар звычайна закіпаў хутка. Але гэты раз злосць у ім нібыта заснула.

І тым не менш настаў момант, калі ён ужо гатовы быў павысіць голас. Тады наперад ступіў другі чалавек і сказаў Чубару:

— Слухай, аддаў бы ты сапраўды каня, а? Гэта яго конь. Не трэба крыўдзіць чалавека. Аддай!..

Чубар павярнуў галаву — звяртаўся да яго ўчарашні шыраеўскі мужык, з якім яны памелі гаворку на дарозе ў лесе. Звалі мужыка Ягорам, а прозвішча яго было Пішчыкаў. Цяпер мужык стаяў без армяка, у ватоўцы, зашпіленай па самы кадык на шыі.

— Аддай,— плюскаў ён вачамі.

Чубар зірнуў на астатніх мужыкоў. То былі людзі пераважна старога веку. Толькі трох ці чатырох можна было палічыць за пажылых. Сяляне таксама з дакорам талопілі вочы на тое, што адбывалася на вуліцы.

— Гэта петрапольскі аднаасобнік,— пачаў тлумачыць Чубару Ягор Пішчыкаў.— У яго дзяцей поўная печ. Дык аддай каня. Без каня яму нельга.

Чубар перакінуў у левую руку вінтоўку і спрытна, нягледзячы на цяжар, які быў у ім, саскочыў з каня.

— Раз твой, то бяры,— сказаў ён гаспадару каня, але такім голасам, нібыта не меў да гэтай гісторыі ніякага дачынення.

Аднаасобнік тым часам дрыжачымі рукамі ўжо

брытаў каня, за якім давялося-такі пабегаць гэтай ноччу. А Чубар, бачачы, што канчаткова настала палёгка, кінуў з незалежным выглядам адурэламу ад шчасця чалавеку:

— Таксама мне гаспадар! Кінуў дзе папала каня, а тады соплі пускае!

— А помніш, што я табе ўчора казаў пра гэтага каня? — усмешліва паглядзеў на Чубара Ягор Пішчыкаў.

Чубар перасмыкнуў шчакой.

— Немцаў няма ў вёсцы? — спытаў ён, даючы зразумець, што яго цікавіць зараз зусім іншае.

— А то каб былі, дык вы б з-за каня з аднаасобнікам петушыліся б так! — засмяяўся Ягор Пішчыкаў і азірнуўся на вяскоўцаў: маўляў, дзівак прыехаў.

Чубар таксама пачаў усміхацца, але ягоная ўсмешка была як вымушаная, таму ажно дурнаватая.

— Я гляджу, ты сёння нават з вінтоўкай! — задраў галаву Ягор Пішчыкаў у здзеклівым захапленні.— А ўчора ж, здаецца, не было?

— Гэта ты не заўважыў яе тады,— пажартаваў, як дзеля адчэпкі, Чубар.

— А я ўсё пытаўся ў сваіх — ці праязджаў праз вёску верхам на кані чалавек? Такі і такі, маўляў. А яны вось кажуць — не бачылі, не ехаў.

— Ці знайшоў жа сваю цялушку?

Ягор дужа пільна, нібыта працінаючы наскрозь, паглядзеў на Чубара.

— Цяпер я здагадваюся,— сказаў ён адчужаным голасам праз нейкі момант.— Ты, відаць, заначаваў недзе з тымі? Помніш, я казаў? Тады прызнайся — яны маю цёлку з'елі?

Чубар крутануў галавой.

— То былі сапраўдныя чырвонаармейцы!

— А быццам сапраўдныя не хочуць і не могуць смачна паесці?

— Не кажы глупства,— ужо са злосцю паглядзеў на Ягора Чубар, якому вельмі не хацелася, каб узводзілася дарэмшчына на групу палкавога камісара.— Чырвонаармейцы красці не стануць. Я паказаць магу іхнія буданы. Галаву аддаю — ні аднаго масла не знойдзеш!

— Маслы і закапаць можна! — не адпускаўся Ягор.

— Ну, не ведаю,— не знаходзячы больш важкіх

аргументаў, сказаў Чубар.— Але чырвонаармейцы тыя як прыйшлі сюды аднекуль амаль галодныя, так і пайшлі далей без сняданку.

— Дык і ў нас, у Шыраеўцы, яны былі ўчора,— падказаў нехта з дзядзькоў.— Прасілі харчоў. На свае вочы бачыў, давалі бабы.

Тады заступіўся за чырвонаармейцаў самы старэйшы сярод шыраеўскіх мужыкоў — з выгляду нехлямяжы, аднак надзвычай жвавы дзядок.

— Ты, Пішчык, сапраўды, можа, дарэмна гэта,— пачаў ушчуваць ён Ягора,— можа, і праўда тыя не чапалі цёлкі тваё. Я сам бачыў іхняга начальніка. Са звяздой такі, на рукаве звязда. Дык наўрад ці дазволіць ён займацца свавольствам. Хоць і нямоглы, на насілках, а не дазволіць. Не можа быць, каб такі вялікі начальнік ды дазвол даў.

— Быццам мне не ўсё роўна — тыя ці другія! Галоўнае, каровы, лічы, няма на двары!

— Ну, на карову яна не скора падобная стала б,— спакойна запярэчыў дзядок.

— Можа, яшчэ знойдзецца твая цёлка,— паспачувалі Ягору ледзь не хорам астатнія дзядзькі.

— Ат,— махнуў рукой Ягор: яму ад крыўды ўжо не хацелася глядзець не толькі на Чубара, але і на сваіх.

Наставаў момант, калі гаворка магла абярнуцца непажаданым бокам, таму Чубар спытаў, ні да кога пэўна не звяртаючыся:

— Значыць, немцаў у вас няма?

Мужыкі пераглянуліся, заўсміхаліся.

— Ды вось,— сказаў адзін,— самі стаім, нібыта чакаем. Кароў даўно пагналі ў лес, а свіней каля вёскі трымаем. Як толькі награнуць немцы, так і пагонім таксама ў лес.

— Дык я і кажу, што глупствам займаецеся,— паморшчыўся Ягор Пішчыкаў.— Гэта яшчэ хто ведае, як яно лепш. Я вон каб з пуні не пускаў сваю, дык напэўна б цяпер цэла была.

— Але чаму ты лічыш, што тваю цялушку, няйначай, чырвонаармейцы зарэзалі? — не ўтрымаўся, каб пераканаць Ягора Пішчыкава, Чубар.

— А я і не кажу, што чырвонаармейцы,— зусім ужо гыркаючы, адказаў Ягор.— Цяпер хапае... і чырвонаармейцаў і нечырвонаармейцаў. Адзін каня звядзе, другі цёлку.

— А немцаў ты нават у разлік не бярэш?

— Ахвота немцам цёлкай займацца! Ім пакуль гусей ды курэй хапае. Ды і красці яны не будуць. Прыйдуць на двор ды забяруць што трэба.

— Ягор тут праўду кажа,— беручы бок аднавяскоўца, прамовіў жвавы дзядок.

— Ага,— пацвердзілі мужыкі.

— Заўчора яны тут пагойсалі трохі на матацыклах, дык паказалі сябе,— зноў сказаў стары.— А самі хто будзеце? — паглядзеў ён Чубару ў вочы.

— Партызан.— Чубару захацелася адразу паказаць шыраеўскім дзядзькам, што перад імі не абы-які чалавек.

— Во-во! — пачуўшы Чубараў адказ, усклікнуў Ягор Пішчыкаў.

— Так, партызан,— падкрэслена, быццам насуперак, паўтарыў Чубар і адчуў, як паспакайнеў адразу, бо ў гэты момант для яго, можа, адбылося самае важнае: ён ужо сам упарта называў сябе ў новай якасці, на якую пакуль не меў, як і яму здавалася, падстаў.

Хоць шыраеўскія дзядзькі і да гэтага бачылі, што Чубар не проста туляга, а чалавек са зброяй, значыць, мае калі не ўладу, то дачыненне да нечага вельмі важнага, але адказ ягоны здзівіў іх: слова «партызан» для тутэйшых сялян было пакуль не толькі нязвыклае на слых, аднак і не зусім зразумелае. Вядома, яны чулі пра партызан яшчэ з грамадзянскай вайны, але тады ў гэтай мясцовасці партызаны не дзейнічалі, таму ўяўленне пра іх складвалася пераважна па чутках.

— Дык як гэта цяпер будзе? — спытаў гаваркі дзядок.— Здаровых мужыкоў забралі ў армію. Значыць, ваююць на фронце. А ў партызаны, мусіць, будуць набіраць тых, хто не падпаў пад мабілізацыю. Такіх во, як Карней,— дзядок паказаў вачамі на плячыстага, але ўжо, бадай, сапраўды не ў вайсковых гадах чалавека,— ці Аўлас,— ён перавёў прыжмураны, як для прыцэлу, позірк на наступнага селяніна, нібыта гэтым выдаваў аднавяскоўцаў Чубару,— таксама Аўціх...

Няйначай, дзядок быў адмысловы жартаўнік, бо ўсе, хто стаяў паблізу, пазіралі ўжо на яго і на Чубара з паблажлівымі ўсмешкамі.

— Ты, дзед, таксама падыдзеш у партызаны,— здагадваючыся пра гэта, сказаў Чубар, каб адным часам у голасе былі і жартаўлівая пагрозлівасць, і прыстойная паважлівасць.

— А што? — выпнуў грудзі стары.

— Дык вось і запісвайся першы,— нібыта ўзрадаваўся аціхлы Ягор Пішчыкаў.

— А ты?

— А ў мяне бялет. Я — па закону.

— Дык гэта ж яшчэ невядома, які закон на бялеты выйдзе, калі ў партызаны набіраць стануць? А ў мяне — вочы. Нават добра не пацэліш з такой вось.— Стары кіўнуў на Чубараву вінтоўку.— А які гэта стралок, калі германец уцячы можа з-пад ружжа?

— Нічога, мы табе прывяжам германца да плота,— загаманілі дзядзькі,— якраз пацэліш куды трэба.

Каб надаць большай важкасці размове і тым самым сваёй прысутнасці ў вёсцы, Чубар спытаў:

— Дзе ж ваша начальства?

— Якое? — нахіліў галаву дзядок.

— Ну, старшыня калгаса.

— Шукай ветру ў полі,— паспяшаўся свіснуць Ягор Пішчыкаў.

— Ды, мусіць, падаўся з абозам некуды,— падказаў другі селянін, здаецца, Аўлас.

— Мы аб'яднаны былі з Гарэлічамі,— пачаў тлумачыць Карней.— У Гарэлічах і калгасная кантора, і старшыня там жыў. А тут у нас — паляводчая брыгада, трэцяя.

— Дык сам вы партызан ці ўпаўнаважаны па партызанах? — не губляў тым часам сваёй мэты дзядок.

— Усё разам — і партызан, і ўпаўнаважаны,— адказаў, усміхаючыся, Чубар.

— І дакументы маеш?

— Ёсць і дакументы. Але навошта яны табе?

— Ды так.

— Ён у нас дужа граматны,— сказаў, выскаляючы зубы, Ягор Пішчыкаў.— Усім цікавіцца.

Дзядзькі зарагаталі.

— Вам абы!..— незалюбіў стары.— А я хацеў спытаць, як думае чалавек. Ён жа, мусіць, начальнік, раз у партызаны пайшоў. Дык я і хачу спытаць. Нашы яшчэ вернуцца?

— А ты як думаеш?

Дзядок абвёў позіркам аднавяскоўцаў.

— Забраў жа вон колькі...

— Што забраў, тое і аддасць,— сказаў важка Чубар і раптам злавіў сябе на думцы, што, гаворачы пра

гэта, ён кожны раз нібыта набіраўся аднекуль сам выразнай пэўнасці.

— Гэта так,— уздыхнуў стары.— Чужое — не сваё. Чужое — аддай.

— Я таксама кажу мужыкам — на гэты ж год нават знак гасподні такі,— сказаў раптам Карней,— што ўсё будзе добра, што нашы перамогуць немца. Вайна ж пачалася ў святы дзень. У гаду ёсць дзень, калі наша царква адзначае памяць усіх святых рускай зямлі. І гэты дзень сёлета прыйшоўся якраз на дваццаць другога чэрвеня. Людзі, якія ведаюць святое пісьмо, гавораць, што такое супадзенне невыпадковае. Гэта, няйначай, знак літасці нашых святых да нас.

— А ты што, таксама са святых? — самым уважлівым чынам паглядзеў на Карнея Чубар, нібыта хацеў адшукаць у ягоным вобліку нябачныя рысы.

— Ён у нас некалі на папа вучыўся,— паспяшаўся падказаць дзядок,— але архірэй пасля не ўпадабаў.

Мусіць, пра Карнея і архірэя гаворка сярод шыраеўцаў пачыналася ўжо не першы раз, таму мужыкі пасля дзедавых слоў зарагаталі.

Стары тым часам растлумачыў Чубару:

— Карней у нас бачыш які? І ростам, і тварам. Што той багатыр ■ казкі. А ў архірэя жонка таксама пісаная прыгажуня. Дык архірэй і пабаяўся нашага Карнея трымаць блізка.

Мужыкі зноў зарагаталі, можа, нават не думаючы, ці бывае ў архірэя жонка.

Сам Карней да дзедавай балбатні ставіўся з сялянскай паблажлівасцю — пасмейваўся і не меў нават цені пакрыўджанасці ці нездаволенасці на твары.

Праз нейкі момант дзядок зноў спытаў Чубара:

— Дзе ж астатнія твае партызаны?

— У лесе.

— Ага,— кіўнуў стары, нібыта яшчэ ўсведамляючы нешта.

— Лес цяпер домам стаў багата каму,— па-філасофску разважыў Карней: ён, відаць, не хацеў, каб усю гамонку з незнаёмым чалавекам займаў дзядок.— Але ў нас тут... Так сабе лес. Адно схавацца за кустом ад злога вока. А калі хто задумае пашукаць каго направду, то і не вельмі цяжка будзе знайсці, бо... Словам, нашага лесу стае на дровы ды калі на бёрны каму. А вось туды, пад Бранск, там сапраўдны лес. Пасля на Мглін, на Клетню. Таксама, дай бог, лясы. Ды і сюды,—

ён паказаў рукой уздоўж вясковай вуліцы.— Але там ужо Беларусь пачынаецца. Во як за Іпуць пяройдзеш, то...

Чубар не даў дагаварыць, спытаў:

— А што да Іпуці?

— Ды, лічы, наш гэты лясок апошні. Да Іпуці ўжо адно поле будзе.

Пакуль на краі вёскі, паміж канцавымі дварамі, ішла гэтая размова, петрапольскі аднаасобнік непрыкметна, прынамсі, для Чубара, сеў на свайго каня, якога нарэшце пашчасціла перастрэць, і, уцяўшы галаву, патрухаў у лес па той дарозе, па якой прыехаў у вёску Чубар. З Шыраеўкі ў той бок яна была адна. Вёска стаяла па мясцовай геаграфіі, відаць, недзе на самым водшыбе Гардзееўскага раёна, аслоненая з паўночнага ўсходу хвойным лесам. Дакладней кажучы, нават трохі болей, чым з аднаго паўночнага ўсходу. Справа ў тым, што ўезд у вёску і выезд з яе таксама былі па лесе. Але там ён выглядаў, як зрэзаны, і суцэльны не быў: яго хапала толькі на тое, каб выпусціць з абдымкаў дарогу праз вёску і праглынуць яе на другім канцы; лінія так званага зрэзу праходзіла акурат праз паўднёвы бок вёскі. Дзіва, але ў самой Шыраеўцы і паабапал яе ўсё было зроблена нібыта згодна геаметрыі — асабліва гэты вось выкарчаваны ўпоперак няпоўнага проставугольніка лес, дзе ўтульна змясцілася вёска і роўная, як па лінейцы пабудаваная, вуліца, дарэчы, адзіная ў вёсцы. Хаты — самай няхітрай сялянскай архітэктуры — стаялі на аднолькавай адлегласці паміж сабой, амаль без выключэння былі накрыты гонтай. Над нечай страхой, недзе пасярод вуліцы, тырчала жураўлём радыёантэна, досыць рэдкая пакуль адзнака дваццатага стагоддзя ў вёсцы. Будавалася Шыраеўка не адразу, прынамсі, не за адзін і не за два гады, бо пад гэты канец было некалькі зусім новых дамоў, можа, пазалеташніх, на якіх яшчэ не паспелі счарнець бёрны, але нават старонняму воку можна было меркаваць, што належала яна да тых пасельшчаў, якія засноўваліся ўжо калі не пры калгасным ладзе, то не болей за восем гадоў наперад.

З таго часу як Чубар прыехаў у Шыраеўку, гадзіннік недзе адлічыў толькі наступныя трыццаць хвілін. Між тым на дварэ ўжо стала, як удзень. Сонца ўвачавідкі паднялося над лесам, патрохі ачышчаючыся ад копаці і смугі. На ўсходзе дажджавых хмар больш не

было. Затое на захадзе неба яшчэ нібыта клубілася. Але вецер настойліва зносіў паклычаныя хмары на паўднёвую ўскраіну, не даваў зноў засланіць сонца.

— Дык як цяпер будзе? — спытаў Карней Чубара.

— Што — як?

— Ну, раз кіраўнікоў нашых няма... мы так разумеем, што... без старшыні сельсавета ці старшыні калгаса дык і вырашаць нічога нельга.

Чубар здагадліва ўсміхнуўся:

— Неяк абыдземся без іх. Тым больш што вашу Шыраеўку стараной не абыдзеш. Асабліва калі знаёмыя ёсць.— І каб не пакідаць людзей, асабліва гаваркога дзядка, які ўжо, няйначай, зноў пакутаваў ад цікаўнасці, у няведанні, растлумачыў напаўжартам:— Мы ж з Ягорам вашым даўнія знаёмыя!

— Бачыліся ўчора ў лесе, як шукаў цёлку,— нібыта апраўдваючыся, кінуў Ягор Пішчыкаў.

— Дык я і падумаў, спытаю, дзе тут Ягорава хата.

— А што там, у хаце, рабіць цяпер! — не паглядзеў на Чубара селянін.

— Як што? — здзівіўся дзядок.— Звычайная справа. Трэба сустрэць чалавека, пачаставаць. А то, можа, і крошкі ў роце яшчэ не было ў яго.

— Ты праўду кажаш, дзед,— прызнаўся Чубар.— Жывот даўно падцягнула.

— Во, чуеш?

— Калі ты скоры такі ды багаты, то і частаваць можаш,— з'едліва кінуў старому Ягор Пішчыкаў.— Я табе не забараняю.

— Сам жа чуў, чалавек да цябе хоча. Знаёмы твой.

— Такі, як і твой. А мне за стол садзіць яго няма з чым. Цёлку вон...

— Ты праз яе цяпера...

— У Ягора звычайна дружна бывае да першага павароткі,— кпіў Карней.

— А ты б!..— памкнуўся быў да селяніна Ягор.

Чубар натужна падумаў, пасля ўсмешліва сказаў:

— Што ж, дзед, давядзецца напрасіцца да цябе ў госці, раз Ягор адмаўляе.

— Да мяне,— раптам здзівіўся стары і, хаваючы сваю разгубленасць, пачаў моцна і досыць доўга чухаць пад шапкай галаву.

Тады Чубар абвёў позіркам астатніх прымоўклых мужыкоў і з кплівай усмешкай паківаў галавой: тыя

паапускалі вочы. У ім нараджалася крыўднае пачуццё чалавека, які раптам зрабіў для сябе непрыемнае адкрыццё там, дзе яго, па ўласным перакананні, не магло быць. Уражаны гэтым, ён пачынаў лавіць сябе, што на вуліцы ўжо ці не адбывалася нешта накшталт недарэчнага тэатральнага відовішча. Сябе Чубар здольны быў бачыць у гэтым відовішчы ні больш ні менш як абавязковай, нават неад'емнай, але, па сутнасці нікому не патрэбнай рэччу, якую ўдзельнікі відовішча пачалі адкрыта перакідваць адзін аднаму. Спярша яму падумалася, што вінаваты быў Ягор Пішчыкаў, які ўсё яшчэ злаваў праз згубленую недзе цялушку, але дарэмна: уласна, усе гэтыя мужыкі былі вартыя адзін аднаго, і, мусіць, ніхто не перамог бы на шалях, каб давялося паважыць іх на звычайную насцярожлівасць, а яшчэ больш — на хітрую сялянскую разважлівасць. Проста нікому не хацелася па сваёй ахвоце весці ў хату ўзброенага чалавека. Чубар разумеў, што насцярожваліся людзі адзін перад адным: пры іншых умовах, напрыклад, каб завітаў ён да каго з іх без сведкаў, не было б адмовы яму ні ў гасціннасці, ні ў прытулку. Асабліва багата чаго для разумення гэтага даваў выпадак, што адбыўся ў Белай Гліне, калі стары Якушок прасіў Чубара, каб той павёў яго праз вёску пад вінтоўкай. Больш таго, Чубар у думках ужо здагадваўся наперад, што і надалей давядзецца сутыкацца з чымсьці падобным і што гэтак ці амаль гэтак будзе, прынамсі, да таго часу, пакуль самі падзеі не перайначаць цяперашнюю няпэўнасць....

Мужыкі — бадай, кожны — таксама мулка пачувалі сябе перад незнаёмым чалавекам. Але з тае прычыны, што стаялі грамадой, ад вінаватасці душой не пакутавалі: кожны меў адны і тыя ж правы і мог зрабіць для яго тое ж...

Нарэшце настаў усё ж момант, калі і Чубар, і шыраеўскія мужыкі пачалі найбольш усведамляць няёмкасць таго недарэчнага становішча, якое гэтак нечакана склалася: і той бок, і гэты ўжо нецярпліва чакалі нечага адзін ад аднаго.

Нашто ўжо дзядок быў нястрыманы на язык і ўедлівы дужа, аднак і той адступіўся ад Чубара — вочы яго, па-старэчы запаленыя і па-хлапечы хітравата-дураслівыя, схаваліся пад павекамі, а постаць, якая да гэтага, быццам у маладога непаседы, ажно хадзіла ўся, зрабілася яшчэ больш кашчавай і, як цень, косай.

Яўна не ставала пакуль таго псіхафізічнага моманту, які ўзбурыў бы напятыя адносіны. Дзіва таксама, але, каб напяць іх, хапіла самага малога, а вось каб парушыць, патрэбна была, здавалася, цэлая бура.

І гэтая бура, як кажуць, грымнула.

Увасобілася яна ў жаночым голасе, што пачуўся з акна тае хаты, насупраць якой тоўпіліся цяпер у маўчанні вакол Чубара шыраеўскія дзядзькі.

— І не сорамна вам, мужыкі?..

Усе адразу павярнулі галовы на голас.

У расчыненым акне стаяла, бачная па клубы, маладая і станістая жанчына. То была гаспадыня хаты, ці, як у Шыраеўцы казалі, Васілёва Палага. Сам гаспадар, Васіль Шунякоў, ужо каторы год моцна хварэў і не ўставаў з ложка. Мусіць, Палага стаяла незаўважанай у акне даўно і чула ўсё, аб чым гаварылі паміж сабой мужыкі, бо нездарма пачала адразу сарамаціць іх. У голасе яе выразна чуўся тады пагардлівы дакор. Але на твары цяпер чамусьці была гарэзлівая ўсмешка. Гэта Чубар адзначыў перш за ўсё, як убачыў жанчыну. Палага больш за ўсё глядзела на яго: ёй нечым — употай, проста па-жаночаму — прыглянуўся незнаёмы чалавек, што прыехаў у вёску, як высветлілася, на крадзеным кані. Яна выпадкова падышла да акна якраз тады, калі петрапольскі аднаасобнік налящеў коршунам на конніка. Ей падалося, што на вуліцы пачалася бойка, і яна спярша жахнулася, аднак справа была даволі хутка ўладжана — хапіла заступніцтва Ягора Пішчыкава. Але яшчэ больш здзівілася Палага, калі высветлілася, што і прыезджы, і Ягор Пішчыкаў знаёмыя паміж сабой. І, можа, таму яна не адышлася адразу ад акна, пастаяла колькі часу, паслухала, аб чым пойдзе гаворка. Прызнацца, размова, якая пачалася затым пад вокнамі яе хаты, не зацікавіла яе. Ей здавалася, што ў мужчын не было таго ладу, што павінен быў усталявацца нават паміж незнаёмымі людзьмі, якія ўпершыню сустракаюцца. Асабліва калі ў гаворку ўмяшаўся дзед Пшэкін. Стары меў досыць рэдкую здольнасць непрыкметна ператвараць паважныя рэчы ў пустую забаву. У вёсцы гэтым захапляліся, але таксама не абыходзілася, каб надоўга і зацята не зазлаваў хто. Тым больш што ў маладыя гады Пшэкін, як і артыст, што не набыў яшчэ вядомасці, строіў жарты больш над сваімі, шыраеўцамі. Аднаго разу, напрыклад, ён пахваліўся мужыкам —

маўляў, купляйце ў Гарэлічах гарэлку ды прыходзьце на зайчаціну. Усе ведалі, што Пшэкін часам бегаў са стрэльбай вакол Шыраеўкі, здаралася, прыносіў дзічыну, таму асаблівай падэсці з гэтага боку ад яго не чакалі. І вось надвечар з бутэлькамі ў кішэнях дзядзькі гурмай уваліліся да Пшэкіна ў хату. Той якраз спаў на печы. Канечне, саромецца ніхто не стаў — раскатурхалі гаспадара. Пшэкін прахапіўся, залыпаў вачамі. Пасля паморшчыўся — не маглі пачакаць, пакуль ён даляжыць свой сон! — і пачаў паволі апранацца. Узбуджаныя мужыкі тупалі настылым абуткам па хаце і яшчэ нічога не падазравалі. І толькі тады, як гаспадар пацягнуў з вешалкі, што на сцяне, кажух, у людзей раскрыліся вочы. «Куды гэта?» — спыталі яго. «Як куды? — знарок здзівіўся Пшэкін.— Зайцоў пайду за вёску страляць. Якраз снег быў. Можа, падыму русака». Выходзіла, што ён запрасіў на зайчаціну, якая яшчэ бегала на волі. Вядома, мужчыны пачалі лаяць вясковага выдумшчыка. Але што зробіш. Самі дзівакі, што гэтак лёгка паверылі. Не перастаючы лаяцца, яны павыстаўлялі з кішэняў бутэлькі на стол, бо цяпер усё роўна было, дзе выпіваць іх. Але самую вялікую штуку прарабіў Пшэкін яшчэ амаль падлеткам над родным дзядзькам. Ці то дзядзька раней за ўсіх сярод сваякоў і суседзяў заўважыў ягоныя дзівацкія здольнасці, ці проста неспадзявана напароўся на злосны жарт, аднак погалас пайшоў менавіта з таго выпадку. Прыходзіць гэта малы Пшэкін да дзядзькі, а той у добрым гуморы і кажа: «Ну, пляменнічак, схлусі што-небудзь». Пляменнік ажно пакрыўдзіўся з выгляду. «Няма, дзядзька, часу,— гаворыць,— бацька перадае, каб ты ў лазню да нас ішоў». Ну, дзядзька, вядома, на столь ды за венік бярозавы, просіць сваю гаспадыню, каб дала таксама чыстую бялізну. Нарэшце прыходзіць да брата. Адчыняе дзверы ў лазню, а там — хоць ваўкоў ганяй: ніхто і не збіраўся той раз паліць у ёй... Але сёння Пшэкін не дужа выяўляў сваю здатнасць жартаваць злосна. Нават Палазе з акна здавалася, што ён увесь час нібыта спахопліваўся чаго, не даваў волі свайму языку, хоць і даймаў роспытамі незнаёмага чалавека, і гаворка таму вялася, можна сказаць, амаль далікатная і прыстойная. І вось пад канец, калі незнаёмы чалавек пачаў напрошвацца на сняданак, а вясковыя мужыкі нечага нібыта пагубляліся, ледзь не сварку ўсчалі паміж сабой, Палага не стрымалася,

каб не азвацца. За першымі словамі, якія прагучалі нечакана і кпліва, яна яшчэ дадала:

— Чалавека пакарміць шкадуеце! — Але ўжо з новай адметнасцю ў голасе — нібыта дражнячы аднавяскоўцаў, да таго ж мужчын.— А вы дарэмна кланяецеся столькі,— сказала неўзабаве жанчына і Чубару,— заходзьце тады да нас.

Яна аблакацілася на падаконнік, высунулася па грудзі на вуліцу. Цяпер можна было добра разгледзець жанчыну. У яе былі на дзіва рыжыя, ажно як медныя, валасы на галаве. У цёмных вачах хавалася патаемная ўсмешка, што заходзіла па нейкіх сваіх шляхах нават у куточкі губастага, выразна акрэсленага рота. Аголеныя па плечы рукі былі па-сялянску загарэлыя і прыгожыя; складзеныя амаль накрыж, яны спакойна ляжалі на падаконніку, падпіраючы вялікія грудзі, скрытыя пад цеснаватай, ■ можа, знарок пашытай без запасу, блакітнай блузцы.

Чубару на нейкі момант падумалася, што гэта, няйначай, якаясьці саламяная ўдава або проста вясковая маладзіца, якой нічога асаблівага не каштуе заманіць з дарогі ў хату кожнага ўпадабанага мужчыну, але па тым, як успрынялі шыраеўскія мужыкі гэтае запрашэнне — самым належным чынам, без падкрэсленай і хітраватай цікавасці,— можна было меркаваць пра адваротнае. Праўда, жанчына сваім нечаканым запрашэннем нібыта ратавала іх ад непатрэбнага, дакладней, далікатнага клопату, такая акалічнасць, вядома, магла паўплываць на паводзіны людзей, аднак наўрад ці мела тут і гэта якое значэнне. Урэшце, як бы там ні было, але шыраеўскія мужыкі адразу пачалі ківаць Чубару галовамі — ці то падахвочваючы яго заходзіць у хату, ці проста развітваючыся; прынамсі, разыходзіліся яны з выглядам той годнасці, якая поўніць людзей пасля зробленага імі чагосьці надзвычай вартага, нават пазабывалі, што на ўзлеску па-ранейшаму сноўдалі ўзбуджаныя, быццам пакусаныя кім, свінні, якіх яны, як казалі самі, выйшлі на край вёскі пільнаваць.

Чубар піхнуў ад сябе весніцы, зробленыя з бярозавых калкоў, змацаваных наўскасяк абапалкам, узышоў на сялянскі двор. На плоце, што адгароджваў гэты двор ад вуліцы, стаяў на моцных, шышкаватых нагах прыгожы і магутны певень — шыза-чырвоны, з доўгімі залацістымі пярэсцінамі на шыі. Ен убачыў на двары

незнаёмага чалавека, адразу занепакоіўся, але спярша пераступіў па жардзіне, а тады залопаў крыламі і гучна, з хрыпатой у голасе пракрычаў некалькі разоў запар, як выгаворваючы: «Вось табе і на! Вось табе і неспадзеўка!..» Проста на ганку, што быў пры ўваходзе ў дашчаныя сенцы, ляжаў чорны сабака. Але гэты нават не падняў галавы на Чубаравы крокі. На двары стаяла цэлае багно — прайсці да ганка можна было толькі паўз загавальню, якая мацавалася лазовымі пляцёнкамі-фашынамі, і Чубар, пільнуючыся, каб не ўварзэпацца ботамі ў гразь, адразу патупаў, дакранаючыся да сцяны вольнай рукой. Хата, у якую ён меўся зайсці, складалася з трох частак: першай, уласна самой хаты, што была каля дзевяці аршынаў у даўжыню, затым так званай прыбудовы ў тры сценкі, якая служыла другой палавінай хаты і рабілася асобна, пасля таго ўжо як гаспадары жылі ў першай палавіне, і, нарэшце, сенцаў. Ад весніц Чубар кіраваўся проста на гэтыя сенцы.

Гаспадыня ўпэўнілася праз вокны, якія выходзілі на двор, што запрошаны ёю незнаёмы чалавек сапраўды ўжо ідзе праз двор, сама выйшла на ганак. Сабака і пры ёй не падумаў паварушыцца. Тады яна кранула яго нагой, абутай у высокі жаночы чаравік, і сабака неяк клубком саскочыў з ганка, але не адбегся, а застаўся стаяць, нібыта чакаючы, пакуль пройдзе чалавек у хату, каб тады заняць самому ранейшае месца.

— Заходзьце,— сказала гаспадыня.

Следам за ёй Чубар праз сенцы ўвайшоў у так званую прыбудову і разгубіўся. Хоць у хаце і было, як у шарую гадзіну, але ён адразу заўважыў, што на драўляным ложку, пастаўленым у невялікі прасценак, ляжаў, накрыты паласатаю коўдрай, чалавек. То быў Васіль Шунякоў. Ен нават не павярнуў галавы, і Чубару відаць былі зарослыя шчаціннем левая шчака, сцятыя губы і завостраны гарбаты нос. Але падумаць, што гэта ляжаў нежывы чалавек, не давалі вочы, якія час ад часу плюскалі. Проста Васіль быў дужа хворы. У зацененай хаце стаяла затхласць, пахла... Гэта вельмі не стасавалася з выглядам самой гаспадыні, якую нельга было і блізка назваць неахайнай. Тады недзе ў Чубаравай сярэдзіне зварухнулася нядобрае пачуццё да гэтай жанчыны — мусіць, круціць хвастом сама, а мужык ляжыць скрозь дні недагледжаны. Чубар нават затаптаўся каля парога ў нерашучасці. Але гаспадыня

ўжо адчыняла шырокія, амаль квадратныя дзверы на другую палавіну хаты, і Чубару нічога не заставалася, як пайсці праз хату далей.

Тут было зусім па-іншаму, не так, як на першай палавіне: адразу кідалася ў вочы паскобленая, быццам сподні бок жытнёвага бохана, сасновая падлога, сцены, завешаныя вышыванымі, мусіць, яшчэ з дзявочага пасагу, ручнікамі і багатая сялянская пасцель — пуховыя падушкі ў белых міткалёвых навалачках, саматканая коўдра, падобная на крамны дыван, таксама прасціна з выбеленага і вельмі тонкага палатна.

Відаць, жанчына нямала папрацавала ў жыцці зімовымі вечарамі, збіраючыся ў замужжа, але вось нечага не пашанцавала ёй.

— Вы тут пасядзіце,— сказала жанчына, паказваючы на табурэтку пры стале,— а я зараз пра абед падумаю, раз ужо запрасіла вас.

Яна ніколькі не мітусілася, рухі ў яе былі павольныя, нават, здавалася, трохі марудлівыя; ва ўсёй паставе яе адчувалася тая маладая яшчэ нерастрачанасць, якая бывае і ў замужніх жанчын (калі тыя не раджалі).

Перад тым як выйсці з гэтай хаты, яна сказала для яснасці:

— То муж мой... хварэе...

— І даўно? — спытаў Чубар.

— Каторы год ужо.

— А што з ім?

— Ды ўсё...— яна ўздыхнула.— І хрыбціна, і... як гэта... мачавы пузыр... А як правільна хваробы завуцца, дык вон у паперцы, што ў бальніцы давалі, напісана. Ляжыць небарака каторы год і паварушыцца не можа, не тое што на ногі стаць. Таму вось так і ў хаце прапахла ўсё...

— Мусіць, яго прыціснула чым? — пацікавіўся Чубар.

— Не, само прыключылася.

— А што дактары?

— Якія цяпер дактары!.. Але тады, як працавала ў Гардзееўцы бальніца, то завозілі мы з братам яго некалькі разоў туды. Паляжыць, а тады зноў кажуць, каб забралі. А цяпер вось назусім прывезлі. І ні дактароў, ні лякарства. Ды яму, мусіць, дактары і не патрэбны ўжо. Я клікала нядаўна ў хату да яго доктара, чырвонаармейскага, праходзіла тут нейкая часць, як

адступалі нашы, той таксама разводзіў рукамі.

Гаспадыня, мусіць, даўно звыклася са сваім становішчам, таму пасля выразнага смутку, які, здавалася, прыгнятаў яе хвіліну назад, раптам нібыта адкараскалася ад усяго пакутлівага, усміхнулася Чубару ранейшаю ветлай усмешкай.

— А ружжо ваша не стрэліць?

— Не стрэліць,— адказаў Чубар, але спахапіўся: затвор вінтоўкі ўсё яшчэ не быў пастаўлены на засцерагальнік; таму ён пацягнуў на сябе шляпку байка, крутнуў направа; пасля прыставіў вінтоўку да падаконніка.— Цяпер ужо напэўна не стрэліць,— усміхнуўся ён.

Гаспадыня выйшла.

Чубар пакруціў галавой па хаце. Адно бярно ў той сцяне, што выходзіла на вясковую вуліцу, выразна вылучалася на ўзроўні вачэй сваёй пачарнелай, нібыта адпаліраванай паверхняй і спрэс было размалявана рознымі знакамі, аб прызначэнні якіх не здагадацца. То былі ўсё маленькія крыжыкі, зорачкі, квадрацікі, трохкутнікі, кружкі, малюнкі. Адным словам, нейкая цэлая сістэма знакаў. Калі гаспадыня праз нейкі час вярнулася, несучы ў руках вялікую міску, накрытую драўлянай закрыўкай, Чубар ажно не ўтрымаўся, каб не пацікавіцца:

— Што гэта за маляванне такое? — паказаў ён на сцяну.

— А-а-а,— усміхнулася жанчына,— гэта... як вам сказаць... чыслліннік такі, ці, як цяпер называюць, каляндар. Гэтае бервяно нам даў Васілёў дзед, калі мы будаваліся. Сказаў, што яму таксама яно дасталося ад свайго дзеда. Дык мы як памяць сямейную і ў сваю хату паклалі вось. Але чытаць не можам, нічога не разумеем. Дзед Васілёў і то не ўсё тут мог прачытаць, а мы і падаўна. Праўда, я трохі была навучылася. Зімой неяк, калі жывы яшчэ быў Васілёў дзед і калі не было чаго рабіць, але мала. Усе гэтыя малюнкі паказваюць дні, месяцы... Напрыклад, вунь той... Гэта — дваццаць трэцяга сакавіка. Бачыце? Засечка, пасля конь? Значыць, ужо настаў час выязджаць у поле. А прамяністы дыск на тонкай сцябліне абазначае, што пачаліся дні сонцавароту...

— А чаму вы запомнілі якраз дваццаць трэцяга? — спытаў Чубар.

Жанчына ўсміхнулася:

— Гэта дзень майго нараджэння.

Тлумачыла ўсё гэта яна амаль на памяць, бо занята была каля стала, на які выкладвала з міскі прынесенае з пограба сала, кружок шэрай каўбасы, залепленай белым тлушчам, рэзала на лусты хлеб. Адказвала яна на пытанні проста і талкова, але голасам чалавека, які багата і патаемна пакутаваў: у цёмных вачах яе быў незатуханы агонь надзвычай чуллівай душы.

Нарэшце на стол было выстаўлена ўсё, што мела гаспадыня на першы выпадак, каб накарміць старонняга чалавека, і Чубар пачаў няспешна есці — чамусьці не хацелася паказаць сябе перад гэтай жанчынай галодным. Яму падабалася гаспадыня, было ў ёй нешта такое багульнікавае, ад чаго мужыкі, як кажуць, страчваюць галовы, але ўвесь час свядомасць вяртала яго да хворага гаспадара хаты, які адзінока і бездапаможна ляжаў на ложку ўсяго праз дзверы, крокаў за восем. Гэта ўплывала нават на гаворку паміж імі, бо Чубар часта лавіў сябе на тым, што і ён сам, і тым больш гаспадыня рабілі штосьці непрыстойнае ў дачыненні да чалавека, які ўжо не мог спадзявацца ні на што на свеце. Але без гаворкі таксама нібыта нельга было ў іхнім становішчы, і яны таму гаварылі.

— А я гляджу,— успамінала яна нядаўняе,— нехта сядзіць пад акном на кані. Пасля падскочыў да вас той чалавек. Што гэта быў за чалавек, што каня забраў?

— Кажуць, аднаасобнік нейкі.

— Чый жа гэта?

— Відаць, адтуль,— пахіснуў Чубар назад галаву.

— А-а, мусіць, з Петраполля. Там, здаецца, не ўступалі ў калгас Нітачкіны. Ага, прыпамінаю. Есць там адзін такі мужчына, што падобны на гэтага. Ну, а конь? Чаму ён забраў каня?

— Конь, відаць, таксама яго быў.

Больш пра каня Чубар не стаў гаварыць, і гаспадыня таксама не падумала далей пытацца пра яго. Яна сядзела па той бок стала, амаль насупраць госця, але сама не дакраналася ні да чога: яўна што падабалася ёй, як гэты чужы чалавек мацаваўся харчам у яе хаце, а яна нічога не шкадавала, карміла яго. Думкі ў яе былі нейкія дзіўныя, адрывістыя і блытаныя, што раптоўна прыходзілі ў галаву і тут ж замяняліся іншымі. Мусіць, з гэтай прычыны і гамонка паміж ёй і Чубарам ішла непаслядоўная, таксама блытаная. То

гаспадыня пытала, як яго завуць і куды ён едзе, то раптам пачынала ўспамінаць, як сама расла ў дзеўках, як гуляла з хлопцамі, і як яе засваталі, і як на запоінах бацька напіўся і выбіў у хаце акно...

Тым часам за дзвярамі замяўкаў кот, пачаў шкрэбаць па дошках. Яна паднялася з-за стала, упусціла ката на гэтую палавіну. Чубар праводзіў яе пажадлівым позіркам да дзвярэй, а калі вярнулася і зноў села, спытаў нечакана:

— І не баішся?

— Чаго?

— Ды от... немцы прыйшлі... а ты такая прыгожая, ладная...

— Мне ўжо за прыгажосць сваю быццам няма чаго баяцца,— адказала яна зусім спакойна, нават разважліва.— Усё роўна... Словам, што мне казаць трэба, сам бачыш.— Яны абое непрыкметна перайшлі ў размове на «ты».— Але, прызнацца, я не думала гэтак. Ды, мусіць, каб і думала раней, то таксама не стала б калаціцца ад страху. Жыццё такое... што кожны дзень не дае, а забірае нешта ад душы.

Чубар паглядзеў на яе, убачыў задумлівы твар, які зрабіўся, здаецца, яшчэ больш вабны, і адчуў раптам, што яму сорамна і шкада жанчыны... Але ён перамог у сабе гэтае пачуццё, сказаў амаль весела:

— Хадзем са мной?

— Куды? — зусім не здзівілася яна.

— А куды я, туды і ты.

— Не, мне так нельга,— сказала яна проста, як умеюць гэта рабіць натуры шчырыя і непасрэдныя,— я за яго адказваю і перад богам, і перад людзьмі... Без догляду ён не можа. Трэба, каб нехта заўсёды быў пры ім.

Чубар даўно — яшчэ з таго моманту, як зайшоў у хату,— прыкмеціў, што пра мужа, які зрабіўся і вялікім няшчасцем для яе, і, няйначай, ужо непамерным цяжарам, яна гаварыла без падкрэсленага шкадавання, але і без ценю раздражнёнасці ў голасе; адчувалася — тое, што здарылася з мужам, самым непасрэдным чынам датычыла і яе. Яна ўспрымала гэта з усведамленнем непазбежнасці і свайго абавязку перад ім. Таму Чубар ажно пашкадаваў, што не падумаў пра гэта перад тым, як рабіць сваё недарэчнае запрашэнне. Але гаспадыня на дзіва сама захацела прадоўжыць

гаворку.

— Лепей ужо ты заставайся тут,— сказала яна без сарамлівай умоўнасці.

— Не, я павінен ісці,— усміхнуўся ён.

Яна падумала.

— Куды цяпер ісці можна?

— Дарог заўсёды багата,— няпэўна адказаў Чубар.— Куды хочаш, туды і ідзі.

— Але ж на гэтых дарогах цяпер неспакойна.

— Так, неспакойна.

— Тады лепей пачакаць тут, пакуль не ўляжацца гэта вайна. Не хочаш у хаце, можна знайсці ўтульнае месца ў лесе. А я да цябе прыходзіць буду. Хоць у вёсцы таксама можна перачакаць. Бачыш, лес адразу за хатай... Уцячы паспееш, калі немцы раптам заявяцца.

— Не, не ў гэтым справа...

— У мяне на столі сена ёсць, калі ў хаце не хочаш.

— Не, я не пра тое.

Чубар ажно дзіву даваўся, як лёгка было гаварыць з ёй, здавалася, пра самыя складаныя рэчы. Галоўнае, не трэба было нічога тлумачыць.

— Заб'юць цябе аднаго, калі будзеш гэтак бадзяцца,— уздыхнула яна.

— Чаму ты думаеш, што я адзін?

— О-о-о, мяне не падманеш!

Чубар апусціў галаву.

— Бачыш,— нібыта выкарыстала момант яна,— я нават не таюся ад цябе. Кажу ўсё, як ёсць. Дзіўна, але сёння на мяне быццам найшло што. Я ж ніколі не была яшчэ такая.

Чубар выцер аб чысты ручнік рукі, падзякаваў за абед.

— А цяпер трэба ісці,— сказаў ён: раптам яму стала невыносна сядзець у гэтай хаце.

— Ужо? — неяк адчужана спытала яна, ускінуўшы галаву.

— Ага.

Чубар падышоў да акна, глянуў на вуліцу. Скрозь было пуста.

— Значыць, не застанешся?

— Не.

Ён узяў вінтоўку, пайшоў да парога. Тады і яна падалася следам.

У сенцах Чубар спыніўся.

— А можа, пабудзеш хоць да вечара? — усё яшчэ

не хацела расстацца яна са сваёй думкай.— Я падвезла б цябе куды трэба. Схадзіла б у Гарэлічы. Там у мяне брат брыгадзірам. Дык даў бы каня калгаснага, а я адвезла б цябе, раз ужо не можаш іначай.

Слухаючы, Чубар прыхінуўся плячом да драбінаў, што былі прыстаўлены да сцяны, каб лазіць на паддашак, з удзячнасцю ўзяў жанчыну за руку. Падаючыся наперад, тая сцепанулася ўся ад прайшоўшай па целе гарачай хвалі, і Чубар з пакутлівай выразнасцю ўявіў сабе, як зараз адчуе на твары яе стоенае, але трывожнае дыханне.

VIII

Нехта доўга соўгаўся за дзвярамі, шукаючы клямку ў хату, ажно ляскалі ў сенцах вёдры, што стаялі на лаўцы ўздоўж бакавой сцяны. Тады Зазыба памкнуўся чалавеку насустрач, расчыніў дзверы і, не чакаючы, пакуль той пераступіць парог, адступіў крокі на два на хату.

Увайшоў Мікіта Драніца.

Мікіта быў трохі выпіўшы і напускаў на сябе важны выгляд, але гэта яму не давалася: па-першае, постаццю ён для важнасці не выйшаў, а па-другое, вочы ў яго сёння бегалі так, нібыта ўранні яны сарваліся з цвіка, а ўвечары ніяк не маглі трапіць на сваё ранейшае месца. Вялікі, як сплюснуты, Мікітаў твар ільсніўся; з правага вуха вытыркаліся пакручаныя ў кольцы рудыя валасы. Мікіта, як некалі і бацька яго, недачуваў на адно вуха, можа, таму і выраслі адтуль гэтыя валасы, але ў адрозненне ад бацькі сын доўга не прызнаваўся ў сваёй глухаце, хоць людзі ўсё роўна здагадваліся пра гэта: пры гаворцы Мікіта заўсёды цішэў, лаўчыўся падстаўляць чалавеку здаровае вуха. Але трэба аддаць яму належнае — у смешныя гісторыі, як гэта часта здараецца, Мікіта пакуль не пападаўся, неяк усё выкручваўся, быццам меў трайное чуццё.

— Як тэй таго,— кашлянуў Мікіта: у іх на дваіх, на Аксюту і на яго, было гэтае недарэчнае «як тэй таго».— Я к табе па справе, як тэй таго,— зноў кашлянуў Мікіта.

— Бачу.

Стаўшы спіной да Драніцы, Зазыба падкручваў кнот у пяцілінейнай лямпе, на якую пакуль хапала газы, скідаў нагар.

— Дык па справе я, як тэй таго,— у нерашучасці тым часам таптаўся ў парозе Мікіта.

— А хто цяпера так сабе ходзіць?

Язычок пабялелага полымя астаўся на кноце, і паламаны цень са столі Зазыбавай хаты пераскочыў на сцяну.

— Дак от...— Драніца ўжо выйшаў на сярэдзіну хаты, але па-ранейшаму ў ім нібыта захрасла што. Зазыбу ад такой нерашучасці зрабілася смешна, і ён сказаў памяркоўна:

— Дак ці гавары ўжо адразу, ці сядай вон.— Гаспадар паказаў на ўслон.

Драніца паслухаўся і ўтрапёна сеў, заклапочана глянуўшы пад ногі сабе — ці не нанёс Марфе гразі з вуліцы.

Апрануты Мікіта быў па-восеньску: у доўгую, пашытую ў бабінавіцкага Шарэйкі, фуфайку зялёнага колеру, як з вайсковага. Фуфайка даставала яму трохі ніжэй каленяў, была [redacted] шырокім поясам, які трымаўся па баках на мацерчатых вушках. Бабінавіцкі Шарэйка багата каму да вайны шыў такія фуфайкі, і дзядзькі шыкавалі ў іх па той і па гэты бок Бесядзі. На Шарэйкавы фуфайкі ў навакольных вёсках была ажно мода. Але на Драніцу адмысловая адзежына не ляжала, хутчэй вісела: усё Шарэйкава ўмельства гінула на ім як назнарок.

Зазыба акінуў Драніцу ўсмешлівым позіркам, успомніў, як гаварыў пра яго Парфён Вяршкоў, калі прыходзіў у той вечар.

Парфён нездарма нагадаў тады раённага ўпаўнаважанага па Верамейкаўскім сельсавеце Мяшкова. Сапраўды, Мяшкоў быў тым чалавекам, што паплаціўся-такі за сваю дружбу з Драніцам. Тады яны ехалі разам [redacted] мястэчка. Выклікалі ў Бабінавічы ўсё верамейкаўскае начальства — вядома, упаўнаважанага, таксама старшыню сельсавета Ягора Піліпчыкава і ўсіх старшынь калгасаў — на нейкую куставую нараду. Але так павялося ўжо — дзе начальства, там і Мікіта Драніца. Той раз ён таксама выдумаў сабе справу ў Бабінавічах: сталі гаварыць, што верамейкаўскі крамнік Даніла Боц намачыў назнарок соль — цяжэй будзе, і Мікіта доўга абураўся, пакуль жонка не дазволіла схадзіць па соль у сельпо, за сем кіламетраў. І вось Мікіта напакаваў важкую торбу, прынёс на горбе да вазоў і закапаў глыбей у сена, што было на санях упаў-

наважанага. Мерзнуць у мястэчку яму давялося да самага вечара, калі пасля нарады сельсавецкія і калгасныя старшыні сабраліся ў сельпоўскай краме, балазе, на вуліцы стаялі калядныя марозы, якія нанач асабліва даймалі ў дарозе. Зазыба з Ягорам Піліпчыкавым паехалі з мястэчка адразу, адно пастаялі трохі са знаёмымі старшынямі на базарнай плошчы перад царквою — Зазыба наогул і маладых гадоў неахвочы быў да пітва, а Ягор Піліпчыкаў у той дзень чамусьці спяшаўся дамоў. Найдаўжэй у мястэчку затрымаўся Мяшкоў. Да яго і далучыўся Мікіта Драніца. Мусіць, яны ў краме доўга адзін аднаго пераважыць не маглі, але каня пасля ўсё ж неяк здолелі выкіраваць за мястэчка і пусціць па наезджанай дарозе на Верамейкі. Конь у Мяшкова быў прывучаны да бабінавіцкай дарогі — упаўнаважаны нечага часта ездзіў з вёскі ў мястэчка, казалі, што ў яго там жыла братава ўдава, таму вазакі і апынуліся неўзабаве ў Верамейках, каля пажарнай, дзе ў прыбудове была сельсавецкая стайня. Абое яны былі моцна п'яныя і ляжалі ў абдымках адзін у аднаго на халодным сене. Лейцы былі завязаны зашмаргам на Мікітавай назе. Калі стары Ціток убачыў іх каля пажарнай, на двары ўжо быў глыбокі вечар; на ўсім, на сонных мужчынах, на кані, што прывёз іх у вёску па сваёй ахвоце, ляжаў іней. Ціток ажно злякаўся спярша — гэта ж такі мароз, магло ўсё здарыцца! — але пачуў, што людзі дыхаюць, замітусіўся каля саней. Першага ён завёз упаўнаважанага. Той кватараваў у Сілкі Хрупчыка, і Ціток разам з Сілкам аднеслі нерухомага Мяшкова ў хату, паклалі нераздзяванага на ложак. Лягчэй было з Мікітам Драніцай. Аксюта нібы адчувала што і выбегла за вароты адразу, як заскрыпелі пад вокнамі палазы. «У-у-у, заліў недзе зенкі, як тэй таго!» — яна дала мужу кухталя і сама, як ваўчыца якая, кінула яго на плечы сабе, патарабаніла ў хату. Здаволены, што гэтак развёз людзей на спачын, Ціток паехаў адганяць каня, які дрыжаў на марозе ўсёй скурай. І толькі на другі дзень, ужо ад людзей, стары пачуў, што Мікіта Драніца па дарозе з мястэчка ледзь не адкусіў упаўнаважанаму Мяшкову вуха. Мікіта заўсёды, як напіваўся, страшна скрыгатаў зубамі, тады нават жалезным чым разняць іх цяжка было. Але пра гэта ў Верамейках ведалі, і не знаходзілася дурняў падстаўляцца яму. Не ўберогся адзін Мяшкоў. Калі яны ляжалі на возе ў абдымках, Дра-

ніца неяк дацягнуўся да ягонага вуха і пачаў жаваць. Уратавала трохі Мяшкова тое, што вуха само выслізнула з зубоў. Назаўтра Мяшкову давялося паехаць у бальніцу, каб там палапілі вуха.

А верамейкаўцы паднялі смех — маўляў, Драніца пакваліўся на чужое вуха, бо думае сваё памяняць. Людскі смех, вядома, мае свае адмоўныя і станоўчыя бакі, але Мяшкова праз той недарэчны выпадак неўзабаве забралі ■ Верамеек назад у Крутагор'е — упаўнаважаны гэтак нядобра скампраметаваў сябе.

Справа была даўняя, і пра яе цяпер успаміналася без ранейшае прыкрасці. Зазыба мог пасведчыць і тады, і цяпер, што вельмі рады быў ад'езду ■ Верамеек Мяшкова як упаўнаважанага. Да ўпаўнаважаных (а іх вясковыя людзі таксама называлі начальнікамі) у забесядскіх калгасах былі прывычныя таксама, як паўсюдна. Нямала іх перабыло ў Верамейках за мінулыя гады. Але Зазыба ■ нейкага часу пачаў заўважаць, што паміж тымі ўпаўнаважанымі, якія прыязджалі ў вёску да калгасаў, і тымі, якіх накіроўвалі сюды пасля, было пэўнае адрозненне. Першыя ўпаўнаважаныя, амаль без выключэння, няблага ведалі вёску а яе людзьмі, мелі ці то агратэхнічную, ці то ветэрынарную адукацыю. Тым часам сярод пазнейшых упаўнаважаных былі ўжо людзі іншага тыпу — часам некаторыя з іх не мелі ніякага дачынення да сельскай гаспадаркі, працавалі да гэтага недзе звычайнымі сталаначальнікамі, можа, пісарчукамі, якія няздольныя былі ўжо ■ ранейшай здатнасцю трымаць аловак у пальцах.

Якраз тады вось пачаў гуляць па беларускіх вёсках вядомы жарт пра аднаго ўпаўнаважанага, які не мог адрозніць грэчкі ад лубіну...

Мяшкоў таксама належаў да так званага другога тыпу раённых упаўнаважаных. А Зазыба якраз лічыў, што зусім не блага было б, каб такія ўпаўнаважаныя падалей трымаліся ад калгасаў, бо ў адрозненне ад папярэдніх, якія не толькі выступалі на агульных сходах, але таксама давалі сялянам парады, вучылі мужыкоў, як весці гаспадарку па шляху «інтэнсіфікацыі сельскагаспадарчай вытворчасці», гэтыя ўжо лічылі патрэбным загадваць і кіраваць; тады добра, калі такі ўпаўнаважаны п'яніца альбо ціхі лайдак, якому абы грошы ў раёне плацілі, а калі раптам трапіц-

ца зацяты дурань ці, яшчэ горай, шчыры недарэка?

Таму Дзяніс Зазыба нікольні не пашкадаваў тады, як ад'язджаў з Верамеек упаўнаважаны Мяшкоў...

Успамінаючы цяпер пра ўсё гэта, Зазыба падумаў таксама і яшчэ пра адно — гэта пра Мікітаву здатнасць сыходзіцца з новымі людзьмі, якім выпадала доўга ці мала жыць у Верамейках, асабліва з тымі, што мелі дачыненне да ўлады. Удавалася яму амаль без перашкоды і напэўна «заводзіць дружбу», можа, якраз таму, што, апрача самаахвярнай гатоўнасці да паслуг — прынесці, падаць,— Мікіта яшчэ валодаў адчуваннем той невызначальнай адлегласці ў паводзінах, якая падабаецца багата каму і за якую часам шмат што даруецца. Усе ведалі Мікіту — яго неразборлівасць, перакідлівасць, і ніхто разам з тым не грэбаваў ім. Пакуль гаспадаром у Верамейках быў Чубар, Мікіта «вадзіў дружбу» з ім. Не стала Чубара — Мікіта выбраў сабе Брава-Жыватоўскага, які добраахвотна стаў у Верамейках паліцэйскім.

Зазыба цяпер бачыў Драніцу нібыта наскрозь. Ён здагадваўся, што той не так сабе прыйшоў сёння ў хату, што, няйначай, паслаў яго нечага сюды Брава-Жыватоўскі.

Тым часам Драніца і сапраўды меў пэўнае заданне. Брава-Жыватоўскі падгаварыў яго пайсці да Зазыбы і забраць ордэн Чырвонага Сцяга, маўляў, хопіць, параскашаваў Зазыба з прыгожай бляшкай.

— А як не захоча, як тэй таго? — муляўся нейкі час Драніца.

— Тады пагразі,— навучаў Брава-Жыватоўскі.

Але Драніцу ад гэтай прапановы моташна было.

— Ты ж паліцэйскі, а мне ён не аддасць вордзена, як тэй таго,— прабаваў выкруціцца з ласкотнага становішча Драніца: яму папраўдзе не хацелася ісці да Зазыбы з такім незвычайным даручэннем.— Мне яно, як кажуць, і не па кані і не па аглоблях,— даводзіў ён.— Трэба неяк па справядлівасці, як тэй таго, бо вордзен жа зарабіў на вайне Зазыба вон, а не мы з табой.

— Дзівак, але ж немцы і нам нешта могуць даць за такі ордэн. Гэта ж табе не абы-што. Некалі першы ордэн у Саветаў быў. Дык ці мала навошта ён немцам спатрэбіцца. Гэта як спраўны дакумент — пашпарт ці партыйны білет.

— Гм, а то яны самі парцейных бялетаў нарабіць не могуць! Бытта ў іх, як тэй таго, казённай паперы

няма? Да і вордзен таксама няцяжка адліць. Для етага ж, як тэй таго, трэба толькі хвормачку мецъ.

— Могуць, але сапраўдныя дакументы альбо ардзяны ім таксама патрэбны. Тут важна нумар дакладна ведаць. Тады нідзе не засыплешся. Адным словам, Мікіта, шкандыбай да Зазыбы, патрабуй ордэн. Ды не палохайся, калі што. А я ўжо з Адольфам пагавару, як у Бабінавічах буду. Можа, яны і табе які медаль дадуць за гэта.

І вось Мікіта Драніца сядзеў на ўслоне ў Зазыбавай хаце і злаваў на самога сябе — яму б пачынаць размову пра ордэн адразу, як пераступіў парог, а ён даў сябе ўгаварыць і расселся, нібыта прыйшоў у госці...

Было ажно горача дыхаць.

Нарэшце Мікітава злосць перайшла мяжу, ён крутануў галавой:

— Дак ета я па справе, як тэй таго! Сказаў ужо!

Зазыба падбадзёрыў:

— Гавары, якая ў цябе справа?

— Вордэн твой патрэбен!

Зазыба ажно сцепануўся.

— Каму гэта ён спатрэбіўся? — як чужым голасам спытаў ён.

— Германцам.

— Германцы з табой гаварылі пра мой ордэн?

— Канешне, гаварылі! — Мікіта адчуў у сабе ўнутраную ўраўнаважанасць: Зазыба нечага не закрычаў на яго і не пагнаў з хаты.

— Не хлусі,— нібыта не паверыў гаспадар.

Тады Мікіта прызнаўся:

— Ета Брава-Жыватоўскі загадаў, як тэй таго...

— А ты і паслухаўся?

Сама па сабе гаворка пра ордэн у такім плане для Зазыбы не была надта нечаканай. Ён разумеў, што некалі — рана ці позна — яна павінна адбыцца.

Ордэн свой Зазыба схаваў яшчэ на тым тыдні ў маленькай кадушцы пад шулам, каля варот, і нават Марфе не сказаў пра гэта.

— Дак няма ў мяне ордэна ўжо! — зрабіў галузаваты твар Зазыба.

Драніца здзіўлена падняў галаву.

— Няма! — як у радасці кіўнуў Зазыба.

Драніца тупа глядзеў на Зазыбу.

— Здаў я свой ордэн у ваенкамат, Мікіта,— здзекліва растлумачыў Зазыба і паказаў абедзве рукі дало-

нямі ўгару — маўляў, паглядзі — пуста.— Браў жа з сабой, калі ганяў калгасных кароў. Таксама насіў на грудзях. Як ні кажы, а з ордэнам чалавеку давер большы. А ў Хатынічах, як дазналіся, што я вяртаюся ў Верамейкі, пазвалі ў ваенкамат. Самога во адпусцілі, а ордэн, сказалі, каб здаў. Ну я і здаў. Так што, позна твой Брава-Жыватоўскі спахапіўся. Каб былі тута Мікола Рацэеў ці Іван Хахол, дак і яны б не сталі хлусіць, сказалі б табе, што здаў я ордэн у Хатынічах. Вядома, цалей будзе.

Зазыба гаварыў з падробленым шкадаваннем у голасе, а па Мікітавым твары тым часам блукала паблажлівая ўсмешка — маўляў, ты, канечне, гавары сабе, а мы таксама не на адным гаросе раслі. Але вось Мікіта ўскочыў з услона, прабегся па хаце.

— Ты ета, Яўменавіч, як тэй таго, добра прыдумаў,— па-змоўшчыцку заўсміхаўся ён,— што здаў тама вордэн свой.— Мікіта ўжо разумеў, што Зазыбаў адказ ратаваў іх абодвух.— І сам цяпера, як тэй таго, непрыемнасці мець не будзеш, і мяне ад граху выслабаніў,— ён спыніўся насупраць Зазыбы, які стаяў, прыхінуўшыся да сцяны, і плаксівым голасам пачаў даводзіць: — Ты думаеш, я вельмі хацеў ісці з етым да цябе? Да яшчэ страшыць? Ета ўсё Брава-Жыватоўскі, як тэй таго! Ён і цяпера, мажа, слухае, як мы тута...

— Няхай слухае,— усім голасам сказаў Зазыба.

Мікіта кінуў позірк на акно.

— Дак я перадам, як тэй таго,— таксама гучна сказаў Драніца,— што ты здаў вордэн!

— Так і перадай.

Бадай, гаворка паміж імі на гэтым магла скончыцца.

Мікітава шапка ляжала на ўслоне. Але ён не спяшаўся браць яе — адчуванне вінаватасці перад Зазыбам чамусьці затрымлівала яго ў хаце.

Як па-вясковаму, то Зазыбу варта было б усё ж патурыць Драніцу з хаты, аднак ён не рабіў гэтага, з аднаго боку, перасцярогу меў, каб не паставіць супраць сябе недарэку, які мог таксама балюча кусацца, а з другога, дык проста не хацелася заставацца аднаму на ўвесь вечар, бо Марфа яшчэ недзе гуляла на бабінах у Сахвеі Меляшонкавай. Да таго ж асаблівай прыкрасці ці якой брыдкасці Зазыба не адчуваў да Мікіты, можа, таму, што ведаў наперад, на што здатны гэты чалавек:

так вось амаль усе ў Верамейках паводзілі сябе ў адносінах з ім.

— Не спяшайся,— сказаў Зазыба Мікіту, калі той нарэшце сам адолеў сарамлівую нерашучасць і гатовы быў выскачыць за парог.— Яшчэ ж не так позна. Нават бабы маёй няма.

— А што мне ў цябе рабіць? — зноў пачаў рабіць важны выгляд Мікіта.— Я сваю справу зрабіў, як тэй таго, цяпера магу ісці.

— Да пачакай, пагаворым. Цяпера ж у вас з Брава-Жыватоўскім усе навіны.

— Чаму раптам у нас?

— Дак...

— Я па сабе, а Брава-Жыватоўскі па сабе. Я ж не паліцэйскі.

— Я і не сказаў, што ты паліцэйскі.

Зазыба яўна хацеў улашчыць Драніцу, але таксама давесці сваё.

— Вы ж цяпера з ім, як сябры-таварышы. Кажуць, нават разам хадзілі ў той дзень у мястэчка.

— Калі ета?

— Ну, як Брава-Жыватоўскі станавіўся паліцэйскім,— падказаў Зазыба.

— А-а-а, хадзілі, як тэй таго, тады хадзілі.

— Дак ты б расказаў, як яно было тама?

— Што мне расказваць. Я ж не сам хадзіў, як тэй таго. Ета ж мяне знарок браў туды Жыватоўшчык. Мовы іхняе не ведае, дак мяне, як тэй таго, браў.

— А-а-а, вон яно што-о-о,— усміхнуўся Зазыба.— Да ты сядай зноў, чаго стаяць?

— Мне трэба, як тэй таго, ужо ісці.

— Паспееш яшчэ. Нікуды не дзенецца твой Брава-Жыватоўскі... Нават калі пад акном стаіць.

— А чаму ета мой?

— Нешта ты адхрышчваешся сянні ад яго, бытта баішся чаго?

— Чаму ета баюся?

— Але самому, бачу, нічога ў мястэчку не перапала?

— Дык цяпера ж, як тэй таго, сяльпоўскія крамы не гандлююць.

— А нашы мужыкі спадзяваліся, што асэсарам вернешся з Бабінавіч.

— Навошта мне асэсар ваш,— як пра нешта самае звыклае, сказаў Драніца і паціснуў плячамі.— Кажу,

як тэй таго, браў мяне Жыватоўшчык, каб памог яму гаварыць з немцамі!

Зазыба ўсміхнуўся.

— Але ж Брава-Жыватоўскі от...

— Я за яго не адказчык, як тэй таго. Мне самому трэба жыць,— нарэшце нібыта абурыўся Драніца.

Тады Зазыба зарагатаў.

— Але ж разумееш таксама!..

— Дак тута няма чаго, як тэй таго, разумець,— пахваліўся Драніца.

— Гэта добра, што так думаеш,— гулліва падміргнуў Зазыба: ён увесь час адчуваў сваю вышэйшасць над Мікітам.— А торбу дак не хапіла галавы прыхаваць добра!

— Якую торбу? — глянуў Мікіта пасалавелымі вачамі.

— А то сам не ведаеш?

Драніца пачаў хутка варочаць вачамі.

— Якую торбу? — ужо неяк па-сабачаму вякнуў ён.

— Падумай, дак успомніш.

— А-а-а, вон пра што ты, як тэй таго! — нарэшце прытворна сказаў Драніца.— Дак то...

— Да ўжо ж...

Сёння, бадай, і не варта было гаварыць, як хлапчукі адшукалі на Драніцавым гародзе торбу з паперамі, хапіла б аднаго, што Мікіта нібыта паверыў Зазыбавай выдумцы пра здадзены ордэн, але... чорт, як кажуць, цягнуў за язык.

— Я не вінавачу цябе,— гаварыў Зазыба,— што ты прымушаў хлапца пісаць пад дыктоўку пісьмы на нас, гэта на тваім сумленні, хоць, канешне, ніхто не спадзяваўся, але дзе твая галава была, калі ты хаваў тую торбу сярод белага дня?

Драніца па-ранейшаму плюскаў вачамі, але ўжо, напэўна, лавіў момант, каб неяк перапыніць Зазыбу.

Зазыба нарэшце ўзбурыўся:

— Дак яе ўвосень маглі нават свінні твае выкапаць лычамі.

— Я толькі даведаюся! — крычаў Драніца: па-першае, ён сапраўды вельмі абураны быў тым, што нехта выкапаў торбу з тымі паперамі, а па-другое, крыкам хацеў забараніць Зазыбу сарамаціць яго.— Дзе яна?

Зазыба здзівіўся, што Драніца ажно люты бывае ў злосці. Сказаў:

— У возеры мальцы затапілі.

Драніца недаверліва глянуў на Зазыбу, нагнуўшы галаву, падумаў.

— Не дай бог, як тэй таго, вернецца Шчамялёў,— закапыліў губу ён.— Пападзе вам тады.

— А больш, мусіць, табе,— з'едліва сказаў Зазыба.— Я ж здагадваюся, гэта ж ты пабег тады ў Крутагор'е да выпрасіў у кагосьці тама свае паперы. Але не думаю, каб табе сам Шчамялёў іх аддаваў. Можа, стораж які ці недарэка. Бо ты, няйначай, паабяцаў сам іх недзе спаліць. Да не спаліў, а закапаў. Так што табе і пападзе! — Ён падміргнуў Драніцу: — Дак, думаеш, Шчамялёў яшчэ вернецца?

Тады Драніца перасмыкнуў левай шчакой, падаўся да парога.

— Яшчэ ж усё можа быць, як тэй таго,— кінуў ён глуха адтуль.

— Во, во,— падхапіў Зазыба,— а ты ўжо новую дружбу займеў!

— Ты мяне не вучы,— зноў ачомаўся Драніца.— Лепей пра сябе думай, як тэй таго.— Ён павярнуўся, спытаў: — Дак што перадаць Брава-Жыватоўскаму пра твой вордэн?

— Тое і перадай, што пачуў.

— Значыць, ты здаў вордэн? — нібыта для сябе ўдакладніў Драніца.

— Здаў,— з прытворнаю абыякавасцю адказаў Зазыба.

— Дзе ета?

— У Хатынічах.

— Дзе ета Хатынічы?

— За Карачовам.

— Значыць, за Карачовам? Як ганяў туды кароў, як тэй таго? Далёка ета?

— Вёрст дзвесце будзе.

— Ага-а-а...

Драніца памуляўся яшчэ ў парозе, быццам прыгадваў, як гаспадар перад вялікай дарогай, ці ўсё неабходнае ўзяў, пасля нечага махнуў рукой і, не развітваючыся з Зазыбам, падаўся з хаты.

Зазыба паслухаў, пакуль заціхлі пад вокнамі Мікітавы крокі, а тады тупнуў нагой і нібыта ўпершыню абурыўся:

— Цьфу, паганцы, ордэна ім захацелася!

Раптам з нейкім зусім новым і пякучым пачуццём

пачало прыгадвацца тое, што, здавалася, станавілася ўжо гісторыяй і для яго.

Ордэн Чырвонага Сцяга Дзяніс Зазыба атрымаў з рук Сямёна Міхайлавіча Будзённага ў студзені месяцы 1921 года. Тады будзёнаўская конніца апынулася паблізу той мясцовасці, дзе гаспадарылі ўжо нейкі час махноўцы.

Але спярша Зазыба ўсё ж паваяваў у дывізіі Шчорса, дакладней — у брыгадзе бацькі Бажэнкі. Быў ён нават у ліку тых нямногіх, хто суправаджаў па чыгунцы атручанага, але яшчэ пакуль жывога легендарнага камбрыга.

За трохвосным салон-вагонам тады рухаліся дзве цяплушкі з паўротай узброеных кулямётамі таращчанцаў. То былі пераважна ветэраны брыгады. Разам з ветэранамі нёс і Зазыба апошні каравул на пляцоўках вагона, у якім везлі Бажэнку.

На станцыі Бярдзічаў атрымалі тэлеграму: «Кіеву пагражае небяспека наступлення Дзянікіна Кропка Вязіце Бажэнку Жытомір да мяне Кропка Шчорс».

Калі ў Жытоміры да Бажэнкі прыйшоў Шчорс, той адно сказаў:

— Мікола, мне дрэнна. Атруціла мяне контррэвалюцыя.— І панікнуў на плячо маладога начдзіва.

Ужо ўсе ведалі, што Бажэнку не багата заставалася жыць — дактары, якія сабраліся на кансіліум, вынеслі свой прысуд: «Цяжкі выпадак атручання, становішча безнадзейнае, дапамога спазнілася, да таго ж — хвораму пяцьдзесят шэсць гадоў».

Зазыбу прыйшло ў галаву, што тады Бажэнку было амаль столькі, колькі яму цяпер...

Цела памёршага Бажэнкі везлі па зялёным жытомірскім бульвары на артылерыйскім лафеце. Тым часам за горадам чуўся гул кананады.

Пасля расказвалі, што пятлюраўцы, якія ўварваліся ў Жытомір на другі дзень, зрабілі вялікі здзек з магілы adданага бальшавіка і славутага камандзіра...

Дывізія пачала адступаць па ўсім фронце. Багунцы, таращчанцы і ноўгарад-северцы не маглі стрымаць варожы націск: ад Луцка і Радзівілава наступалі часці белапольскага корпуса генерала Галера, з паўднёвага захаду — пятлюраўцы, а на Кіеў імкліва рухаліся войскі генерала Брэдава.

Недалёка ад Палоннага, што за Шапятоўкай-Падольскай, Зазыба быў паранены: асколак ад снарада

парваў яму правую лытку. Параненага Зазыбу павезлі сябры на бронецягніку ў Чуднава і паклалі там у шпіталь. Рана доўга гнаілася — не хацелі мускулы зрастацца, але паступова жывое ў іх дало свой уток, і Зазыба пачаў хадзіць. Але да таращчанцаў ужо не вярнуўся. Яго накіравалі ў Першую Конную кулямётчыкам на тачанку.

І вось аднаго разу махноўцы атакавалі будзёнаўскі раз'езд. Некалькі чырвоных коннікаў было забіта ў перастрэлцы. А Зазыбу махноўцы ўзялі жывым. Канвойны махновец пагнаў палоннага перад сабой, відаць, у штаб. Зазыба ў думках ужо развітваўся з жыццём. Але неспадзявана ім сустрэлася па дарозе бандыцкая тачанка, і канвойны загаварыўся з сябрукамі, забыўшыся на нейкі час пра палоннага. Тады Зазыба і рашыўся на подзвіг: як згледзець вокам, выхапіў у канвойнага шаблю і пачаў секчы ёю з усяго пляча махноўцаў — спярша распаласаваў свайго канвойнага, а тады адсек галовы і тым, што сядзелі на тачанцы. Махноўцы нават рэвальверы не паспелі выняць, не тое каб з кулямёта стрэліць.

Праз колькі дзён чырвоны камандарм прышпіліў да Зазыбавых грудзей ордэн Чырвонага Сцяга і прачытаў перад строем коннікаў такую пастанову: «Ад імя Усерасійскага Цэнтральнага Выканаўчага Камітэта Саветаў рабочых, сялянскіх, чырвонаармейскіх і казацкіх дэпутатаў Расійскай Сацыялістычнай Федэратыўнай Савецкай Рэспублікі Рэвалюцыйны Ваенны савет 1-й Коннай Чырвонай Арміі на пасяджэнні 22 студзеня 1921 года пастанавіў: узнагародзіць ордэнам Чырвонага Сцяга чырвонаармейца 4-га палка асобнай кавалерыйскай брыгады,— і прозвішча адпаведна назваў, таксама імя, імя па бацьку,— за тое, што той, будучы захоплены белабандытамі ў палон, уцёк ад іх і захапіў тачанку з кулямётам».

Багата што, дужа багата мог прыгадаць сёння Зазыба...

Нарэшце ён адчыніў філёнкавыя дзверы ў тую хату, дзе сядзела за сталом Марыля і чытала нейкую кніжку, трымаючы аберуч.

— Мы табе не пашкодзілі сваім крыкам? — ціха гукнуў ён.

Дзяўчына павярнула галаву, усміхнулася:

— Не.

— Але ці не пара нам, дзеўка, падавацца ў мястэчка? А то ж я паабяцаў тваім... Дак цяпера во паспакайнела, здаецца. Можа, паедзем?

Зазыбу падалося раптам, што Марыля пасля ягоных слоў як насцярожылася — усмешку на яе прыгожым твары нібыта патушыла палахлівае здзіўленне...

Ужо быў недзе позні вечар.

У вокны, быццам чужая, паціху стукалася з палісадніка галінка, падобная на нейкую жывую істоту. Вецер, які парэдзіў, а затым размахаў па небе палягчэлыя хмары, страсаў дажджавыя кроплі.

Падсыхала, як не шэрхнучы, настылая зямля.

У горкім палыне за Зазыбавым дваром даспявала патрывожанае лета.

У тую ноч за возерам, на сухой імшары, неспадзявана затрубіў лось, б'ючы капытамі прымоўклую зямлю. Гэта быў першы выгнаны вайною лось, які прывандраваў сюды, за Бесядзь, аднекуль з далёкае Бярозаўскай пушчы.

— У-е-е-е-о-о-о...

Раней ласі яшчэ лічыліся гаспадарамі сярод звяроў і ў забесядскіх лясах. Магутныя, яны блукалі ў сваёй зацятай маўклівасці па звыклых, адным ім належачых сцежках, гладалі на маладых дрэвах кару, а калі наставаў час восеньскага гону, шалелі ад любоўнага непакою; рагалі тады выходзілі з чашчобы і падаваліся бліжэй да расцяробаў на пошукі пакорлівых ласіх, што таксама знемагалі ад любоўнай страсці — пры гэтым яны станавіліся яшчэ больш дужыя, глухія да небяспекі і небяспечныя самі.

Ласям было прывольна ў пракаветнай пушчы. Часам яны пераплывалі Бесядзь, і тады іх можна было бачыць каля вёсак, разам са свойскай жывёлай. Асабліва прываблівала сахатых да чалавечага жылля вясна, калі пачыналіся так званыя вандроўкі.

Але наставалі, як кажуць, благія часы. У шведскую вайну абедзве арміі — і шведская, і руская, якія адну восень манеўравалі таксама і паміж Сожам і Бесяддзю,— харчаваліся пераважна ласіным мясам. Тады забесядскія лясы недалічыліся багата сахатых. Вайсковыя каманды палявалі на іх скрозь, здабываючы танна мяса, за якое не трэба было плаціць ні крэйцара, ні рубля. У часе паўстання Вашчылы таксама шмат загінула гэтых насельнікаў пушчы. Радзівілавы уланы ганяліся за ласямі аднолькава, як і за паўстанцамі.

У тыя гады ў еўрапейскіх краінах пайшла мода на ласіны — скураныя рэйтузы. Добрыя ласіны каштавалі вялікія грошы, і уланы, пільнуючы ў пушчы паўстанцаў (за кожнага злоўленага ці забітага Вашчылавага мужыка князь плаціў асобна), не забываліся пра ласіныя стаянкі. Для іх гэта быў промысел: адзін — на паўстанцаў, другі — на сахатых. Але больш за ўсё пагінула ласёў пасля, калі распрадаваліся каронныя землі. Тады мясцовыя паны — і бабінавіцкія, і белаглінаўскія, і тыя, што мелі маёнткі далей ад ракі,— заманьвалі да сябе замежных купцоў і прадавалі ім (самім жа некалі дасталіся амаль задарма) шчоглавыя сосны і таўшчэзныя дубы, пад якімі, можа, балявалі самі радзімічы. Шляхі зносін адсюль былі зручныя: па Бесядзі павязаны ў плыты лес трапляў поўнай вадою ў Сож, адтуль па Дняпры — у Прыпяць. Прагныя купцы пляжылі забесядскую пушчу не адзін і не два гады, пакуль не выклеймавалі самае лепшае, што прыгодна было для прамысловага ўжытку. На вызваленых дзялянках пачалі будавацца сяляне — спярша беглыя, прыгонныя бабінавіцкіх і белаглінаўскіх паноў, асабліва пасля паўстання ў Крычаўскім старостве, калі багата хто ратаваўся ад уланаў; затым настаў час, што паны прымусам пачалі перасяляць за Бесядзь мужыкоў, каб тыя пашыралі панскія землі. Паступова чалавек сам станавіўся гаспадаром у пушчы. Ласі, ратуючыся ад яго, падаваліся на балотныя выспы. Дзякуючы доўгім нагам, рассунутым капытам яны маглі лёгка трымацца на купінах, а там, дзе перашкаджала багна, прабірацца паўзком. Але і на балотных астравах нядаўнія гаспадары пушчы не знайшлі сабе надоўга спакою...

Здарылася так, што менш як за дзве сотні гадоў сахатыя пераваліся за Бесяддзю цалкам — адны былі панішчаны, а другія па сваёй ахвоце пакінулі няўтульныя мясціны. Паступова пазарасталі за імі патаемныя сцежкі; больш ніхто не знаходзіў на расцяробках, пасля восеньскага гону, цяжкія ласіныя рогі. Здавалася, ужо ніколі сахатыя не вернуцца за Бесядзь.

І вось у жнівеньскую ноч сорак першага года зноў затрубіў непадалёку ад Верамеек лось.

— У-е-е-е-о-о-о...

Аслаблены адлегласцю, ласіны рык быў падобны на глухі стогн. Ласі пачынаюць трубіць звычайна ў

канцы верасня. Менавіта тады ў іх пачынаецца восенькі гон. І першая падае голас ласіха:

— У-е-е-е-е...

Але гэта была не ласіха. Гэта быў лось. Вялікі і гарбаносы, ён стаяў цяпер на імшары, і ў начным лесе выступалі над ім шырокія, на сем вырастаў (па адным на кожны год) рогі. На кароткай шыі, якая пераходзіла адразу ў мускулы, дзе хавалася ўся ягоная сіла, вісела доўгай барадой завушніца.

Побач струніла ножкамі ласянё — маўклівае і насцярожанае.

Лось падаваў голас не дужа часта, быццам слухаў пасля сябе ці чакаў, што нехта абавязкова адзавецца на яго.

Пакуль трапіць сюды, на гэту імшару, была пройдзена доўгая і небяспечная дарога. Яна стаяла ажно ўваччу.

Адбылося ўсё неспадзявана.

Недзе пасярод гарачага дня, калі ва ўсе вочы глядзела ліпеньскае сонца і не было ратунку ад сляпнёў нават у пушчы, сахаты патупаў да ракі. Рака была шырокая, з вялікімі, нібыта азёры, затокамі, па берагах якіх рос паміж асакі недаўгавечны дзягіль. На вадзе ўжо амаль цэлае лета сушыліся белыя і жоўтыя гарлачыкі, якія пахлі яму пратухлай рыбай. Здавалася, яны былі невынішчальныя тут — не паспявалі адны адцвісці і асыпацца, як распускаліся новыя. Кожны раз у затоках сахаты бачыў побач з прыгожымі гарлачыкамі на круглым лісці зялёных, з вырачанымі вачамі жаб. Даволі было падысці да вады, як жабы спалохана саскоквалі з плыткага лісця, са звонам бултыхаліся ў ваду, быццам хто кідаў з берага невялікія дзічы.

Сахаты нарадзіўся ў гэтай пушчы. Выхадзіў яе скрозь. Як свае, ведаў і затокі на лузе. У адной, напрыклад, расла вадзяная бульба, і ён ласаваўся ёю, хоць дзеля гэтага даводзілася ныраць аж на самае дно. Сёння сахаты таксама збіраўся ласавацца бульбай; да таго ж у затоцы можна было ўратавацца ад назойлівых сляпнёў, таму ён абмінуў паляну, дзе рос бружмель, і па дарозе — па дзвюх ледзь прыкметных у траве каляінах — прайшоў з апушчанай галавой да павароткі, што вяла праз луг да высокага карункавага моста на рацэ. Неўзабаве пачуў наперадзе незнаёмы пах гары і яшчэ нечага нязвыклага. Сахаты пастаяў

на заценёнай дрэвамі дарозе, панюхаў густое паветра і рушыў далей, пагарджаючы небяспекай.

Людзей ён убачыў на другой паляне, непадалёку ад моста. Ускрай паляны стаялі грузавікі — яны былі прыхаваны прывялым галлём, нібыта таксама ратаваліся ад сляпнёў. Пасярод паляны глядзелі ў неба гарматы. Людзі перамаўляліся між сабой, рабілі нешта каля машын і зусім не зважалі на сахатага, які стаяў на галым месцы і ў здзіўленні пазіраў на ўсё, што адбывалася вакол. Але аднекуль з гары, нават вышэй з-за дрэў, раптам пачулася басавітае гудзенне, падобнае спярша на знаёмы лугавы зык. Паступова яно вырастала. Людзі пачулі яго і адразу кінуліся да гармат. Не паспеў сахаты глянуць на неба, як у тым баку, дзе вісеў над ракой мост, грымнула нешта на ўсю моц, ажно скаланулася на многа кіламетраў пушча. Тады бабахнулі адна за адной гарматы на паляне, шуганулі ў неба чырвоным полымем. Лось ад нечаканасці ажно прысеў на заднія ногі і праз момант скочыў наперад, цаляючы паміж гармат, што выкідвалі з жэрлаў агонь і дымам, ад якога не стала чым дыхаць. Гэта нагадвала сабой навальніцу, але пры навальніцы ўсё ж было спакайней, бо не калаціліся так адразу зямля і неба. На шляху былі густыя зараслі, і сахаты, ломячы іх, рынуўся напрасткі — у ім цяпер нібыта пабольшала моцы. Хоць і бег ён стрымгалоў, але на лузе апынуўся ўжо тады, як самалёты, падзяліўшыся на дзве групы, рабілі апошні заход на мост — адна група, летакоў шэсць, спрабавала скінуць бомбы на мост, а другая, трохі большая, цаляла па той паляне, адкуль стралялі па іх гарматы. За ракой быў працяг пушчы, і сахаты кінуўся ў ваду яшчэ са страху, пераплыў самую быстрыню і выскачыў на другі бераг. Вочы яго ашалела кружыліся, зыркалі скрозь крывавы туман вакол. Але па гэты бок ракі быў ужо другі свет, прынамсі, не бухалі, скаланаючы зямлю, бомбы. А неўзабаве і наогул стала ціха. Толькі яшчэ недзе запозвена і зусім не страшна паліла ў неба хуткастрэльная гармата. Можна было вяртацца назад за раку, на знаёмыя тамашнія сцежкі, але сахаты не спяшаўся. Пасля перажытага гэтак нечакана страху ён нібыта растраціў сваю звярыную здольнасць рэагаваць на знешнія праявы.

Як зайсці сонцу, яшчэ два разы прылятолі самалёты, і столькі ж разоў абрынался на мост і на зямлю гарачае пекла. І кожны раз гэта адпуджвала сахатага

ад ракі. Нарэшце ў яго і зусім не стала ахвоты вяртацца дамоў. Абначыўся ён у незнаёмым, затое спакойным месцы — на круглым расцяробе, дзе была мяккая трава.

Не пасмеў сахаты пераплысці раку і на другі дзень, бо зноў прыляталі самалёты, а калі надумаў паспрабаваць шчасця на трэці, стала позна — крокаў за паўтараста ад берага, мусіць, за адну ноч (удзень дакладна не было іх) з'явіліся акопы. Гулі аўтамашыны. Як і на той паляне, што за ракой, зноў было поўна людзей. Але цяпер сахаты не падыходзіў да іх блізка. Страх трымаў яго на адлегласці.

На пяты дзень сахаты неспадзявана сустрэў маладую ласіху з ласянём. Яны таксама ўцяклі сюды ў той дзень, калі наляцелі самалёты на мост. Побач з іхняй стаянкай у балоце разарвалася бомба. Асколкамі быў забіты стары, але яшчэ дужы лось, які неадступна хадзіў за ласіхаю з самае восені.

У лася яшчэ пакуль не ўзнікла пачуццё стаднасці, але адзінота ў гэтай калатэчы зрабіла звера падатлівым, і ён адразу далучыўся да ласіхі ■ яе малым, больш таго, узяў на сябе клопат апекаваць над імі. Першае, што зрабіў сахаты пасля сустрэчы, гэта адвёў ласіху падалей ад небяспечнага ўзлесся, на верасы, куды, здавалася, не павінны былі ўжо дасягаць людзі са сваім грымотным агнём. Але дарэмна ён спадзяваўся. Як толькі пачаліся баі, снарады сталі залятаць і на верасы. Тады сахаты вырашыў канчаткова пакінуць пушчу. Амаль без спачыну яны ішлі першы дзень, пасля другі, нарэшце перайшлі шашу, але грукат, які пачаўся каля ракі, усё не сціхаў, нібыта гнаўся за імі. І кожны раз, як узыходзіла нанава сонца, яны бачылі яго па левы бок ад сябе. Нарэшце настаў час, калі здалося, што самае жахлівае засталося ззаду — у наваколлі неспадзявана заціхла, і толькі ў небе калі-нікалі пралятаді самалёты, але цяпер яны гулі высока.

Няшчасце здарылася на лясной дарозе... Як і заўсёды, першы на яе ступіў сахаты. Ён ужо быў, здаецца, насярэдзіне, калі ўбачыў чалавека ў шэрай касцы, з чорным аўтаматам. Чалавек таксама заўважыў яго, на нейкі момант ажно збянтэжыўся ад нечаканасці, але хутка спахапіўся і стаў цэліцца. Тады сахаты напружыніўся ўвесь і скочыў цераз канаву на другі бок дарогі. За ім кінулася ласіха. Але адбегчыся ёй перашкодзіла ласянё. Яно раптам забавілася на даро-

зе. Ласіха адчула гэта, спынілася. Тады і пачулася траскучая чарга. Амаль усе кулі, выпушчаныя з аўтамата, трапілі па цэлі. З гарачкі ласіха яшчэ зрабіла некалькі вялікіх скачкоў, але не ўтрымалася на нагах, павалілася на баравы пясок у сасонніку, які засціў дарогу.

Сахаты перамог страх даволі хутка, але спазніўся. Ласіха была нежывая. У раскрытых вачах яе застыла жахлівая пустата.

Над забітай стаяла ласянё. Яно, можа, нават не разумела яшчэ, што здарылася.

І вось сахаты прывёў ласянё сюды, за Бесядзь...

IX

Зазыбава Марфа расчыніла на два бакі вароты, адкінула на загавальню дошку, каб можна было праехаць на запрэжаным кані, і заклапочана пабегла ў хату затуляць засланку.

Зазыба такі рашыўся ехаць у мястэчка.

Быў вялікі спас — дзевятнаццатага жніўня. Пры немцах у бабінавіцкай царкве ўжо ішла служба, і сёння ў мястэчка з Верамеек падаваўся не адзін Зазыба: набожныя вясковыя бабы недзе былі са сваімі кошыкамі — бралі свянціць яблыкі — за Бесяддзю.

Сёння першы раз за колькі гадоў было чуваць у Верамейках, як званілі на бабінавіцкай царкве званы. І слухаць іх павыходзіў багата хто з вёскі. Спярша верамейкаўцы падумалі, што гэта далятаў з-за Бесядзі нейкі іншы гук, можа, таксама выкліканы вайной, бо нязвычна ўжо ім было чуць царкоўны звон, урэшце, яны адвыклі ад яго, а тады бабы ды старыя дзядзькі вырашылі ўсё ж — няйначай, зазванілі ў мястэчку да ютрані. Розныя па тоне званы, бы перагукваючыся ды даганяючы адзін аднаго, зліваліся часам у роўны гул, хоць і не надта стройны, але музычны. Аднак адзін звон, на нізкай ноце, часцей за ўсё нібыта пазніўся, і гук яго вылучаўся сярод іншых неяк нечакана і вельмі журботна.

Зазыба таксама не адзін раз чуў з Бабінавіч «благавест». У ім заўсёды нешта як жывое. Ці то здаралася гэта надвечар, у вялікі пост, калі і неба, і снег рабіліся амаль аднолькавага колеру, ці то пачыналася раным-рана напрадвесні, калі выходзіла з берагоў і

шырока разлівалася Бесядзь, але кожны раз, як толькі чулася першае бомканне званоў, усю яго істоту запаўняла зусім новае пачуццё, якое праганяла некуды будзённы клопат і ўсё іншае, чым жыў ён у той момант.

Сёння Зазыба таксама пачуў далёкую, рознагалосую і нечаканую гамонку званоў і неяк міжволі сіліўся разгадаць яе; яму нечага здавалася, што гэта адным часам і мінулае, патрывожанае імі, і будучае, пра якое нельга было пакуль даведацца, уставалі і напаміналі аб сабе.

...Пасярод Зазыбавага двара стаяў, запрэжаны ў калёсы на жалезным хаду, буланы конь — з тых, што пакінулі калгасу ўзамен артылерысты. Конь быў раскаваны і не кульгаў. Ен стрыг вушамі, пазіраў на сябе ў заценёнае акно Зазыбавай хаты. Марыльчыны рэчы ляжалі на возе, прыхаваныя травой з-пад касы, а сама дзяўчына перад дарогай поўная была непакою. Ужо з самага рання яна хапалася за ўсё — і хацела пасабіць у хаце гаспадыні, якая таксама затужыла перад расстаннем, і бралася прагнаць у статак карову. Але Зазыба па-бацькоўску папракнуў:

— Ты глядзела б лепей за сваім, каб усё парадкам выйшла. Не забудзься чаго...

Марыля тады сунялася трохі, але непакой не прайшоў. Цяпер ён быў увесь у яе вачах.

Не дзіва, што дзяўчына хвалявалася перад паездкай. Для яе Бабінавічы былі незнаёмым мястэчкам, якое бачыць давялося адно на карце. Мястэчка стаяла на вялікай дарозе, якая ў вайну зрабілася стратэгічнай, і ёй, армейскай разведчыцы, выпадала цяпер не толькі жыць у гэтым мястэчку, але таксама выконваць адказныя заданні камандавання. Пакуль фронт стаяў непадалёку, кіламетраў за шэсцьдзесят, а месцамі нават бліжэй, гэта мела асаблівае значэнне, бо праз Бабінавічы рухаліся тыя матарызаваныя часці, якія разам з танкавай групай былі павернуты за Крычавам на паўднёвы напрамак.

Для разведкі, на думку армейскага камандавання, Марыля мела дзве перавагі — прыгажосць, якая магла спрыяць у небяспечнай рабоце, і веданне нямецкай мовы. Гэта і вырашыла справу, калі ў штабе 13-й арміі абмяркоўвалася пытанне, каго пакінуць у Бабінавічах. Дзейнічаць Марыля павінна была адна (групу ў невялікім мястэчку не адважваліся пакідаць) і пад сваім сапраўдным прозвішчам. Ей амаль нічога не патрэбна

было выдумляць у легенду — яна і сапраўды нарадзілася ў вялікім рабочым пасёлку, што за Тулай, але вучылася ў Беларусі; як пачаліся масавыя налёты нямецкай авіяцыі на прыдняпроўскі горад, дзяўчына, разам з іншымі, падалася на ўсход — яна ўцякала ад немцаў дамоў. Але не паспела. За выключэннем гэтага — «не паспела», такім чынам, усё было праўдай. І тым не менш вопыту разведчыцы Марыля не мела: адно скончыла кароткатэрміновыя курсы пры штабе па рабоце на рацыі ды пазнаёмілася ў агульных рысах з прынцыпамі вядзення армейскай разведкі.

Спярша, калі непадалёк ад Крутагор'я, у Клімавіцкай Родні, яшчэ стаяў штаб 13-й арміі, было намеркавана накіраваць Марылю адразу ў мястэчка. Але хтосьці з палітупраўлення арміі, можа, сам брыгадны камісар Крайноў, параіў разведаддзелу звязацца з Крутагорскім райкомам партыі, і Пракоп Маштакоў прапанаваў тады зрабіць іначай. Уладкаваць Марылю ў мястэчка павінны былі староннія людзі — альбо кулігаеўскі Сідар Раўнягін, альбо верамейкаўскі намеснік старшыні калгаса Дзяніс Зазыба. Вайскоўцы нечакана спынілі свой выбар на апошнім. Тады і паклікалі Зазыбу ў Кулігаеўку да Сідара Раўнягіна.

Зазыба браўся за даручэнне з вялікім запасам спакою — ён, вядома, яшчэ ў той дзень, як хадзіў у Кулігаеўку і гаварыў з Пракопам Маштаковым, зразумеў, што можна нават за адно знаёмства з Марыляй паплаціцца жыццём у немцаў. Але разумеў ён і тое, што цяпер ад кожнага, хто меў сумленне і ўсведамляў сваю адказнасць перад краінай, патрабавалася не толькі намаганне фізічных і духоўных сіл — бадай, найважней было падрыхтавацца ахвяраваць сабой. З адным Зазыба ніяк не мог пагадзіцца — гэта чаму раптам першая ў ахвяру сябе павінна была прынесці Марыля! Ажно крыўдна было за дзяўчыну — у Верамейках каторы дзень вольна жылі мужчыны-дэзерціры, той жа Раман Сёмачкін, Брава-Жыватоўскі, а яна мусіла падавацца з вёскі і, вядома, не дзеля сённяшняга спаса. Крыўда гэтая мела пад сабой і іншы грунт, які таксама паддаваўся тлумачэнню. Датычылася гэта ўжо асабіста Зазыбы, дакладней кажучы, не самога Зазыбы, а яго жонкі, Марфы. У адрозненне ад мужа Марфа папранейшаму нічога не ведала пра Марылю і тым больш не здагадвалася, таму ёй вельмі няўцям было, чаму дзяўчына павінна недзе шукаць сабе прытулку, калі

можна пажыць у Верамейках. Сёння Марфа нават не вытрымала, сказала мужу, як той ішоў на ўсходзе сонца касіць траву на воз. Аднак дарэмна: Зазыба не стаў гаварыць з ёй пра гэта. І вось цяпер са шкадаваннем бачыў, як нудзілася Марфа.

Марыля тым часам нібыта не месцілася ў сабе, нечым, можа, сваім насцярожаным неспакоем, нагадвала птушку, якая кожную хвіліну магла паляцець. Яна нават прыбралася ў дарогу — на сукенку накінула адмысловую цёмна-зялёную кофтачку, якая, здавалася, павялічвала яшчэ зусім дзявочыя грудзі.

Зазыба агледзеў воз, сказаў:

— Я мяркую, пара нам...

Марфа быццам чакала гэтых слоў — памкнулася да Марылі, прытуліла на нейкі час да сябе, а тады пачала благаслаўляць. Марыля стаяла зусім ціхманая, прымала чужую ласку і чужое хваляванне, як і належыць чалавеку, які прыжыўся ў доме. Але не паспела Марфа схаваць па звычцы пад фартух свае пасінелыя рукі, як Марыля сама кінулася да яе, нібы да роднай.

Зазыба паглядзеў на расчуленых жанчын і сказаў грубавата:

— Ладна, сядай ужо!

Марыля адарвалася ад Марфы, ступіла на драўляную падножку і села на мяккую траву, засланую паласатай дзяругай.

Марфа сказала:

— З богам! — і пазначыла шчопацем правай рукі перад сабой крыж.

Тады Зазыба ўзяў за цуглі каня, вывеў за вароты.

— Зачыняйся тута,— кінуў ён жонцы.

Акаваныя колы адразу паехалі па тупкай сцежцы — загрукаталі раптам на ўвесь завулак. Зазыба прайшоўся трохі па завулку, пасля ўхапіўся рукамі за гнушку і, падскочыўшы па-маладому і неяк брыкліва, сеў на воз з другога боку.

Марыля азірнулася на Зазыбаў двор. Усё там — і хата з трохскатнай страхой з залобкам, і вароты, аздобленыя адмысловай ліштвой,— здалося ёй адным часам знаёмым і незнаёмым. Было такое ўражанне, нібыта яна цяпер пазнавала даўно забытае. Позірк нечага доўга затрымаўся на высокай вітцы, што вытыркалася над вільчыкам аўчарні, пасля скочыў на адкрыты з двух бакоў ганак, дашчаная стрэшка якога абапіралася на букатыя слупкі-балясіны. І толькі та-

ды, як у поле зроку трапіўся пад вокнамі хаты разгалісты вяз, захаланула маладое сэрца — дрэва гэтае ўсе дні яна бачыла праз акно свайго свядомага пустэльніцтва... На ім ужо сядзела белабокая сарока і нібы тачыла нажы. Зазыба пачуў гэта, усміхнуўся:

— Гасцей во некалі накліча!

На прыбітай скацінай, калясьмі і людзьмі, а больш за ўсё гэтымі апошнімі дажджамі вясковай вуліцы мала што затрымлівала вока. Але каля хаты Парфёна Вяршкова давялося запыніцца, бо Парфён убачыў Зазыбу цераз плот і выйшаў на вуліцу, каб пераняць.

— Куды ета? — узяўся ён за гнушку.

— Да от, едзем,— няпэўна адказаў Зазыба.

— Да мястэчка ці далей?

— Да, мусіць, і ў мястэчка, а болей у Латоку. Трэба адвезці яе во.— Зазыба кіўнуў галавой на Марылю.

— Тады ўжо глядзі, каб Бабінавічы як не мінуць.

— Да ўжо ж...

— Даведайся тама...

Зазыба цярпліва слухаў.

— А то надвор'е бытта нядрэннае робіцца,— не забіраў рукі Парфён з гнушкі.

— Ага, выясняецца.

Марыля сядзела і слухала сялянскую гамонку. Ей нечага смешна было, як перамаўляліся вясковыя дзядзькі: здаецца, абменьваліся яны словамі толькі з адной мэтай — каб не маўчаць пры сустрэчы. А ім — і Зазыбу, і Вяршкову — гэтай стрыножанай размовы, выходзіла, якраз хапала, каб зразумець адзін аднаго. Напаследак Вяршкоў прапанаваў:

— Можа, яблык возьмеш у дарогу?

— Дык гэта...— Зазыба пацісну́ў плячамі.— Ці трэба?

Тады Вяршкоў паглядзеў на Марылю:

— Дак іх жа, ці шкода? Вон суччa ломіцца. Але як па сённяшнім часе, дак з яблыкамі акурат добра будзе ехацца.

— Спас...

— Згаджайцеся, Дзяніс Яўменавіч,— расцягваючы словы, папрасіла Марыля.

— Ну, калі ўжо не шкода, дак...— усміхнуўся Зазыба.

Яблыкі ў Вяршковых стаялі — дзеля спаса, як у нескупых гаспадароў — на ўслоне пасярод двара: два

бульбовыя кашы — адзін з сыпкімі летнімі грушамі, а другі з чырванабокімі цітаўкамі.

Парфён узяў у абедзве рукі па кашы, прынёс хутка да воза і пасыпаў на траву ў задок — як не пароўну — і яблыкаў, і груш.

— От,— сказаў ён.

Зазыба ляснуў по зямлі пугай.

— Дак паглядзі тама,— кінуў ім наўздагон Парфён Вяршкоў.

— Ладна.

Зялёнае разводдзе лясоў пачыналася адразу за Верамейкамі. Крайняя хата па гэты бок была Юхіма Кандрусевіча і стаяла трохі наводшыбе ад усёй вёскі, [redacted] стрэхі гаспадарчых прыбудоў хаваліся пад шатамі старых соснаў, што неяк уратаваліся ад неразборлівага тапара. Дарога паўз хату была пясчаная, ішла скрозь па глыбокіх каляінах, і Зазыба знарок не падганяў каня, але той па сваёй ахвоце трухаў, ёкаючы селязёнкай.

Цягнуў буланы воз з двума седакамі амаль без натугі, і Зазыбу адно непакоіла, што былі трохі караткаватыя аглоблі ў калёсах — конь часам натыкаўся нагамі на пярэднюю падушку.

Глуха, зусім не парушаючы цішыні ў лесе, шумелі паабапал дарогі вялікія дрэвы, пераважна хвойнік, рэдка калі бярозы. Хоць птушак у лесе і паболела за лета, аднак іх спеў ужо не вызначаўся тым самазабыццём, якое бывае вясной, калі здаецца, што робіцца ўсё з заплюшчанымі вачамі і выліваецца за край.

У лесе было сыра і нават зябка. Сонца, якое касымі промнямі ўжо высвеціла паміж дрэў навакольныя паляны, парослыя пажоўклай папараццю і кучаравым, амаль палеглым ягаднікам, праганяла з камарыных імшарын шэрае сутонне нядаўняй ночы. Пахла гнілымі грыбамі: каторы год, бывае, праміна̀е лета, ужо восень стане на дварэ, а чалавек нават вокам не пабачыць сапраўднага грыба — усё неяк сонца з дажджом не патрапяць у адно. Сёлета ж здарылася наадварот — грыбы ўзяліся рана, асабліва каласавікі, але не да іх было. Ягад таксама ў Верамейках не каштавалі, калі не лічыць тых суніц, што з'явіліся ў пачатку чэрвеня. І тым не менш было, што па ягады ў лес бегалі вясковыя дзяўчаты нават у ліпені — тады праз Верамейкі ішлі маршам ад чыгункі палкі кавалерыйскай групы Гарадавікова. І дзень, і два верамейкаўцы ўсёй вёскай стаялі на скрыжаванні дарог, пільнавалі чырвоных

коннікаў — можа, раптам хто і свой трапіцца, а сарамяжлівыя дзяўчаты, трымаючы лазовыя кошыкі ў руках, частавалі запыленых хлопцаў набрынялымі кісласалодкімі малінамі. Тады і верамейкаўцы, і коннікі, здавалася, забыліся на вайну — усе жартавалі і смяяліся так, нібыта гэта праходзілі звычайныя вайсковыя манеўры. У тыя дні ў забесяддзі, папраўдзе, жылі вялікай надзеяй — коннікі Гарадавікова неслі з сабой адным часам і ўзрушэнне і заспакаенне: не верылася, што вораг здолее паставіць што-небудзь супраць гэтакай сілы!.. Між тым конніцу Гарадавікова фашысцкія самалёты пачалі нішчыць яшчэ на падыходзе да Сажа, і пра гэта ў Верамейках стала вядома неўзабаве, бо чуткам нядоўга было ісці. Зноў Чырвоную Армію тут пабачылі, як ад Прапойска пачалі адступаць часці 13-й арміі. Усё гэта — і імклівы марш асобных палкоў кавалерыйскай групы Гарадавікова, і адступленне 13-й арміі — адбывалася ў межах аднаго, хоць і не старога каляндарнага месяца, але нечага здавалася, што цягнулася яно надзвычай доўга, можа, таму, што час раптам стаў успрымацца, як нешта амаль няўлоўнае і тым больш няпэўнае...

Паўз дарогі заўсёды сустракаюцца адметныя мясціны, якія з нечым звязаны ў чалавека ці проста выклікаюць цікавасць сваімі назвамі, часцей за ўсё дзіўнымі і незразумелымі — можна ў галаве паламаць усё, а да сэнсу не дабрацца. Напрыклад, за Верамейкамі, на адлегласці паўкіламетра, была Гогалева ніва — нават не ўрочышча, якіх багата вакол, і не дзялянка, на якой спляжаны лес. Наадварот, там скрозь раслі дрэвы. Тым у большае здзіўленне ставіла кожнага назва — Гогалева ды яшчэ ніва: паспрабуй здагадайся, ці гэта пайшло ад залётнай птушкі, ці ад чалавека. Праўда, у Верамейках знайшоўся дзівак, той жа Хомка Берасцень, які даваў своеасаблівае тапанімічнае тлумачэнне. Маўляў, яшчэ за далёкім прыгонам, калі Расеяй правіла Кацярына-царыца, здаралася ехаць тут царскаму поезду з Пецярбурга ў Таўрыду, Кацярына спяшалася тады да графа Пацёмкіна. Аднак пісара свайго, па прозвішчы Гогаль, не магла ўзяць у дарогу, бо той хварэў нечага. Давялося яму, як ачуняў, даганяць царыцу ад самага Пецярбурга на тройцы казённых стаеннікаў. Калі верыць Хомку, то Гогаль дагнаў Кацярыну якраз за Верамейкамі, на гэтай дарозе, і яны сядзелі тады менавіта тут, пад гэтымі выносістымі дрэвамі, і займаліся...

любошчамі. Адным словам, Хомка Берасцень у Верамейках быў не толькі хітры бастола!

У Зазыбы з Гогалевай нівай былі звязаны свае ўспаміны: заўсёды прыгадвалася, як некалі ехала ў Бабінавіч па гэтай дарозе іхняе з Марфай вяселле — тады вясковыя хлопцы і маладыя дзядзькі пераналі тут «зайца»...

Дарога за нівай збочвала налева і вяла па сасновым жардзёўніку, які ажно кішэў насцярожлівымі сойкамі. Каля так званага Гарбатага мастка, што быў начыста разбураны, яна нібыта выпросталася. Масток гэты будаваўся на паўдарозе да Бесядзі, і ў Верамейках адлегласць паміж сваёй вёскай і Бабінавічамі дзялілі звычайна на чатыры адрэзкі: спярша да мастка, пасля да Бесядзі, затым да дубровы, што за ракой; апошні прамежак ляжаў на пясчаных узлобках — далей ужо вытыркаліся крыжыкі местачковай царквы; кожны прамежак расцягваўся больш як на паўтара кіламетра, а ўсёй дарогі да Бабінавіч было, па не зусім дакладным падліку, каля сямі кіламетраў.

За дажджы з дарогі пазмывала чалавечыя сляды. Але шырокія, аплылыя каляіны ўсё ж гаварылі аб тым, што нядаўна тут адбываўся вялікі рух. У калдобінах стаяла неўсмактаная вада. Была яна і на мастку, дакладней, на гаці, што замест бярвенчатага насцілу. Буланы нават не запыніўся перад мастком, адно расплюхаў капытамі рудую ваду, абдаўшы ёю жалезны хадок. Дробныя камяні, амаль пырскі, заляцелі на воз, і Зазыбу, а болей Марылі, давялося счышчаць іх і з сябе, і з дзяругі, якой была заслана трава ў перадку.

Зазыба ехаў амаль безуважны да ўсяго, што абступала дарогу,— думкі варочаліся ў галаве так, як варочаюцца колы, калі патанаюць па калодкі ў пясок. Спярша яму зноў рупіла сённяшняя справа, праз якую давялося выбрацца, амаль сляпуючы, у мястэчка, а тады нечага прыгадалася размова з Мікітам Драніцам, калі той прыходзіў увечары па ордэн: у думках Зазыба ўжо здзекаваўся з Драніцы, які ўзяўся выконваць даручэнне Брава-Жыватоўскага. Але вось за мастком, можа, за паўтараста крокаў ад гаці, кінуліся раптам у вочы — і трэба было, як на тое, паглядзець збоч — на буйным, нібыта жоўтым пяску, што быў намыты ў невялікай седлавіне, незнаёмыя сляды. Яны нагадвалі каровіныя, але былі вузейшыя і выцягнутыя ўдоўжкі. Зазыба ведаў усіх насельнікаў тутэйшых лясоў, мог

адрозніваць хоць якія сляды, аднак гэтакія, здаецца, бачыў упершыню. І ўжо зусім здзівіўся памёту, што застаўся каля дарогі,— акурат заечага, але чорнага і намнога буйнейшага; круглякі ляжалі тут не даўжэй як з начы, бо яшчэ быццам ільсніліся. Было б гэта іншым разам ці хоць бы не сядзела на возе дзяўчына, Зазыба напэўна б спыніў каня, каб паглядзець.

Марыля тым часам нават не здагадвалася, што незнаёмыя сляды на дарозе маглі так зацікавіць Зазыбу — ёй было хораша ехаць праз лес, слухаць пошум дрэў і лавіць незразумелыя гукі, якія далятаглі з нетраў. І яшчэ ёй карцела пачаць гаворку са сваім вазаком. Учора, калі прыходзіў у хату Мікіта Драніца, дзяўчына пачула ўсё ж праз філёнкавыя дзверы гаворку паміж вяскоўцамі, і яе ўразіла тады, што гаспадар меў урадавы ордэн. Дзіва, але якраз учора яна нібыта віноватай адчула сябе, што амаль нічога не ведала пра Зазыбу — тады, у Кулігаеўцы, сакратар Крутагорскага райкома і маёр з разведаддзела арміі сказалі ёй пра яго ўсяго некалькі слоў: чалавек, маўляў, надзейны, можна спадзявацца цалкам. Калі знаёмілі іх, яна трохі прыгледзелася да Зазыбы — сапраўды, чалавек выклікаў да сябе давер адразу, хоць і меў нейкі быццам разгублены выгляд, а ягоную неразгаворлівасць (за ўсю дарогу ад Кулігаеўкі да Верамеек Зазыба, здаецца, не сказаў слова, якое можна было б запомніць) яна тлумачыла сабе трыма акалічнасцямі: характарам, сялянскім паходжаннем і вайной. Пасля, калі яны жылі, як кажуць, пад адной страхой, Зазыба таксама пазбягаў размоў. Мусіць, не жадаў ён гаворкі і сёння.

І тым не менш Марыля адважылася загаварыць.

Яны пераехалі тады Бесядзь. Буланы, дробна ступаючы нагамі, узвёз іх на высокі бераг. Вачам расхінулася далячынь — за ракой патанаў у смузе крануты надыходзячай восенню забесядскі лес, па правы бок, паміж дубровай і ракой, што пакручастай бліскаўкай выгіналася ў шырокай лугавой пойме, выступалі з-за пагорка двары невялікай вёскі; па левы бок ляжала наўздзіў роўнае поле, аслоненае бярозавым бальшаком — той самай гравійнай дарогай, што вяла ў Бабінавічы з Крутагор'я праз Белую Гліну, і толькі наперадзе неба засціў шырокі ўзлобак, за якім хавалася мястэчка. Над усім — над полем, над лесам, над пагоркамі — плыло спакойнае, але яшчэ па-летняму гарачае сонца.

Марыля намацала за сабой вялікі яблык, куснула самы чырвоны бок і зажмурыла вочы, быццам зрабілася даўка.

— Дзяніс Яўменавіч,— сказала яна нарэшце,— што я хачу спытаць. Па які гэта ордэн прыходзіў той чалавек учора?

— Мікіта?

— Мусіць.

— А-а-а,— усміхнуўся Зазыба.

— Я нават не чула дагэтуль, што вы маеце ордэн.

— Дык ці ж я таіўся калі са сваім ордэнам! — зноў усміхнуўся Зазыба, але ўжо з выразнай задаволенасцю.— Пра гэта ўсе ведаюць. Ордэн жа на грудзях носяць, каб відзён быў.

— А я вось не ведала.

— Не бачыла, таму і не ведала. Але пра ўсё ведаць не будзеш. Да і не трэба. Гэта нашы тута, свае, вясковыя справы.

Марыля спытала яшчэ:

— А які ордэн у вас, Дзяніс Яўменавіч?

— Да звычайны, наш.

— Вы ваявалі?

— А цяпер так выпадае, што чалавеку на яго жыцці даводзіцца ажно некалькі разоў ваяваць. Нібыта хто разлічвае. Гэта ўжо на маім веку каторая вайна.

— Раскажыце, Дзяніс Яўменавіч!

— А што гаварыць? На вайне як на вайне. Але тады мы хоць не адступалі так. Здаралася, што адступаць даводзілася, але так не адступалі.

Марыля не знайшлася, што адказаць,— нібыта яна больш за ўсіх вінавата ў тым, што армія адступала,— і яны зноў паехалі моўчкі.

Неўзабаве дарога пачала спускацца ў нізіну. Трэба было на ўсякі выпадак прытрымліваць буланага, і Зазыба стаў патрохі напінаць лейцы. Але дарэмна — конь, мусіць, нямала пахадзіў у артылерыйскай вупражы і справу сваю ведаў; колы патраплялі якраз у каляіны, і калёсы каціліся няпрогка.

З дубровы, амаль напярэймы, выйшла нейкая жанчына з вялікім бярэмам дроў. Было відаць, што бралася яна ў мястэчка. Зазыба падагнаў каня. Каля дарогі жанчына спынілася — мусіць, памела надзею пад'ехаць на возе.

— Кладзі свае дровы,— сказаў тады Зазыба.

Нікольні не марудзячы, жанчына паваланла схопленае

вяроўкай галлё на воз. Была яна ў старэйшых ад Зазыбы гадах. Выгляд мела як зачуханы — пра такіх у вёсцы звычайна гаворыць: забытая дзецьмі і богам. На Марылю яна не зважала, глядзела на аднаго Зазыбу, нібыта яшчэ не паверыла цалкам, што той сапраўды давязе яе да мястэчка.

Марыля пасунулася, даючы месца на возе. Жанчына паклала дровы якраз на яблыкі, а тады і сама села, не выпускаючы з рук канцы вяроўкі.

— Во павязло дак павязло,— сказала яна, азіраючыся.— І не ведаю ўжо, як дзякаваць буду.

— А што гэта на сабе? — спытаў Зазыба.

— Каня ж няма! — жанчына памаўчала і кінула быццам з дакорам: — А вы ўсё яшчэ ездзіце? І коні ў вас ёсць! Адкуль ета? Нібыта не пазнаю...

— З Верамеек.

— А-а-а,— паківала галавой жанчына,— дак у вас, можа, і германцаў яшчэ не было?

— Не было.

— Жывяцё-ё-ё ж тама ў лесе! — як пазайздросціла яна.

— А вы?

— Дак... Але немцы пакуль не чапаюць. Можа, і дарэмна толькі пужалі. Кажуць, не так чорт страшны, як яго малююць.

— Чорт ён і ёсць чорт,— не згадзіўся Зазыба.— Як прыгожа не малюй, усё роўна на чорта падобны будзе.

— Дык і папраўдзе,— зноў забубніла кабета, быццам не давярала, таму знарок пераконвала Зазыбу,— не чапаюць пакуль людзей. Усё засталося, як і раней.

— Ну, ну...

— Камендант, здаецца, трапіўся яшчэ талковы, от што я скажу. Надоечы ажно пабіў аднаго паліцая. Васіля Бутрамея. Ета ж як было. Прыйшоў ён да адной бабы ў Зялёнкавічах да і забраў мужыковыя боты. Няхай бы якія там другія, а то хромавыя. А баба вазьмі да і схадзі да каменданта. Дак Адольф і дапамог. Шонпалам ажно пабіў Бутрамея. Кажа, я з вас рускае свінства выб'ю. Ну, Бутрамей як адведаў шонпала, дак прынёс боты назад у хату.

Зазыба паглядзеў на Марылю і пакруціў галавой — маўляў, слухай, як бывае...

— Не,можа, й дарэмна гаворыць так пра немцаў,—

працягвала разважаць кабета,— распусты яны не пацерпяць...

— Дзяніс Яўменавіч, зірніце,— дакранулася рукой да Зазыбавага пляча ўстрывожаная раптам Марыля.

Зазыба павёў вачамі, глянуў перад сабой. На бальшаку, што быў ужо недалёка, стаялі паміж радамі пачарнелых з камлёў бяроз грузавыя аўтамашыны з накрытымі кузавамі. Калона, мусіць, спынілася даўно, бо немцы пахаджвалі паміж грузавікоў, як на вялікім прывале ці надоўга змушаным прыпынку. Зазыба адчуў, як задрыжалі ў яго рукі. Ён паспрабаваў сціснуць імі лейчыны, але дарэмна — рукі былі непаслухмяныя.

— Кхы, кхы,— з вялікім намаганнем выціснуў ён з сябе штосьці падобнае на кашаль.

— А бо-о-ожачка! — заварочалася на возе і кабета.

Палявая дарога, па якой яны ехалі паміж збажыны, перасякала бальшак якраз на тым месцы, дзе стаялі аўтамашыны. Нават перакрыжаванне было перагароджана.

— Ну, што будзем рабіць? — шапнуў Марылі Зазыба.

— Не ведаю.

Воз тым часам набліжаўся да бальшака.

Зазыба глядзеў на машыны, на ўзброеных салдат — ад хвалявання наперадзе ўсё нібыта расплывалася, на вочы напаўзаў амаль непраглядны туман.

Нарэшце буланы датупаў да бяроз у прысадзе і сам запыніўся, бачачы, што далей шлях перагароджаны.

Немцы таксама звярнулі ўвагу на фурманку. Колькі часу яны пазіралі на седакоў, а тады адзін пераскочыў казлом канаву і рушыў да воза. На твары яго не было ні асаблівай натужанасці, ні тым больш — усмешкі. Проста ім кіравала ў гэты момант абыякавая цікаўнасць, што выклікаецца звычайнай лянотай, адчуваннем вышэйшасці і бяздзейнасцю. «А ну-тка, падзіўлюся!» — падумаў недзе ён. Але ўбачыў прыгожую Марылю, і твар у яго адразу як запаліўся.

— О,— падняў ён у захапленні палец угору і, павярнуўшы галаву да грузавікоў, крыкнуў: — Ком маль шнэлер хэр! Прыма мэдэль! *

І тады маладыя і здаровыя немчыкі — у якога дык нават верхняя губа не паспела загрубець,— тупаючы цяжкімі ботамі, рынуліся, быццам спушчаныя з ланцуга, праз канаву да воза.

---

* — Хутчэй, тут прыгожая дзяўчына! *(ням.)*

— Шёнэс мэдхен! Айн прахтшцюк! * — намагаліся яны перакрычаць адзін аднаго.

Бачачы ўсё гэта, Марыля скрыжавала на сабе рукі, ухапілася пальцамі за плечы і пацiснула іх, як ад холаду.

Зазыба сядзеў наперадзе, яму не было відаць, што рабілася за спіной. Але здавалася, што там, няйначай, гарцавалі чэрці. Стаяў вэрхал, сыпаліся з усіх бакоў незразумелыя словы.

Марыля, вядома, чула, што крычалі ў гэтым вэрхале нямецкія салдаты, але яна не падавала выгляду, што ведае іхнюю мову, спрабавала перамагчы ў сабе ўзрушанасць і палахлівую збянтэжанасць, бо ёй патрэбна было мець сілы глядзець на ворагаў расплюшчанымі і наіўнымі вачамі.

— На вас дэн, грайф цу, Хайнрых,— хрыплаватым голасам казаў цыбаты немчык другому — таму, які першы падышоў да воза,— унд мах кайнэ умштэндэ. Хаст ду дас пюпхен альс эрстер гешнапт, зо шлепэ зі ін айнэ экэ. Дас мэдхен гэхёрт дыр аляйн, німанд комт дацвішэн. Абэр этвас вайтэр, дас німанд дых цу бэнайдэн хат. Ляс зі дых дортгут гэнісэн, дас зі зіх даран юбэр дас ганцэ лебен эрінэрт**.

І раптам нібыта ўпершыню ўгледзеў на возе мястэчковую кабету з вязанкай дроў:

— Вас глёцст ду, альтэ хэксэ? — накінуўся ён на яе.— Гляўбст ду воль аўх айнэм гут шмэкен? Айнэм хундэ эер! *** — закрычаў ён і адным рухам скінуў на зямлю дровы, а тады пад рогат піхнуў у каршэль жанчыну.

Тая войкнула і, быццам вялікая птушка, скінутая з гнязда, закапашылася пад коламі, грабаючы па зямлі рукамі. Нарэшце дацягнулася да сваіх дроў і, ухапіўшыся за канец вяроўкі, павалакла іх на карачках па канаве, як падалей ад нячыстага месца.

— Матка рус! Матка рус! — сыта рагаталі наўздагон ёй салдаты, хапаючы з воза раскрытыя яблыкі.

І раптам усё ўгаманілася — да фурманкі падышоў афіцэр.

---

* — Дзяўчына, прыгожая дзяўчына! *(ням.)*

** — Ну, што цырымонішся, Генрых... Раз першы агледзеў, то і валачы яе ў канаву. Дзеўка твая, і ніхто больш не мае на яе права. Але цягні яе падалей адсюль, каб не было хоць зайздросна. Ды пад хвост там, пад хвост ёй, каб запомніла на ўсё жыццё... *(ням.)*

*** — А ты чаго талопіш вочы, старая карга? Думаеш, і ты каму патрэбна? Сабакам яе, сабакам! *(ням.)*

— Нун кайнэ ангст, майн шэцхен,— паднёс ён да брыва ў тонкіх скураных пальчатках руку.— Ды зольдатэн дэр румрайхэн армэе дэс гросэн фюрэрс... *

Але скончыць напышлівую прамову яму не далі. На бальшаку пачуліся паспешлівыя каманды. Загурчэлі маторы. Салдаты кінуліся да грузавікоў і, чапляючыся за барты, пачалі памагаць адзін аднаму.

— Пардон, мадам,— ад нечаканасці перайшоў афіцэр на французскую мову і гарэзліва бліснуў прыжмуранымі вачамі.

Грузавікі на бальшаку нібыта зараўлі. Калона рушыла з месца.

Пакуль машыны адна за адной міналі скрыжаванне, Зазыба сядзеў на возе ў пакутлівым чаканні — яму чамусьці здавалася, што галоўнага яшчэ не адбылося і што нешта абавязкова павінна здарыцца...

З-пад тэнтаў на іх з Марыляй тупа глядзелі нямецкія ваякі.

Але вось ад'ехала ад скрыжавання апошняя машына, і тады Зазыба раптам не сваім голасам ціха засмяяўся.

— А тая,— сказаў ён, кранаючы за лейцы каня,— думала, што адзін немец будзе падобны на ўсіх астатніх...

Кравец Шарэйка быў чалавек разумны і лічыўся адмысловым майстрам — пра яго ў Бабінавічах дасціпныя мужыкі, жартуючы, гаварылі, што ў галаве ў яго хапіла б розуму абдурыць, няйначай, двух яўрэяў.

Маладым хлопцам Шарэйка паехаў на шахты ў Юзаўку, але грошы не зарабіў: кавалкам пароды раструшчыла чалавеку левую нагу. У мястэчка давялося вяртацца пакалечаным. А ў мястэчку, як і ў вёсцы: чалавек без нагі — таксама не чалавек. Выратаваў у Бабінавічах Шарэйку местачковы кравец Гірша. Стары яўрэй нечага ўпадабаў хлопца і, каб той не прапаў праз сваё калецтва, узяўся навучыць рамяству. Больш таго, Гірша адзін час хацеў нават ажаніць яго на сваёй дачцэ Бейлі, але супраць паўстала, бадай, уся яўрэйская палавіна мястэчка. «Навошта нам чужая кроў?» Гірша смяяўся ў адказ — маўляў, яшчэ невядома, хто ў мястэчку гой, а хто не, усе ж яны — і дзеці яўрэяў, і дзеці беларусаў — аднолькава катаюцца на

---

* — Не палохайся, золатка... Салдаты доблеснай арміі і вялікага фюрэра... *(ням.)*

свінняx па выгане. Аднак Бейлю аддаў за сына мясцовага рымара. Тым часам з Шарэйкі зрабіў сапраўднага краўца. І калі стары яўрэй паміраў, Шарэйка меў уласную зінгераўскую машыну.

Ужо багата гадоў, як Шарэйка самастойна абшываў мястэчка і вакольныя вёскі. Кожны лічыў за гонар мець у яго заказ.

Зазыба таксама вадзіў дружбу з Шарэйкам: заўсёды, як выпадала бываць у мястэчку, шукаў прычыны наведацца да краўца. Але сёння Шарэйка вельмі здзівіўся, калі ўбачыў пад вокнамі Зазыбу. Таму яго як не вынесла з хаты на ганак, і ён, ляскаючы па двары нагой-дзеравяшкай, кінуўся расчыняць вароты.

— Заязджай, Зазыба, заязджай! — загаварыў Шарэйка з той паспешнасцю, якая бывае звычайна пасля доўгага чакання; і потым, калі Зазыба ўжо ставіў каня пад павець, Шарэйка таксама нечага празмерна мітусіўся, быццам у хаце сапраўды за сталом даўно сядзелі госці і затрымка была за адным Зазыбам; на сваёй дзеравяшцы ён як дарэмна мераў двор, кульгаючы з канца ў канец, і неўпапад засыпаў заезджага чалавека словамі.

Марыля сядзела на возе — яна адчувала сябе ніякавата ў прысутнасці краўца, да таго ж і Зазыба нічога не прадпрымаў, каб звярнуць на яе гаспадарову ўвагу. Яна адно паспела збольшага ўгледзецца ў краўца — той здаўся ёй чалавекам занадта знерваваным, а драўляная нага, прымацаваная сырамяцінамі вышэй калена, чамусьці выклікала ў яе ледзь не разгубленасць: Шарэйка нагадваў дзяўчыне аднаго з тых пакалечаных старцаў, якія да вайны хадзілі па міласці і пра якіх у народзе расказвалі розныя страшныя гісторыі.

Зазыба між тым вывеў каня з аглобляў, каб вальней было стаяць пад павеццю, і следам за гаспадаром падаўся на ганак, пасля — у хату: яны абодва быццам забыліся пра Марылю.

Будаваўся Шарэйка, калі ў яго ўжо былі сродкі. Хату — праўда, местачковыя людзі, у адрозненне ад вясковых сялян, хаты свае звычайна называлі дамамі — ён ставіў на так званыя дзве каморы, з прасторнымі сенцамі пасярэдзіне. У той час ён, відаць, разлічваў на вялікую сям'ю. Але сям'і такой у Шарэйкі не атрымалася. Ужо колькі гадоў, як яны былі з Ганнай адны — сын ажаніўся рана, ці не ў васемнаццаць гадоў,

да таго ж пайшоў жыць у хату да жончыных бацькоў. Спярша Шарэйка цешыў сябе, што ў сына проста памела верх маладая дурнота, якая, няйначай, мінецца, але паступова ўсё асталявалася, настаў час, калі і сын і бацька перасталі нават думаць пра гэта. Старэйшаму Шарэйку толькі іншым разам шкода было, што некалі, будуючы хату, на вялікае замахнуўся, бо тая камора, што была на правы бок ад сенцаў, стаяла пустая. Праўда, у мястэчку заўсёды знаходзіліся людзі, якім можна было здаць яе пад кватэру, але і гэтага Шарэйка не дазваляў сабе — не хацелася мець майстравому чалавеку кожны раз на двары чужога каго.

Зазыба акінуў вокам жылую палавіну — усё тут было, як і раней: ад печы да знадворнай сцяны ішла дашчаная перагародка, што датыкалася брыжом да паклеенай шпалерамі столі; за перагародкай, у сваю чаргу, уся плошча была падзелена таксама на дзве часткі; такім чынам, гэтая палавіна Шарэйкавай хаты складалася з трох пакояў, адзін з якіх быў вялікі і доўгі, асветлены па сценах роўнымі вокнамі, а два астатнія — проста бакоўкі. Тут змяшчалася і ўся кравецкая гаспадарка, галоўным у якой была, вядома, швейная машына.

— Дзе ж твая Ганна? — спытаў Зазыба.

— Дак на сяло пайшла,— адказаў Шарэйка.

— У царкву?

— Кажу, на сяло.

— А я ўсё блытаю, дзе ў вас мястэчка само, а дзе сяло пачынаецца.

— Сяло — за мястэчкам,— усміхнуўся Шарэйка.

— А мы пра ўсіх вас — мястэчка да мястэчка...

— Мястэчка — ета во наша частка, каля царквы, а сяло за садам будзе. Дак мая Ганна, каб ведаў, пайшла на сяло. Трэба нявестку праведаць, дак пайшла. Перадавала тая ўчора праз людзей, што малая прыхварэла. А ў царкву яна ўжо хадзіла, да ютрані.

— А сын твой што?

— Дак што, таксама ваюе!

На стале, што быў паміж вокнаў, ляжала новае шытво: зажыўленая простай ніткай ватоўка і яшчэ нейкая адзежына, але гэтая ўжо з нямецкага сукна. Зазыба затрымаў позірк на адзежыне, і, можа, таму, што ў ягоных вачах узнікла здзіўленне, Шарэйка пасунуў шытво на край стала.

— Ты гэта не выпускаеш іголкі з рук і цяпера? — пацікавіўся, як паміж іншым, Зазыба.

Кравец памуляўся:

— Заказ... Трэба спяшацца, бо чалавек не наш. Паедзе скора.

— Ну, ну...

Зазыба падышоў да акна.

Шарэйкава хата стаяла так, што паўзверх стрэх было відаць царкву па самыя вокны на мястэчковай плошчы.

— Вайна вайной, а чалавеку тым часам жыць нечым трэба,— сказаў за спіной Шарэйка.— Яму не толькі гамаць, але і апранацца ў нешта патрэбна, каб не свяціць задам.

— Да ўжо ж...

— Дак я таму і не выпускаю, як ты кажаш, іголкі з рук. Былі старыя заказы, а тута і новы падаспеў, ажно [redacted] германскага сукна.

— Некаму ж судобіла разжыцца!

— Не, ета іхняе. Афіцэр адзін прынёс. Абяцаў таксама заплаціць.— Шарэйка ўсміхнуўся, пасля зноў пачаў гаварыць, але ўжо нібыта адказваючы на нейкія свае думкі.— Яно, канешне, немец — вораг, і, як пісалі ў газетах, кожны бохан хлеба павінен разарвацца ў ягоных руках жалезнай бомбай, але ці пражывеш па пісаным?

Зазыба пачакаў, а тады сказаў:

— Вы тута, як відаць, прызвычаіліся ўжо да немцаў. Да, мусіць, усе. Падвозіў сянні адну бабу, дак таксама ажно не магла нахваліцца камендантам... Адольфам — ці як ён у вас?

— Дак ён не ў адных нас. Ён і ў вас. Верамейкі яму таксама падначалены.

— Але ці не рана пачалі вы яго хваліць? — паглядзеў на краўца Зазыба.

Той адчужана ўсміхнуўся.

— Галоўнае, каб не было позна. Але расказвай, што новага дзе, а то мы адразу неяк...

— Дак навіны ж у вас усе.

Шарэйка пастаяў задуманы.

— Канешне,— згадзіўся ён праз нейкі момант,— навін у нас па етым часе багата, але больш іх усё ж ідзе з Крутагор'я. Што ні кажы, а цэнтр ёсць цэнтрам.

— Я нават не ведаю, як яно цяпера — што цэнтр, а што не. І ці ёсць наогул райцэнтр? Можа, павятовым

стаў? Мы тама сядзім, як у прыдусе — ці то ўжо высоўваць з паніўкі галаву, ці яшчэ пачакаць.

— Ты от кажаш, ці не зарана мы хвалім Адольфа? Але ці ведаеш ты, хто начальнікам паліцыі ў Крутагор'і стаў?

— Дык хто іх зразумее цяпера! — паціснуў плячамі Зазыба.

— Ета праўда,— усміхнуўся Шарэйка.— Нават і ў галаву можа не прыйсці, калі падумаць. Помніш Рослаўцава?

— Таго, што быў дырэктарам маслазавода?

— Ага.

— Гм...

— Дак ён цяпера ў Крутагор'і і стаў начальнікам паліцыі, ці, як немцы называюць, начальнікам аховы парадку. А мы за яго яшчэ ў мінулыя выбары галасавалі ў райсавет...

— І праўда — навіны,— заплюскаў вачамі, як ачмураны, Зазыба.— А можа, у яго ад нашых такое заданне было — стаць на высокую пасаду ў немцаў, каб памагаць пасля сваім?

— Каму ета сваім?

— Ну, нам во... Чырвонай Арміі...

— Етага я не ведаю, але для справы, бадай, лепей было б, каб Рослаўцаў не быў начальнікам паліцыі ў Крутагор'і. Яно вядома, ты хітры, але і немец не дужа дурны. Таму я і кажу. Цяпера-то яшчэ нічога — адны вочы ад здзіўлення ў людзей лезуць на лоб, а калі раптам ён захоча і немцам паслужыць? Ці мала якая прычына знойдзецца? Ведаеш, як тады галовы пакоцяцца з плеч? Ён жа лепей за немцаў пра ўсё ў раёне ведае. І актывістаў, і...

— Ты думаеш, ён...

— Нічога я не думаю,— ужо са злосцю сказаў Шарэйка.— Я табе гавару, як яно ёсць ці можа быць. Некалі мой Гірша казаў — не думай, як думаеш, а думай, як давядзецца. Дарэчы, разумны чалавек быў. Дужа разумны.

— А я помню яго.

Шарэйка махнуў рукой:

— Пагары яны гарам і немцы, і начальнікі паліцыі іхнія, асабліва Рослаўцаў! Ты лепей скажы, які прымус зрушыў цябе ў такі час?

— Да ўжо і не ведаю, як пачынаць.

— Так жа сабе не паехаў бы.

— Дзяўчо во прывёз у мястэчка.
— А хто яна табе?
— Як табе сказаць...— Зазыба сабраў гармонікам лоб.— Трэба ўладжваць яе ў мястэчку.
Не дачакаўшыся ад Зазыбы пэўнага адказу, Шарэйка сказаў:
— У вас жа тама, сярод лесу, спакайней можна пражыць.
Зазыба зноў адвярнуўся да акна.
— Яна таксама во, як і ты, хоча папрацаваць на немцаў,— глуха сказаў ён.
Шарэйка апусціў плечы, памаўчаў у прыхаванай збянтэжанасці, а тады сказаў раптам:
— Гукні яе ў хату.
— Абыдземся пакуль,— буркнуў Зазыба.
— Але нешта я не разумею цябе, Дзяніс,— сказаў Шарэйка.
— А тута і разумець няма чаго,— паціснуў плячамі Зазыба.— Дзеўка хоча пасяліцца ў мястэчку. Ты ж сам казаў, вайна вайной, а чалавеку жыць трэба.
— Дак ета я казаў...
— А яна — тым больш, бо засталася адна. Бежанка. Шукае прыстанку во.
— Але чаму тады не прыстанак у Верамейках? — спытаў Шарэйка.
— Дак яна ж хоча і рабіць нешта, каб яшчэ карміцца!
Шарэйка пакруціў галавой і не ўхваліў:
— Раз ужо апекаваць над ёй недзе ўзяўся, то пракарміць мог таксама. У цябе ж, здаецца, ратоў небагата.
— А яна сама сабе гаспадыня!
Шарэйка пакутліва паморшчыў твар.
— Справа ваша,— сказаў ён.— Бачу, не хочаш адкрыцца мне. Але скажы, чаго мне ўсё ета каштаваць будзе? Ты ж, мусіць, хочаш, каб я заняўся яе ўладкаваннем?
І тут Зазыба не знайшоў, што адказаць: выходзіла, што ён не гатовы быў для такой размовы.
Тады Шарэйка пацёр далоняй няголены твар і загаварыў са злосцю, нібыта хацеў запалохаць Зазыбу:
— Тута сваіх дзевак даволі. З мокрымі хвастамі бегаюць. Яўрэйскія дамы, як тыя паехалі паперад арміі, амаль усе вольныя. У мястэчку застаўся адзін Восар, калі помніш, да яшчэ Іцкава жонка, таго Іцкі,

што млынаром некалі быў у Прудкох. Дык сам Іцка памёр, а баба яго нямоглая.

— Але чаму яны засталіся? — каб неяк прытушыць Шарэйкаву гарачнасць, спытаў Зазыба.— Не ўзялі іх?

— Чаму так думаеш,— неяк гледзячы сабе пад ногі, нездаволена адказаў Шарэйка.— Іцкава жонка пабаялася ехаць хворая ў свет. У яе адзін страх другі пераборае. Восар таксама на ладан дыша. Адным словам, у мястэчку засталіся толькі два старыя яўрэі. Астатнія паехалі некуды. А дамы іхнія цяпер пустыя стаяць. Афіцэры нямецкія тама балююць, калі якая часць праз мястэчка ідзе і спыняецца нанач. Тады яны і шукаюць па мястэчку дзевак. Настаўніцы ж у мястэчку засталіся, да і ў бальніцы персаналу хапае. Ночы напралёт грамафоны ў яўрэйскіх дамах іграюць. А цяпера во твая бежанка далучыцца. З твару ж нічога, да ўсім, здаецца, выйшла. Так што... глядзі! Справа твая. Але калі сама дужа захацела, то я зраблю ласку — адвязу хоць зараз за пошту, няхай у Хоніным доме селіцца.

Шарэйка зачэпіста паглядзеў на Зазыбу, нібыта хацеў пераканацца, якое ўражанне зрабілі на таго яго-ныя словы. Ды па Зазыбу нельга было адгадаць штонебудзь: той умеў, калі гэта патрэбна было, не паказваць свайго ўнутранага ўзрушэння. Але вось ён імкліва адышоўся ад акна, сеў на крэсла, што стаяла амаль пасярод Шарэйкавай хаты. Непрыемна яму было весці з гаспадаром гэтакую размову — ведаў, што кравец нядобра цяпер думаў пра яго. І тым не менш пра тое, што Шарэйка нейкім чынам мог здагадвацца аб сапраўдным стане рэчаў, Зазыбу і ў галаву не прыходзіла: краўцовы словы, калі той пацікавіўся, чым можа абярнуцца для яго справа з уладкаваннем у мястэчку Марылі, можна было аднесці за кошт звычайнай мужыцкай цікаўнасці. Аднак якраз тады Зазыба па-сапраўднаму і адчуў усю недарэчнасць сваёй задумы — выходзіла, што ён свядома ўмешваў краўца ў небяспечную справу і нават не папярэджваў таго. Сумленне патрабавала расказаць Шарэйку пра ўсё, але Зазыба не меў права раскрываць тайну. Апраўдвала яго трохі тое, што ён і сам нічога толкам не ведаў. Цяпер ён сядзеў перад краўцом і адно стрымана дыхаў. Сорамна было таксама і за тое, што наогул неразумна павёў усю гаворку, амаль з парога накінуўся

на чалавека, якога ён паважаў і ў якім меў цяпер вялікую патрэбу,— у кожным разе, ласкут нямецкага сукна не варты быў таго, каб псаваць настрой і самому сабе і гаспадару гэтай хаты, а тым больш кідаць цень на Марылю. Вядома, можна было яшчэ паправіць становішча, неяк вярнуцца да ранейшай шчырасці, якая заўсёды была паміж імі, але Зазыба ўжо не ў стане быў перавесці гаворку на іншыя рэйкі: сялянскае адчуванне сарамлівай вінаватасці вельмі прыгнятала чалавека.

Тым часам у хату неспадзявана зайшла гаспадыня — Шарэйкава жонка, прыбраная, няйначай, усё ж дзеля спаса.

— А я гадаю, хто ета да нас на кані,— сказала яна грудным голасам.— Што ж ета вы адну дзяўчыну пакінулі на дворы?

— Ты і папраўдзе, Зазыба, пакліч яе,— пакруціў галавой гаспадар.— А то я нават не ведаю, як зваць яе. А Ганна тым часам на стол сабярэ. Абедаць хоць, можа, і рана, але ж некалі мой Гірша казаў — абед на абед не тое, што кій на кій.

— Твой Гірша, як бачу, на ўсё жыццё навуку табе даў,— усміхнуўся Зазыба і выйшаў на ганак, каб паклікаць Марылю.

За абедам Шарэйка сказаў жонцы:

— Можа, возьмем да сябе жыцельку во?

Ганна, якая па-жаночаму патрохі прыглядалася ўжо да незнаёмай дзяўчыны, паглядзела на мужа з насмешлівым недаверам. Тады Зазыба перахапіў гаворку.

— Няхай будзе так, як дамовіліся,— сказаў ён краўцу.— Тым больш што дамы ў мястэчку, як ты кажаш, без гаспадароў засталіся. Няхай займае каторы.

— Але ў цябе, Дзяніс, як я пагляджу, дак ўсё дужа проста выходзіць,— насмешліва пакруціў галавой Шарэйка.— Ці ж чалавеку для жыцця аднаго пустога дома хопіць? Нешта ж яшчэ і есці трэба будзе, таксама на чым спаць? Яўрэі ж свае пухавікі пабралі!

— А ў мяне грошы ёсць,— сказала тады першыя словы Марыля.

— Ета добра, што грошы,— нават не паглядзеў на яе гаспадар: яму нібыта сорамна было глядзець чаго на дзяўчыну,— але што яны цяпер будуць вартыя, грошы?

— На першым часе хапаць будзе таго, што дала Марфа,— сказаў Зазыба,— а тама неўзабаве яшчэ падкінем.

— Гаспадар — бацька,— сказаў Шарэйка і разважыў: — Урэшце, галодная да халодная не будзе.

Тым часам Ганна з неўразуменнем паглядзела на мужчын:

— І праўда, Дзяніс, чаму ўжо тады не ў нас?

Шарэйка крутануў галавой:

— Няхай робяць, як знаюць.

Тады Ганна зноў абвяла позіркам абаіх — ажно паціснула плячамі.

— Як тама Давыдаўна твая? — спытала яна зусім пра іншае праз нейкі час.

— Жыве пакрысе-церусе,— адказаў з усмешкай Зазыба.

— Немцаў у вас няма?

— Пакуль, і праўда, выходзіць,— сказаў Зазыба,— што за лесам нас не відаць.

— Ета яны яшчэ не сабраліся да вас,— сказаў Шарэйка.

— Але паліцэйскага аднаго маем ужо.

— Затое ў нас іх цэлая плойма. Шлындаюць па мястэчку з вінтоўкамі, палохаюць баб. Але нібыта корм не той — усё нейкая чамяра сунецца ў паліцыю. Хоць бы адзін гожы чалавек папаўся, дак і то вясялей было б.

— Нездарма кажуць: шляхі твае, гасподзь, няведамыя,— уздыхнула Шарэйкава жонка.

Сам Шарэйка на гэта ўсміхнуўся.

— Сянні ў Бабінавічах, мусіць, багата хто ўспамінае бога,— сказаў ён.— Ганна мая во таксама...— Памаўчаў і дадаў: — Паспахапляліся раптам... праз колькі гадоў. А ўжо здавалася нават, што непатрэбны ён.

— Грэх так казаць,— незалюбіла Ганна.— Ты б паглядзеў сянні, як паўзлі старыя бабы ў царкву, калі адчынілі, да цалавалі што можна было тама.

— Няхай гасподзь хоць мяне ратуе,— яўна блазнуючы, сказаў Шарэйка, але пасуровеў і больш не стаў злаваць жонку.

— Раз ужо мы ўспомнілі грэшным часам бога,— сказала нахмураная Ганна,— то зрабі мне ласку, Яўменавіч, перадай во ета пісьмо Марфе сваёй.— Яна

адчыніла шуфляду абедзеннага стала, узяла там згорнутую трубачкай паперку.

— Што й та?

— Да не сакрэт, можаш глянуць.

Але не паспеў Зазыба прабегчы вачамі паперку, як выставіў па яе руку гаспадар.

— «На паляне,— моцна хмурачы лоб, пачаў чытыць кравец нечыя каракулі,— стаяць на траве дзве труны. Адна — чорная, другая — чырвоная. І вось другая труна, чырвоная, раптам кветкамі зацвітае...»

— Што гэта? — паглядзеў на Ганну Зазыба.

— Святое пісьмо, перадаецца па залатым ланцугу,— адказала тая.

Шарэйка пакруціў у руках паперку, усміхнуўся:

— Але ж ніякага золата не відаць.

— Табе ўсё абы зубы скаліць! — кінула злым вокам на яго жонка.

— Мусіць, у царкве сянні раздавалі? — пацікавіўся Шарэйка.

— Не ў царкве, а дамоў прынеслі. Яшчэ надоечы,— адказала жонка.

— Навошта?

— Ёсць навошта.

— Дак раскажы нам во.

Але Ганна ўжо не звяртала ўвагі на мужа. Яна па звычцы выцерла ручніком перад сабой стол, сказала Зазыбу:

— Дак ты ўжо, Яўменавіч, аддай Марфе пісьмо.— І растлумачыла:— Ты не думай, тута ўсё добра. Напісана, дзве труны. Дак адна, трэба чытаць, чырвоная, ета наша, савецкая, а другая, чорная,— іхняя, германская. Германская як стаяла во, так і стаіць, а наша кветкай расцвітае. Значыць, нам добра будзе!

— Ну, ну...— кіўнуў галавой Шарэйка.

— Праўда, наша яшчэ ўся ў крыві стаіць, бо нездарма ж чырвоная, але напісана, што ажывае, кветкі на ёй. Значыць, нашы падолеюць немца. Ета святы знак, каб ведалі. Нават бог цяпер за нас.

— А што Марфа мая павінна рабіць з пісьмом? — не ўтрымаўся Зазыба.

— Дак ты от паслухай, Яўменавіч,— усцешаная Зазыбавай увагай, пасвятлела тварам гаспадыня.— Ета пісьмо, як бачыш, святое, і павінна яно перадавацца па ланцугу такім, ад аднаго чалавека да другога. І галоўнае, каб ніхто не абарваў ланцуга, а то нічога

тады не спраўдзіцца. Значыць, кожны, да каго трапляе пісьмо, павінен перапісаць яго і перадаць другому. Таму і ланцугом завецца.

— Ды яшчэ залатым,— непрыкметна падміргнуў Зазыбу Шарэйка.

— А што, мы з Шарэйкам тваім таксама павінны перапісваць яго? — спытаў Зазыба.

— Ну, ад вас дак ужо не дачакаюцца етага ні бог, ні людзі. Хоць што я кажу, ты, мусіць, дак яшчэ... А мой адно зубы паказвае, як жаніх на вяселлі. У яго ні бога за душой, ні чорта... Як Гірша некалі знусціў маладога, дак бязбожнікам і жыве цяпера. Людзі во сянні ў царкву, ледзьве заднела, балазе, столькі папова голасу не чуваць было, а мой — за стол да машынку круціць. Немца, бачыш, спалохаўся! Зараз трэба хутчэй рабіць! А богава кара яму не страшна! Цяпер во ета пісьмо яму не падабаецца. А таго не ведае, што ўсякі, хто ета пісьмо чытае ці нават слухае, а яшчэ лепш, калі перапісвае — дак ужо, няйначай, ад бога літасці дачакаецца. І ў чыім доме ліст, там ні агонь, ні бомба — нішто не прычыніць бяды.

— Скажы, Зазыба,— глянуў спадылба Шарэйка,— твая Марфа таксама такая во... бабтыстка?

Зазыба ў адказ адно ўсміхнуўся. Тады Шарэйка паківаў галавой:

— Цяпера я разумею, чаму мы з табой такія затурканыя!

— Затуркаеш вас! — паглядзела на мужа гаспадыня.

Зазыба ўзяў у свае рукі «святое пісьмо», паклаў у кішэню.

— Дак ты ўжо і праўда перадай тама, Яўменавіч, Марфе,— у каторы раз пачала як не ўпрошваць Ганна.— Няхай яна ў Верамейках першая прадоўжыць залаты ланцуг. Ета не важна, што грамаці не хапае. Можна папрасіць каго граматнейшага, той перапіша.

— Добра,— кіўнуў ёй Зазыба.— Не ведаю, што з етага будзе, але перадаць перадам.

— Апроч карысці — нічога не будзе,— упэўнена сказала на гэта Шарэйкава жонка.— Павінны ж і мы, бабы, памагаць сваім, каб германца вытурыць назад за граніцу.— Шукаючы падтрымкі сабе, Ганна нават паглядзела на Марылю.

— Ну, ну, давайце, памагайце,— усміхнуўся Ша-

рэйка і пакруціў у незразумелым здзіўленні галавой: — Але ж нехта хітры выдумляе ўсё ета!

— Дак не дурны,— з гонарам адказала на яго словы жонка.— Але можаш галавы не ламаць. Немцы проці сябе выдумляць такога не стануць.

— Да ўжо ж...— згаджаючыся з гаспадыняй, тым часам зірнуў на Шарэйку Зазыба.— Мы з табой даўно гаворым, а пра галоўнае, здаецца, і не ўспомнілі,— сказаў ён праз нейкі час, пераводзячы гаворку зусім на іншае.— У вас, кажуць, новая ўлада нават калгаса не зачапіла?

— Гм, ета яшчэ што! І старшыню таго самага пакінула! Так што рыхтуйся і ты, калі Чубара няма ў Верамейках. Таксама зробяць старшынёй.

— А вы ешце, ешце,— пасунула бліжэй да Марылі гаспадыня чыгунок з топленымі дранікамі.— А то, можа, ніколі і не каштавалі такіх?

— Мне Марфа Давыдаўна пякла,— сумелася ад увагі дзяўчына.

— Ну, то ешце і нашы...

— Але праўду казала Ганна,— пакруціў быццам у ачмурэнні галавой Зазыба,— няведамы шляхі боскія.

— Ну, пра ета, бадай, ламаць галаву дужа не варта,— прыжмурыў левае вока Шарэйка.— Здаецца, усё ясна.

— Дак...— Зазыба паглядзеў на яго.— Казалі ж, што немцы супраць калгасаў будуць, а цяпера выходзіць...

— Значыць, калгас і немцам не замінае,— сказаў кравец і прыхінуўся да спінкі крэсла.— Я таксама, каб быў на Адольфавым месцы, не разганяў бы калгасаў. А то што ж атрымліваецца? Недзе яшчэ зусім блізка фронт стаіць і вагаецца, як на тых шалях, а тута ў полі хлеб асыпаецца на зямлю. Немцы — яны хоць і на машынах амаль усе, але таксама жывыя, без харчу не абыходзяцца. А з Германіі сюды не навозішся. Вось і надумалі нашым пакарыстацца.

— Ну, ну...

— Дапусцім, немцы разгоняць калгасы. Дарэчы, некаторыя нашы мужыкі таксама нічога не мелі супраць, каб падзяліць гаспадарку, перамераць поле зноў на палосы. Але ж камендант адгаварыў. Што яму палосы нашы? Сяляне збяруць ураджай дай пахаваюць кожны сабе. Паспрабуй тады адбяры ўсё. Канешне,

можна і адабраць, на тое ў немцаў цяпера і сіла. Аднак колькі на ета спатрэбіцца яе? Асабліва ў такі час, калі ўсё няпэўна. Ты, Зазыба, не забывай, наша мясцовасць цяпера ў прыфрантавой паласе. Ад нас нават чуваць, як бухкае, можа, адразу за Паповай Гарой. Таго і глядзі, Чырвоная Армія вось-вось вернецца. Не ўсё ж адступаць. Таму немцы і разлічылі правільна. Няхай мужыкі жнуць і малоцяць, як і раней, а калі збожжа ў амбары звязуць, можна распарадзіцца ім па-свойску. Тады не трэба ні па чуланах лазіць, ні зброю ўжываць. Адным словам, як мне, дык з калгасам справа ясная. Здаецца, немцы яго чапаць не збіраюцца. Казалі толькі, што памяняюць назву. Замест калгаса сельская абшчына будзе. Ета каб толькі калгасам не называць. Яно ж і з воласцю так — раён немцы пакінулі, і вобласць ёсць, а Савета няма, заместа Савета вярнулі воласць. Ета каб [illegible] памяці людской вытравіць Савецкую ўладу.

Шарэйка па-жаночаму сашчапіў на жываце рукі, пасядзеў трохі з усмешкай, а тады сказаў:

— У нас тута былі таксама пагубляліся ў здагадках. Маўляў, немцы й за калгасы стаяць? Чаму тады ў сябе, у Германіі, не робяць іх? Нават некаторыя дадумаліся да глупства, нібыта Адольф, камендант, тайны камуніст. Асабліва было гаворкі, як Адольф паліцая аднаго пабіў, прымусіў вярнуць бабе мужыкова дабро.

— Але і праўда,— шукаючы падтрымкі свайму ранейшаму меркаванню, пачаў Зазыба,— дужа незразумела... усё. Мы неяк таксама гаварылі ў сябе пра гэта, дак выходзіць.

— Выходзіць,— кінуў галавой Шарэйка,— але ж выходзіць таму, што нам усім вельмі хочацца, каб Адольф, няйначай, апынуўся камуністам, бо наслухаліся рознага... Яно ж нават, калі помніш, гаварылі, што нямецкія рабочыя не дазволяць Гітлеру пачаць вайны з намі. Пралетарыят, маўляў, адразу ўзніме паўстанне альбо пяройдзе на наш бок з акопаў. А дзе ён, пралетарыят той? Ты думаеш, гітлераўскія салдаты, якія прыйшлі сюды, адны буржуйскія сыны? Не, сапраўдных буржуяў тама, у Германіі, не так ужо і багата. Цэлае арміі з іх не складзеш.

З мястэчка Зазыба вяртаўся надвечар. З ім у Верамейкі ехаў і Брава-Жыватоўскі.

— А я думаў, ты ўжо і з хаты не вылазіш! — сказаў, выскаляючы зубы, Брава-Жыватоўскі, убачыўшы Зазыбу з канём на местачковай вуліцы; новаспечаны паліцэйскі ўсім сваім выглядам — і чырвоным, як налітым, тварам з шэрымі вачамі, і плячыстай, нібыта напаказ злепленай постаццю,— здавалася, сведчыў, як можна адчуваць сябе, калі жыццё кругом па душы: мусіць, з таго часу як прарэзаліся зубы, чалавек гэты ніколі не хварэў больш.

Зазыба меў намер праехаць міма, тады паліцэйскі пайшоў напярэймы.

— Куды ездзіў?

— Пляменніцу вазіў,— адказаў Зазыба.

— Цяпер павязеш мяне!

— А мне абы ў дарогу,— Зазыба пасунуўся на возе, даючы месца.

Але Брава-Жыватоўскі не спяшаўся скочыць на воз: карцела паказаць Зазыбу, што ў мястэчку ў яго важныя справы і што ён яшчэ не паспеў іх зрабіць усе.

— Трэба да каменданта заглянуць,— сказаў ён з выразнай знарочыстасцю.

Пакуль Брава-Жыватоўскі ішоў — і таксама быццам напаказ — да камендатуры, якая размяшчалася ў былым будынку сельскага Савета (гэта адразу цераз базарную плошчу, непадалёк ад местачковай бальніцы), Зазыба цяжкімі вачамі глядзеў яму ў спіну.

«Каб ён хоць не сказаў там чаго пра мяне каменданту,— падумаў Зазыба пра Брава-Жыватоўскага.— Тады пачнецца!.. Лацвей ужо ў сваёй вёсцы адказваць на ўсё і за ўсё».

Яму самому не хацелася бачыць Гуфельда нават краем вока: ужо ён пазбавіць ад ілюзій і сялянскай цікаўнасці — гэта па меншай меры — адносна дзівакаватага нямецкага каменданта; брыдка было нават прызнацца, што магла займаць яго думкі «загадкавая» камендантава асоба.

Сонца ўсё больш хілілася за мястэчка, і цені, што кідалі ад сябе купалы местачковай царквы, датыкаліся, быццам дзіды, кончыкамі крыжоў да сцен аднапавярховага будынка, у якім да вайны была кантора сельскай спажывецкай кааперацыі.

Зазыба пасядзеў трохі, чакаючы ў камендатуры Брава-Жыватоўскага, затым прывязаў лейцамі каня да ліпы, а сам надумаўся зайсці ў царкву — якраз яе

не зачынілі яшчэ пасля сённяшняга богаслужэння. Над брамай кінуліся ў вочы пачарнелыя ад даўняе пазалоты лічбы — «1842»: у наступным годзе бабінавіцкай царкве мелася быць сто гадоў.

Царква была распачата будаўніцтвам у тую вясну, калі бабінавіцкія паны святкавалі другі век свайго (ні графскага, ні княжацкага) роду. І хоць большая частка паноў з гэтага роду належала да католікаў, у тым ліку і сам заснавальнік, на памяць аб якім і задумвалася будаўніцтва, але ў Бабінавічах жыла якраз тая частка роду, якая па прычыне змешаных шлюбаў была абруселая і праваслаўная, таму ўзводзіць намеркавана было ў мястэчку не касцёл, а царкву-храм.

Будавалі яе некалькі гадоў. Рабочыя рукі, цягло, збольшага нават будаўнічы матэрыял — гэта было сваё, мясцовае: сяляне хадзілі і ездзілі на будаўніцтва, як і на іншую паншчыну. Бадай, аднаго галоўнага архітэктара давялося выпісваць у Бабінавічы аднекуль. Час не захаваў яго прозвішча, але царква была пабудавана ў традыцыйным візантыйскім стылі і сваімі пяццю купаламі, ці, як іх называлі ў забесяддзі, булавамі, нагадвала здалёку вядомы Успенскі сабор.

Працавала царква ў Бабінавічах восемдзесят гадоў, пакуль апошні мястэчковы поп, адданы прыхільнік патрыярха Ціхана, не быў пасаджаны на лаву падсудных за супраціўленне дэкрэту «аб канфіскацыі царкоўных каштоўнасцяў...».

Першае, што Зазыба пабачыў у сярэдзіне царквы, была вялікая ікона цудатворнай багамацеры. Яна стаяла па правы бок ад царскіх варот. Перад іконай гарэлі тонкія свечкі з воску. Некалькі жанчын стаялі на каленях і, хрысцячыся, шчыра клалі зямныя паклоны. У царкве панавала ціша, як у скляпенні, пахла гарэлым воскам. Трымаючы шапку ў руцэ, Зазыба падышоў блізка да жанчын, якія цалкам былі захоплены маленнем, і спыніўся насупраць цудатворнай. Доўга глядзеў на твар багамацеры — здаецца, першы раз за сталае жыццё свядома і з непадробнай цікавасцю ўзіраўся ў святыя рысы, нібыта хацеў разгадаць тайну тае неадольнае сілы, якая выклікала малітвы людзей.

Божы лік быў непраглядны для вока, не паддаваўся разгадцы. Але стаяць перад іконай было цікава, нібы трымала што ля яе чалавека.

Перашкодзіў Зазыбаваму ціхманаму сузіранню

Брава-Жыватоўскі. Той ужо колькі хвілін шукаў Зазыбу на плошчы і прывалокся па яго ў царкву з вінтоўкай. Але не паспеў паліцэйскі датупаць да свайго аднаяскоўца, як [illegible] бакоўкі ў прытворы выскачыў царкоўны стараста, які падлічваў дзённую выручку за прададзеныя свечкі.

— Ты што ета, анціхрыст? — накінуўся стараста на Брава-Жыватоўскага.— У боскі храм да са зброяй? Зараз жа вон, каб і нагі твае не было тута!

Брава-Жыватоўскі на нейкі момант збянтэжыўся, але саўладаў з сабой і [illegible] незалежным выглядам адхіліў рукой царкоўнага старасту — маўляў, не замінай, шантрапа. Аднак старасту гэтая незалежнасць адно ўзбурыла. Зазыба ўбачыў, што ў царкве наспявае сварка — стараста дасканала ведаў сваю службу і таму кідаўся каршуном на чалавека, які пасмеў са зброяй пераступіць парог храма, а паліцай проста неразважліва паказваў сваю ўладу і сілу, мусіць, па-сапраўднаму не ўсведамляючы, што рабіў. Прысутнічаць пры сварцы не толькі не хацелася, але і недарэчы было, таму Зазыба, ведаючы, што Брава-Жыватоўскі прыйшоў па яго, паказаў на выхад. Брава-Жыватоўскі зразумеў яго, пачаў адступаць.

— Я зараз бацюшку паскарджуся,— не пераставаў пагражаць стараста,— знойдуць цябе і пад зямлёй, хто ты і адкуль! Ета табе не пры бальшавіках! — ён ужо ледзь не выкідваў Брава-Жыватоўскага з царквы.

— Нейкі памешаны,— пачаў лаяцца Брава-Жыватоўскі на цвінтары,— і адкуль яго, чорта, нанесла?

Зазыбу між тым браў смех ад гэтай гісторыі. Але ён душыў яго ў сабе. Затрымлівацца на плошчы небяспечна было: а раптам і сапраўды пачнецца вялікі шум, які прыцягне ўвагу немцаў? Зазыба доўга не думаючы адвязаў каня і наўскач пагнаў па мястэчку. Брава-Жыватоўскаму давялося чапляцца рукамі за гнушку на хаду.

Стараста тым часам ажно падскокваў на цвінтары і, здаволены, што нагнаў на нейкага абротніка страху, махаў наўздагон кулаком. Побач варушыліся жанчыны, што маліліся перад гэтым у царкве. Пры выглядзе двух мужчын, якія ўцякаюць па мястэчку, яны таксама гатовы былі атукаць услед.

Як толькі мінулася небяспека, Брава-Жыватоўскі накінуўся на Зазыбу:

— А ты чаму пайшоў у царкву? Ты ж камуніст,

навошта яна табе была? Праз цябе ж усё выйшла!

— Па-першае, я цяпера не партыйны,— спакойна запярэчыў Зазыба.

— А ты перада мной не вылузвайся. Я цябе наскрозь бачу. Скора камуністы, якія ёсць у воласці, будуць рэгістрацыю ў камендатуры праходзіць, дык цябе таксама не міне гэта, няважна, што білет адабралі.

Але ў гэты час Брава-Жыватоўскі большую злосць усё ж меў на старасту, які вытурыў яго з царквы.

— Я яго прыхвачу яшчэ дзе-небудзь! — пакінуўшы ў спакоі Зазыбу, пачаў ён пагражаць царкоўнаму старасту.— Будзе ён у мяне, як уюн той у кашы, круціцца!

Нарэшце Брава-Жыватоўскі пачаў зусім астываць — лаянка, мусіць, задаволіла яго, і ён узяў у рукі вінтоўку, якая ляжала дагэтуль на каленях, пакляцаў, як для застрашэння, затворам.

І Зазыба, і Брава-Жыватоўскі ехалі на адной драбіне, седзячы спіной да заходзячага сонца, і Зазыба мог назіраць за паліцэйскім нават па цяні, што неадлучна поўз па зямлі, то выгінаючыся на канавах, то выпростваючыся зноў на роўным полі.

За местачковым садам — яшчэ даўнім, панскім, пачаліся калгасныя засевы.

— Сёлета, чорт вазьмі, можам застацца без хлеба! — сказаў раптам з сялянскім сумам у голасе Брава-Жыватоўскі.

Зазыба кіўнуў галавой.

А Брава-Жыватоўскі загаварыў далей:

— Гэта каменданта толькі не было сёння на месцы, а то б можна было ўсё вырашыць нават у мястэчку. Праўда, у нас была ўжо гаворка пра Верамейкі. У яго зроблены поўны расклад на ўсю воласць — недзе неўзабаве павінен прыехаць і да нас, у Верамейкі. У нас таксама, як і ў Бабінавічах, калгаса не будуць дзяліць. Так што, Зазыба, можаш яшчэ застацца на сваёй пасадзе. Нават на павышэнне можаш разлічваць. Твае камуністы скінулі цябе са старшыні, а немцы могуць паставіць.

— У вёсцы цяпера, мусіць, знойдуцца ахвотнікі і без мяне старшынёй быць,— усміхнуўся Зазыба.— Той жа Мікіта Драніца...

— Ну, Мікіта яшчэ не дарос,— адчуўшы Зазыбаву іронію, сур'ёзна запярэчыў Брава-Жыватоўскі.

— Дый ты во чым не старшыня?

— Але я так лічу, што паставяць цябе,— усцешаны Зазыбавай увагай, сказаў памяркоўна Брава-Жыватоўскі.— У Бабінавічах жа пакінулі Абабурку. Не паглядзелі, што і пры Саветах быў. Так што, на ўсякі выпадак, рыхтуйся. А мне старшынёй няма чаго хацець. Мне і так няблага будзе. Набяру вось паліцэйскіх, арганізую стан у вёсцы. Камендант жа ставіць гэта за самае галоўнае перада мной. Думаю, што Раман Сёмачкін пойдзе, можа, Сілка Хрупчык...

— Дак ён жа сухарукі!

— Нічога, вінтоўку ўтрымае,— няйначай, падбадзёрваючы сябе, кіўнуў Брава-Жыватоўскі.— Ты, бачу, ужо лічыш, што, акрамя цябе ды Чубара, у Верамейках няма каму і ў начальніках хадзіць? Другія таксама не лыкам шытыя. Толькі не ўсім шанцавала. Табе, напрыклад, твой ордэн памагаў, а Чубара проста аднекуль прывезлі. Нават не спыталіся ў нас. Але я яго апошнія дні ўвесь час пільнаваў. Хацеў на мушку ўзяць.

— Ты от што,— зрабіўшы выгляд, што прапусціў міма вушэй самыя апошнія словы, сказаў Зазыба,— ты дарэмна прысылаеш да мяне Драніцу. Я табе сам скажу. Ордэн я здаў у Хатынічах. Так што...

— А ■ Драніцу не пасылаў,— раптам пачаў адмаўляцца Брава-Жыватоўскі.

— Не паверу ж я, што яго падбіў на гэта бабінавіцкі камендант. Дай...

Брава-Жыватоўскі адчуў, што Зазыба пачне сарамаціць, як таго вулічнага блазнюка, таму натапырыўся ўвесь:

— Толькі не надумайся пагражаць!

— Я табе не пагражаю, але...

— Што — але? Што — але? — заёрзаў Брава-Жыватоўскі.— Сіла і права цяпер не ў цябе, а ў мяне! Улада перамянілася! Як кажуць, станцыя Беразай!

— І надоўга?

— А назаўсёды!

Зазыба зірнуў на Брава-Жыватоўскага — твар у таго быў як зрушаны.

— Мы тута едзем з табой адны,— сказаў ціха Зазыба,— і ты са зброяй, а я не. Так што... Але я от што павінен табе сказаць, раз ужо едзем адны. Дарэмна ты лезеш у пятлю сваёй ахвотай.

Брава-Жыватоўскі са злосцю паглядзеў на Зазы-

бу, але не закрычаў. Тады і наогул быццам зніякавеў: Зазыбава шчырасць як раззбройвала ўжо.

— Няма чаго шкадаваць мяне,— сказаў ён неўзабаве.— Лепей вон пагразіў бы Рослаўцаву.

— І Рослаўцаў, можа, свайго дачакаецца...

— Не-е, тут ужо хто каго! — з'едліва ўсміхнуўся і крутануў галавой Брава-Жыватоўскі.

— Ну-ну...

Некалькі часу яны праехалі моўчкі, а тады Брава-Жыватоўскі, мусіць, надумаўшыся і назлаваўшыся сам-насам, пачаў раптам зноў палохаць.

— Ты яшчэ, Зазыба, павінен маліць бога. Адным словам, каб ты быў Чубарам, то... Давялося б табе ўмыцца ўжо крывёй.— Ён паглядзеў на Зазыбу і весела ўсміхнуўся: — А ведаеш, чаму ты трымаешся яшчэ на паверхні? Цябе топяць, піхаюць уніз, а ты ўсё ўсплываеш? Не ведаеш? Не? Да таму, што ты не сапраўдны камуніст быў.

— Цябе не зразумець,— засмяяўся, пацісnуўшы плячамі, Зазыба.— Адзін раз ты кажаш, што я сапраўдны камуніст і не быў, а ёсць, нават пагражаеш на перапіс павесці за шворку, а другі — усё наадварот.

— Сапраўдны камуніст — гэта Чубар. А ты, Зазыба...— Брава-Жыватоўскі пакруціў галавой.— О-о не, Зазыба, ты не сапраўдны камуніст. Ты дзесяць разоў азірнешся, перш чым зрабіць што.

— Але нешта я не ўцямлю, ці ты гэтым хваліш мяне, ці ганіш? — пасля такога дзіўнага, а больш недарэчнага тлумачэння спытаў Зазыба.

— Ты вочы замазаў усім,— нібыта не пачуў Зазыбавага здзіўлення Брава-Жыватоўскі,— вось я табе скажу. Асабліва верамейкаўцам. Як жа, герой! Перад начальствам нават за каго не баішся пастаяць. Таксама пакладзісты. Людзей нібыта шкадуеш. Разумееш, што селянін — тое ж садовае дрэва, трусі яго колькі хочаш, а пад корні не заглядвай. Адным словам, разумны гаспадар на зямлі. Думаеш, я не ведаю, што цябе зачапіць нават цяпер нельга? Ого, паспрабуй толькі, дык нажывеш сабе ворагаў, бадай, у кожнай верамейкаўскай хаце. Не толькі самога звядуць са свету, але і трэцяму калену не даруюць. Я вас, верамейкаўцаў, вывучыў! Я на вас у гэтыя гады наглядзеўся! Кругом ажно скура дымілася на людзях, а з вас нават валасок ні з аднаго не зляцеў! І ўсё праз цябе! Усё праз тваю паказную самастойнасць ды жаласць. Але

маліцеся богу, што Чубара вам позна прыслалі. Час не той стаў. А то б пайшло і ў Верамейках усё пад грэбень. Чубар-то ўжо не тое, што ты, баптыст. Ен не стаў бы шкадаваць кожнага.

Зазыбу ніяк не выпадала падтрымліваць гэтую паліцыянтаву размову: ён наогул не любіў, калі хто пачынаў гаварыць пра яго, а тут і зусім чалавек нёс непатрэбнае...

— А я нават не здагадваўся, што ты нешта маеш да Чубара,— сказаў Зазыба, каб перш за ўсё адвесці ад сябе неразумную гамонку.— На каго-каго, а на цябе дак і не падумаў бы. І наогул... От слухаў я цябе і жахаўся.

— А ты адкуль мяне ведаеш? Можа, я і праўда не той, кім паказваў сябе?

— Ну, калі і паказваў, дак умела.

Колькі часу яны зноў ехалі моўчкі. Пасля Брава-Жыватоўскі глянуў на Зазыбу, сказаў, нібыта выклікаючы на давер:

— А ты, Зазыба, дарэмна гэтак на мяне. Чалавек ты, канешне, заслужаны. Праўда, я таксама...— І паварнуў усмешлівы твар да Зазыбы.— Але няхай! — Нахмурыў ён лоб.— Пра гэта пазней. Гаворка цяпер не аба мне. Дык я і кажу, чалавек ты заслужаны. Маеш свой капітал. І не толькі ў вёсцы. Дакладней, меў, бо цяпер...

— Як я разумею, дак ты падаеш мне руку на дружбу?

— Так.

— Тады дарэмна.

— Чаму?

— Да таму, што мы з табой і даўней дружбы не вадзілі. Праўда, я цаніў цябе ў калгасе, работнік ты неблагі быў. Але душы тваёй ніколі не ведаў.

— Чалавечая душа — пацёмкі!..

«Сапраўды, пацёмкі,— падумаў Зазыба.— Ці ж можна было дапусціць, што Брава-Жыватоўскі дэзерціруе з арміі і падасца ў першы ж дзень да немцаў на службу? А цяпер от наважыўся цэлую паліцыю ствараць у Верамейках!..»

Уласна, а хто больш чаго ведаў пра гэтага чалавека?

Брава-Жыватоўскі жыў у Верамейках даўно, але не належаў да карэнных жыхароў вёскі. У Верамейках ён паявіўся гадоў васемнаццаць таму, дакладней, нават не ў саміх Верамейках, а спярша ў невялікім па-

сёлку Стараселлі, што па той бок Бесядзі: там, у былым маёнтку белаглінаўскіх паноў, стварылася камуна, і Брава-Жыватоўскі ажно ці не паўтара года жыў сярод камунараў. Ён лічыўся там за чырвонаармейца, родам з Вілейскага павета, але паколькі мясцовасць тая адышла пад Польшчу, то яму давялося шукаць сабе прыпынку на жыццё на ўсходзе Беларусі. Камуна ў Стараселлі і стала для яго на нейкі час тым надзейным прыстанкам. Але неўзабаве камуна распалася — па той жа самай прычыне, што і большасць іншых тагачасных сельскагаспадарчых аб'яднанняў, і Брава-Жыватоўскі падаўся за Бесядзь. У Верамейках ён прыстаў да Параскі, чырвонаармейскай удавы, якая мела хоць і запушчаную, але даволі зайздросную па тым часе гаспадарку: цэлы трацяк, як лічылася ў Верамейках, сенажацяў, няўдобішчаў і ворнай зямлі. Такім чынам, было да чаго здароваму чалавеку прыкласці рукі. А Брава-Жыватоўскі, акрамя мужчынскае сілы, меў яшчэ добрую сялянскую кемлівасць і няблага ведаў зямлю — за некалькі год ён урабіў як след пяць Парасчыных дзесяцін і ў калгас паступаў ледзь не серадняком. Жыў Брава-Жыватоўскі, калі гаварыць па-вясковаму, праз тры хаты на чацвёртую — гэта значыць, перш чым выйсці на вуліцу, выглядваў з акна, каб мець пэўнасць пра суседзяў.

Але першы, хто пачуў іншую гісторыю яго жыцця, быў камендант нямецкага гарнізона ў Бабінавічах Адольф Гуфельд. Пачуў той яе ад самога Брава-Жыватоўскага.

Што ў гэтай гісторыі мела пад сабой рэальны грунт, а што было дадумана дзеля большай важнасці, каб вырасці ў вачах прадстаўнікоў новае ўлады, сказаць цяжка: гэта ці высветліў бы нават следчы самога д'ябла, калі такі існуе дзе.

Брава-Жыватоўскі апавядаў Гуфельду пра сябе некалькі гадзін... Сапраўды, паходзіў ён з той мясцовасці, што ў дваццаць першым годзе адышла да Польшчы, але нарадзіўся і жыў да першай імперыялістычнай вайны пад Баранавічамі. Прозвішча Брава ў дадатак да свайго — Жыватоўскі — ён атрымаў у Гуляй Полі, калі апынуўся ў бацькі Махно. Былы чырвонаармеец, які заснуў на пасту і, баючыся адказнасці — пагражаў трыбунал,— перабег спярша ў белую армію, а затым да махноўцаў. Тым часам недзе ўжо відзён быў канец вайне. Неабходна было пашукаць

сабе сталае месца на жыццё. Дакументы яго не засмучалі — у бацькі Махно іх таксама няблага падраблялі. Заставалася толькі добра пачысціць кішэні, каб пазбавіцца ад усяго лішняга. Спачатку Брава-Жыватоўскі падаўся ў Чарнігаўскую губерню, прыбіўся там да аднаго манастыра, але неўзабаве адчуў, што манахі таксама займаюцца небяспечнай дзейнасцю — манастыр быў ледзь не прытулкам для розных банд,— і палічыў за лепшае ўцячы адтуль. З Чарнігаўскай губерні Брава-Жыватоўскі пераехаў у Магілёўскую, паблукаў трохі па ёй, а тады асталяваўся каля Бесядзі ў Старасельскай камуне — балазе, гэта было далёка ад так званых бітых шляхоў. І ўжо зусім паспакайнеў Брава-Жыватоўскі, калі апынуўся ў Верамейках. Паступова ён стаў усім падобны да верамейкаўцаў (апрача, можа, таго, што гаварыць зусім па-верамейкаўску не навучыўся, быццам асцерагаўся, што ад гэтага задужа мяккі стане яго язык) — вядома, нікому нават і ў галаву не магло прыйсці капнуць пад ім грунт, тым больш што ніколі не даваў зачэпкі на гэта: у ягоным становішчы за лепшае было не выклікаць нядобрай зайздрасці да сябе і сваіх спраў; між тым самога Брава-Жыватоўскага ўвесь час не пакідала зайздрасць — з яго розумам ды з яго адукацыяй (Брава-Жыватоўскі меў не толькі вясковa-школьную адукацыю, але таксама і гарадскую, бо вучыўся некалі ў Баранавічах) пры новай уладзе можна было мець больш за тое, што ён меў, займаючыся гаспадаркай. На наступную вайну, у тым ліку з немцамі, ён не спадзяваўся, бо не верыў, што знойдзецца такая армія, якая хоць трохі падолее Чырвоную. І калі здарылася, што немцы раптам узялі верх з першых дзён вайны, Брава-Жыватоўскі прымусіў сябе паглядзець на рэчы іначай: здалося, што жыццё, нарэшце, можа павярнуцца да яго другім бокам. Прызваны ў армію па другой мабілізацыі, ён пільнаваў выпадак, каб адстаць ад вайсковай часці і перачакаць недзе альбо падацца ў Верамейкі і там схавацца да прыходу немцаў. Выпадак такі неўзабаве трапіўся — артылерыйскі полк, у складзе якога ён ваяваў, быў разбіты непадалёк ад Бабруйска. У Верамейкі дабраўся Брава-Жыватоўскі ўначы, паспаў да раніцы на сямейным ложку, пасля палез на паддашак. Там яму давялося чакаць таго дня, пакуль не прайшлі праз вёску апошнія чырвонаармейцы. Тым часам разляцелася чутка, што ў Бабінавічы ўступілі

немцы. Тады Брава-Жыватоўскі пакінуў сваё сховішча і раніцой пайшоў у мястэчка — падумаў, што першаму, пакуль яшчэ той шапачны разбор будзе, няйначай, большае што дастанецца.

Цяпер Брава-Жыватоўскі наведваўся ў Бабінавічы амаль кожны дзень, як гаварыў — хадзіў на даклады да каменданта Гуфельда. Тым часам вёска жыла ў прытрučаным стане, і дакладваць не было пра што: проста Брава-Жыватоўскі не хацеў, дакладней, баяўся жыць у няведанні.

Сёння ён таксама патраціў там дзень, бо Гуфельд паехаў у Крутагор'е на нараду: якраз стваралася адміністрацыйная акруга, у якую павінны былі ўвайсці некалькі былых раёнаў, і камендантаў гарнізонаў выклікала начальства да сябе.

X

Чубар усім цяжарам здарожанага цела ляжаў на баравым пяску непадалёк ад жоўтай ямы, што акурат нагадвала варонку ад магутнай авіябомбы. Але яма ўсё ж была ўтворана не выбухам бомбы: тады б, няйначай, кінуліся вачам на блізкіх дрэвах жывыя меціны ад гарачых асколкаў, а яшчэ больш — кавалачкі паспяканага металу на самым дне, якое б мела таксама характэрны нагар сіняга колеру. Хутчэй за ўсё, паблізу недзе працаваў смалакурны завод, на якім здабывалі звычайную каламазь і шкіпінар, і яшчэ не дужа даўно — краі ямы не паспелі парасці — падрыўнікі з таго завода «апрацоўвалі» тут аманалам сасновы пень, які адзін, можа, даў ім цэлыя кубаметры патрэбнай сыравіны.

Чубар выбраў гэтае месца — бліжэй да ямы — знарок, каб у кожную хвіліну можна было не толькі схавацца, але і заняць, як цяпер належала думаць па-вайсковаму, кругавую абарону. Месца для гэтага было сапраўды прыдатнае: выносісты схон, парослы рэдкімі соснамі, навісаў, быццам уцёс, над дарогай і панаваў ледзь не над усёй мясцовасцю; прынамсі, адсюль Чубар бачыў і раку, якая блукала паміж парослых ракітамі берагоў па шырокім лузе, і дзве невялікія вёскі — адну па левы бок ад сябе, а другую насупраць. Калёсная дарога, з якой збочыў Чубар паўгадзіны таму, вяла праз луг да другой вёскі, што была насупраць. Да-

лей Чубар таксама меркаваў ісці па гэтай дарозе, але цяпер не хацелася рабіць з сябе жывую мішэнь. Менавіта па гэтай прычыне ён і зрабіў тут прыпынак. Але ні ў хаванні ў яме, ні тым больш у кругавой абароне патрэбы, здаецца, не было.

Чубар не здагадваўся, але знаходзіўся ён ужо менш як за паўкіламетра ад Бесядзі. Рака, што цякла наперадзе, была самай сапраўднай Бесяддзю. Аднак выйшаў Чубар да яе далёка па левы бок ад Верамеек.

Чубар чакаў шарай гадзіны, таму ляжаў на схоне спакойна, падкурчыўшы пад сябе ногі, якія ажно смылелі ў закарэлых анучах. Быў ён у такім стане, калі чалавек нарэшце даходзіў ва ўсім, прынамсі, у галоўным, што найперш займае галаву і сэрца, да той яснасці, якая не пакідае больш ніякіх сумненняў альбо проста выклікае ўсведамленне, што з усіх магчымых варыянтаў вось гэты калі і не адпавядае дакладнаму выбару, то ўжо найбольш мэтазгодны напэўна. Усё, што магло выпасці цяпер на долю ў сувязі з вайной, ён успрымаў ужо са спакоем і гатовы быў нават дзівіцца з таго, што столькі багата патраціў часу, здавалася, на непатрэбнае, хоць і разумеў — яснасць гэтая склалася ў яго менавіта пасля сустрэчы з палкавым камісарам. Пасля размовы з тым, а больш — з шыраеўскімі мужыкамі, калі давялося выдаць сябе за партызана, ён ужо інача́й і не называўся людзям. Але затое пачаў лавіць сябе на думцы, што багата чаго рабіў быццам наперакор сабе. Цяпер яму нават здавалася, што замест яго дзейнічае нейкі механізм, які ўстаўлены ўсярэдзіну.

Чубар такі затрымаўся тады ў Шыраеўцы на колькі гадзін: Палага не адпусціла яго задарма — праўду кажуць дасведчаныя людзі: з бабай, як з чортам, лепей не садзіся на адно чарано... Спярша, ажно да наступнай раніцы, Чубар адчуваў у сабе прыкрую спустошанасць ад выпадковай сувязі з жанчынай, але ў дарозе пастулова вастрыня пачуццяў страчвалася, перагараючы і астываючы ў душы і свядомасці, і цяпер пра ўсё, што адбылося тады ў вясковай хаце, успаміналася без шкадавання і згрызоты, як пра нешта далёкае і незваротнае...

Сонца ледзь скранулася з зеніту, але далёкі захад пераліваўся ўжо найтанчэйшымі адценнямі фарбаў. Дрэвы, што стаялі на схоне, былі быццам аточаны паветрам.

Здаецца, упершыню за сталае жыццё Чубар меў сабе магчымасць думаць пра тое, хто ён, адкуль прыйшоў у гэты свет і як жыў. На другое пытанне адказ быў гатовы даўно — уласна, вось ужо амаль паўтара дзесятка гадоў, як Чубар стаў дарослым чалавекам, адказ гэты ішоў следам за ім у разлінеенай анкеце: нарадзіўся за восем гадоў да рэвалюцыі, рана застаўся без бацькоў і таксама рана трапіў на «выхаванне» да чужых людзей... Гэтыя акалічнасці, бадай, і сталі вызначальнымі ў фарміраванні яго як асобы. Аднак крытэрыі ацэнак у адносінах да сябе і да людзей, з якімі давялося сустракацца ў жыцці, выпрацоўваліся пасля, калі з дзіцячай працоўнай камуны ён трапіў спярша па найме да багатага хутараніна, а адтуль, незадоўга да суцэльнай калектывізацыі ў вёсцы, паступіў у школу каморнікаў — трохі не звычайную межавую навучальную ўстанову для вясковых дзяцей, якая адкрылася ў былым маёнтку царскага генерала, што перайшоў на службу ў Вышэйшы вайсковы савет маладой Чырвонай Арміі. На трэцяе пытанне — як жыў? — таксама няцяжка шукаць адказ. Тым больш што яно было далейшым працягам другога пытання. Напрыклад, Чубар добра ўсведамляў сабе, што выйшаў у жыццё пасля смерці бацькоў — маці памерла ад тыфусу ўранні, а бацька надвечар таго дня — толькі дзякуючы Кастрычніцкай рэвалюцыі, якой раптам стала справа да ўсяго ў краіне, у тым ліку і да такіх вашывых беспрытульнікаў, якім апынуўся дзевяцігадовы Родзька, сын нябожчыкаў Антона і Хадоры. У чалавеку заўсёды жыве ўдзячнасць да тых, хто рабіў калі добра яму. Ад Чубара таксама людзі мелі падставу чакаць такой удзячнасці. Але ў ягонай душы яна трансфарміравалася з нейкага часу ў адно, і ён жыў з удзячнасцю да той рэвалюцыі, якая не дала яму прапасці ў вялікім брудзе лахманоў. Можа, не кожны раз ён добра ўсведамляў сабе тое, што рабіў, затое заўсёды, ці амаль заўсёды, ведаў, дзеля каго і дзеля чаго рабіў. Але бліжэй да анкеты! Каморніцкай школы тады Чубару не ўдалося скончыць — пачалася калектывізацыя, і ён, ужо дваццацігадовы чалавек, пайшоў разам з іншымі актывістамі «збіваць» сялянскія гаспадаркі ў адну вялікую, якая абяцала перайначыць вясковае жыццё. Усё спадзяваўся, што некалі вернецца ў школу, давучыцца, але падзеі закружылі яго ў сваей віхуры, і праз нейкі час ён адчуў, што трэба выбі-

раць сабе новую лінію жыцця. На працягу наступных дзесяці гадоў, якія занялі час ад калектывізацыі да вайны ■ нямецкімі фашыстамі, Чубар працаваў на розных пасадах, пачынаючы ад сакратара сельскага Савета, збольшага вучыўся, а то зноў працаваў. І калі б хто староннi паспрабаваў уявіць сабе Чубара збоку, то магло б, няйначай, здацца, што той нечым нагадваў зрушанага з берлагу мядзведзя... Займаючыся цяпер супастаўленнем фактаў, дакладней, момантаў свайго жыцця, аналізам вызначальных альбо проста пабочных падзей, якія складалі гэтае жыццё, Чубар найбольшую цяжкасць меў адказаць на першае пытанне — хто ён? Было такое ўражанне, што сам ён наогул няздольны расказаць пра сябе да канца і што патрэбны нехта іншы, хто ведае яго і хто б сапраўды даў звесткі пра ўсё.

Чубар паспрабаваў абудзіць так званую фантазію, і неўзабаве ў галаве ўжо маляваліся карціны адна ярчэйшая за другую... Мозг у сваіх лятунках звычайна не ведае межаў, але Чубар не дазваляў яму завельмі адрывацца ад рэальнасці.

Усё, ці амаль усё, можна было збольшага наперад прадбачыць у думках, а вось тое, як складуцца ў Чубара справы, калі ён вернецца ў забесяддзе, нельга было нават уявіць...

Чубар пазяхнуў — ужо як брала разморанасць, аднак засынаць так небяспечна было: па-першае, зямля, нягледзячы на баравы пясок, не пазбавілася пакуль тае настыласці, якую прынеслі нядаўнія дажджы, да таго ж, справа наогул была пад восень, а па-другое, рабіць гэтага нельга было і па самай простай прычыне, якая тлумачылася наяўнасцю побач дарогі. Чубар паклаў на далонь твар і ўбачыў паміж пасохлай травы жывую сцежку, па якой у вялікай заклапочанасці спяшаліся ва ўсе канцы рыжыя мурашкі, нібыта наўзнарок перавязаныя пасярэдзіне. Недзе паблізу павінен быў знаходзіцца мурашнік, але колькі ні азіраўся Чубар, не заўважыў яго. Тым часам мурашкі былі вялікія — значыць, лесавыя. Такія не захочуць жыць ні ў паточаным пні, ні тым больш пад зямлёй. Чубар ведаў, што мурашкі таксама часам перавандроўваюць у іншыя месцы, асабліва калі на мурашнік нападаюць дзікі. Пэўна, і гэтыя вымушаны былі па нейкай прычыне пакінуць свой дом, і Чубар цяпер бачыў іхнюю дарогу перасялення. Дзіва, але мурашкі былі гэтак

заняты сваёй справай, што нават не звярталі ўвагі на чалавека, які ляжаў побач.

Назіраць за мурашкамі раптам стала цікава, і Чубар упёрся нагамі ў зямлю, каб падацца трохі наперад, а тады лёг зусім на жывот і паставіў локці цыркулем над жывой дарогай. Ён бачыў, як дзве мурашкі спрабавалі перавалачы цераз сасновы корань, што выпінаўся на паверхню, пагрызенае тулава лугавой стракозы, але дарэмна, у іх на гэта не хапала ні сілы, ні спрыту, і страказа адно ледзь прыкметна краталася. Тым часам астатнія мурашкі працягвалі рабіць кожная сваё, а больш — проста спяшаліся некуды адна за адной і нават не зважалі на клопат другіх. Тады Чубар зламаў сухую былінку, што была на адлегласці выцягнутай рукі, і пасабіў небаракам, перакінуўшы стракозу цераз корань. Захацелася наогул паваждацца з гэтымі разумнымі і ахайнымі казуркамі. З нейкай помслівай, няйначай, хлапчуковай зларадпасцю Чубар паклаў упоперак мурашкавай сцежкі палец і колькі часу назіраў за раптоўнай разгубленасцю: як натыкнуліся мурашкі з абодвух бакоў на перашкоду, якая засланіла шлях, так і забегалі ўстрывожаныя паўз яе, але пераадолець цераз верх, здавалася, не думалі. Толькі адна ўспаўзла на Чубараў палец, памітусілася па ім, быццам у яшчэ большай разгубленасці, тады не ўтрымалася на схіле і паляцела потарч на зямлю.

Між тым асноўная маса мурашак ужо абмінула Чубараў палец вакол пазногця, і жывая дарога зноў пачала дзейнічаць.

«Чым бы дзіця не цешылася, абы не плакала»,— успомніў Чубар выслоўе ў сувязі са сваімі доследамі над мурашкамі і ўсміхнуўся, як чалавек, які даўно быў адзін: ён далёкі быў ад таго, каб рабіць, як здараецца, нейкія аналогіі паміж мурашкамі і людзьмі, для гэтага нават у такі час патрэбна быць сама меней філосафам...

Чубар павёў вачамі па лузе, зачапіўшы позіркам прасцяг ад вёскі, што была злева, і да той не выразнай палоскі на небасхіле, якая нерухома стаяла ўжо столькі часу, колькі Чубар ляжаў на схоне. З вёскі, што насупраць, ішоў да ракі чалавек. Але быў ён яшчэ далёка ад яе. Чубар не здзівіўся, што ўбачыў раптам чалавека — урэшце, быў звычайны дзень, але колькі

хвілін усё ж не зводзіў з яго вачэй, нібы зайздросцячы, што той ідзе вось праз луг, як кажуць, на ўвесь рост і, мусіць, без усялякае перасцярогі, а ён вымушаны туляцца, чакаць цемнаты. Чалавек адсюль здаваўся пакуль рухомай кропкай, якая патрохі набліжалася да ракі, і разгледзець яго немагчыма было, хоць паветра над лугам стаяла празрыстае, а прадметы ў ім бачыліся, быццам аточаныя з усіх бакоў. Гэтак бывае таксама і з рачной вадой, але ўжо ў самую восень — некуды сплывуць летняя цвіль і шумавінне, і пад тоўшчай вады выразна прагляне тады ўсыпанае каляроваю галькаю дно. Чубару было цікава адгадаць наперад, каго раптам вывеў клопат за вёску, аднак дарэмна: цяпер, калі ўсё перайначылася пад богавай страхой і не паддавалася вызначэнню, можна было меркаваць і так, і гэтак. Разам з тым Чубар разумеў, што кожная сустрэча дадавала яму нешта да таго, што ён ужо ведаў. Уласна, толькі сустрэчамі гэтым часам і даводзілася жыць, бо пасля гаворкі нават з самым няшуплівым чалавекам прыходзіла ў галаву новая яснасць. Праўда, на кожную сустрэчу ішло багата маральных і фізічных сіл — заўсёды неабходна было трымаць сябе як напагатове. Але то былі ўжо, бадай, накладныя выдаткі.

Нарэшце чалавек перайшоў раку і апынуўся на другім беразе. У хадзе яго не адчувалася імкнёнасці, якая бывае ў людзей, што спяшаюцца з прычыны пільнай патрэбы. Проста ён ішоў з той зададзенай размеранасцю, якой павінна было хапіць яму калі не да скону дня, то хоць да наступнай вёскі. Нават здалёку кідалася ў вочы, што ён асцерагаўся ступаць усёй падэшвай правай нагі.

Але вось чалавек мінуў па хмызе апошнюю ручаіну на лузе, тады падышоў да схона, пад самы абрыў і колькі часу тупаў унізе, хаваючыся ад Чубаравага зроку. Нарэшце галава яго вынырнула паміж сосен, што на краі схона, і з гэтага часу чалавека зноў стала відаць усяго. Па баках ён не азіраўся, а глядзеў на дарогу, пад ногі, нібыта падлічваў крокі, якія рабіў з наўмыснай стараннасцю, таму Чабару варта было падумаць, каб не даць прайсці міма. Але Чубар адразу не стаў гукаць — проста спачатку сеў, паклаўшы на ўлонне вінтоўку, а тады пачаў гучна «кахыкаць», не зводзячы пры гэтым прыжмураных вачэй з незнаёмага чалавека. Той павярнуў галаву на прытворны кашаль

і запаволіў хаду, быццам затупаў на адным месцы, аднак пакуль нельга было адгадаць, ці ён пойдзе далей, ці збочыць сюды.

— Што гэта за рака там? — спытаў тады Чубар, але такім невыразным голасам, быццам гаварыў у пустату і не хацеў, каб чалавек пачуў яго.

Ажно не — той разабраў Чубаравы словы і таксама не на ўвесь размоўны голас сказаў:

— Дасюль, здаецца, помніў, а цяпер, як на тое, забыў. Але пачакайце, нешта падобнае на Лесядзь...

— Бесядзь?

— Здаецца, так.

— Няўжо Бесядзь? — выцягнуў шыю Чубар.

А чалавек сышоў з дарогі і, непрыступна тупаючы да Чубара, дадаў:

— Здаецца, у вёсцы так гаварылі.

Чубар сядзеў як апантаны — ён уражаны быў, што раптам наперадзе апынулася Бесядзь. Ажно не хацелася верыць, бо па ягоным меркаванні тая мусіла быць недзе далей.

— А вёска? Як вёска завецца, адкуль вы ідзяце?

— Антонаўка.

— Антонаўка?

— Так, гэта я ўжо дакладна ведаю.

— Антонаўка,— вымавіў сабе Чубар, але дарэмна намагаўся ўспомніць, ці даводзілася чуць пра яе раней.— А тая? — паказаў ён на стрэхі другой вёскі, якая таксама стаяла за ракой і якую добра відаць было адсюль.

Чалавек запыніўся, доўгім позіркам паглядзеў на вёску, але адказаць быццам забыўся. Тады Чубар зноў запытаў:

— А не ведаеце — гэта ўжо Беларусь?

— Здаецца, ужо не Беларусь.

— Значыць, яшчэ не Беларусь? — Чубара гэта здзівіла — тады ж, у лесе за Шыраеўкай, ён старанна вывучыў па карце маршрут у забесяддзе, і па ягоных разліках той павінен быў вывесці калі не проста да самых Верамеек, то ўжо не з вялікім адхіленнем ад іх.

Чалавек між тым падышоў да Чубара і сеў, не пытаючыся, насупраць, абхапіўшы дзеля раўнавагі рукамі калені. Яго постаць пры гэтым стала зусім сутулая, а плечы нібыта яшчэ больш павузелі. Быў ён увесь у вайсковым — як ужо ўгледзеў Чубар раней,

у камандзірскай фуражцы з цёмна-зялёным акалышкам, пачарнелай дыяганалевай гімнасцёрцы і галіфэ, а на нагах былі рудыя боты з мяккімі парусінавымі халявамі, якія на самых згібах пусцілі на волю пабялелыя ніткі. Спярша Чубар падумаў, што на чалавеку пагранічная форма, але дарэмна: пагранічнікі насілі святлейшы колер на фуражках, да таго ж — не на акалышках. Значыць, чалавек належаў да нейкага другога роду войск. Знакі адрознення на пятліцах адсутнічалі. Нават непрыкметна было цёмных лапікаў, што пакідаюць звычайна камандзірскія трохкутнікі, кубікі, шпалы і г. д.— можа, таму, што даўно паздыманы былі. Чалавек пасядзеў колькі часу, быццам дзеля прыліку ці ўспамінаючы што, тады зняў фуражку, і Чубар убачыў, што галава ў таго была сівая, але не спрэс, а пасмамі — здавалася, па чорных валасах блукалі сярэбраныя ясвы. Сівізна хоць і рабіла яго старэйшым за свой узрост (без яе можна было налічыць гадоў дваццаць восем), аднак разам з тым надавала ўсяму вобліку амаль ненатуральную прыгажосць, якая ажно выклікала недавер да сябе. І тым не менш у яго ўсё было самае сапраўднае — і пасівеласць, дакладней, ужо, бадай, цалкам сівізна, і непадробная прыгажосць. Тым часам у вачах, колер якіх не паддаваўся вызначэнню, стаяў стомлены страх, які ўзнік, можа, даўно, але які і да гэтага моманту чамусьці не пакінуў глыбокага прадоння.

У Чубара ён выклікаў дзіўнае пачуццё — было такое ўражанне, нібыта вочы ў чалавека не свае, прынамсі, здавалася, што яны не прымалі ніякага ўдзелу ў тым, што рабіў ён сам, гэта значыць, не падзялялі паводзін не толькі тулава, але і галавы.

Чубар, вядома, не сумняваўся, што чалавек бачыў яго, але глядзеў той нешта на ўсё — і на Чубара, і ў прастору перад сабой — як невідушчым зрокам: вінтоўка, якую трымаў на ўлонні Чубар, напрыклад, нават не выклікала ў ім увагі.

— Вы камандзір?

— Не. Я — ваенурач. Гінеколаг.

Пачуўшы гэта, Чубар стрымаў у сабе няпрошаную ўсмешку, але не мінуў пажартаваць:

— А што рабіць у арміі гінеколагу? На службу ж пакуль бралі мужчын?

— Гэта я па колішняй спецыяльнасці гінеколаг, а так — ваенурач другога рангу.

— Адным словам, доктар?

— Так.

Мусіць, чалавеку не першы раз даводзілася мець размовы накшталт гэтай, таму адказваў ён Чубару як не з завучанай лёгкасцю.

— А цяпер што, з акружэння выходзіце?

Ваенурач не адказаў.

— Тады чаму вось так,— дапытваўся Чубар,— на віду? Можна ж да немцаў у рукі трапіць?

— Я з палону іду.

— Ці не рана гэта? Звычайна ж з палону вяртаюцца пасля вайны?

— Мяне адпусцілі цяпер.

Чубар пацiснуў плячамі:

— Хто?

— Немцы.

— І куды вы цяпер?

— У Свярдлоўск.

Тады Чубар плюснуў у здзіўленні вачамі:

— У Свярдлоўск?

— Так.

— А як вы туды дойдзеце?

Але чалавек, здавалася, нават не адчуў Чубаравай унутранай збянтэжанасці — вочы яго былі напоўнены тым жа стомленым страхам, ад якога Чубару ўсё больш рабілася не па сабе.

— Я іду з нямецкага палону,— нібыта пераконваючы Чубара, удакладніў праз нейкі момант ваенурач: ён паводзіў ужо сябе, як на допыце, які безнадзейна зацягнуўся і які, нарэшце, стаў абыякавым для яго.

І Чубару нічога не заставалася, як чыніць гэты несвядомы допыт:

— Дзе вас узялі ў палон?

— Каля Слоніма...

— Параненага?

— Не.

Гаворка паміж Чубарам і ваенурачом увесь час ішла быццам па кругах, але якія, у адрозненне ад тых, што на патэфоннай пласцінцы, не маюць пераходу адзін ад аднаго. Таму кожны раз Чубару даводзілася пачынаць яе амаль спачатку.

Тым часам Чубар ужо глядзеў на доктара, як кажуць, на ўсе вочы, аднак не з тае прычыны, што адчуваў сваю найвышэйшасць над ім, хутчэй, наадварот:

знешняя адчужанасць, якую доктар прынёс аднекуль, з кожнай хвілінай усё больш выклікала ўтрапёную незразумеласць.

— І вы праўда — доктар? — пытаўся далей Чубар, нібыта яшчэ цалкам не верыў.

— Ваенурач другога рангу.— Дзеля большай пераканаўчасці чалавек падняў угору рукі, выставіўшы іх растапыранымі далонямі — яны былі ў яго сапраўды доктарскія, як кажуць, выпешчаныя да самых пазногцяў. быццам ён толькі што выйшаў з аперацыйнага пакоя.

Тады Чубар падаўся наперад усім тулавам і, робячы як найбольш даверлівы голас, усклікнуў:

— Гэта добра, што я вас затрымаў!

— Што, захварэлі?

— Не, сам я здаровы.

— А хто хворы?

— Пакуль няма хворых. Але могуць быць. Дакладней, параненыя.— Сказаўшы гэта, Чубар дастаў з кішэні скарочаны тэкст прамовы таварыша Сталіна, атрыманы ад палкавога камісара, падаў доктару: — Пачытайце вось.

Той разгарнуў складзеную лістоўку, прабег вачамі: «У занятых ворагам раёнах трэба ствараць партызанскія атрады, конныя і пешыя, ствараць дыверсійныя групы для барацьбы з часцямі варожай арміі, для распальвання партызанскай вайны скрозь і ўсюды, для ўзрыву мастоў, дарог, псавання тэлефоннай і тэлеграфнай сувязі, падпальвання лясоў...» — Доктар дачытаў дагэтуль, адвёў позірк і нібы задумаўся.

Тады Чубар сказаў няпэўна:

— Вось бачыце!

— Але я не разумею, якое дачыненне... словам, навошта мне чытаць гэта?

— Я ж вам казаў, нас, мусіць, шчаслівы выпадак звёў! Мне во як доктар патрэбны будзе! — І Чубар правёў па шыі рукой.

У прадонні доктаравых вачэй зварухнулася штосьці падобнае на свядомую зацікаўленасць.

— Урэшце, хто вы? — спытаў ён.

— Я маю заданне стварыць партызанскую групу. А лістоўка гэтая — мой мандат.

— Вон што...

Яны памаўчалі.

— Вы тутэйшы? — праз нейкі момант спытаў ваенурач.

— Не.— Чубар падумаў і дадаў: — Але думайце ўжо, што тутэйшы. Праўда, вы мяне трохі здзівілі. Мне здавалася, што Бесядзь гэтая недзе там,— ён махнуў рукой перад сабой.— Але вы кажаце...

— Бо я так у вёсцы пачуў...

— Я не дакараю вас,— усміхнуўся Чубар.— Гэта нават добра, што Бесядзь тут. Я гэту раку ведаю. Працаваў каля яе. У Верамейках. Гэта збоч. Але вы не хвалюйцеся. Мы цяпер з вамі хутка дойдзем туды. Там лясы кругом.

— І мы іх паліць павінны?

Доктарава някемнасць здалася Чубару знарочыстай. Але Чубар не дазволіў сабе зазлаваць. Наадварот, прытворна засмяяўся і кінуў з ледзьве прыкметным ушчуваннем:

— У лістоўцы ж не адно гэта сказана. Трэба чытаць правільна. А то вы неяк...

— Большага не прачытаеш, як напісана,— зацята сказаў ваенурач.

— Аднак абы-што гаварыць таксама не варта,— з выразным падтэкстам параіў яму Чубар.— Тым больш што асабіста вам нічога не давядзецца паліць. Рыхтуйцеся партызан лячыць.

Здавалася, гэтым размова магла і скончыцца. Але не — Чубар спытаў яшчэ:

— Дык прымаеце маю прапанову?

— Не.

— Чаму? — здзівіўся Чубар.

Ваенурач, не задумваючыся, адказаў:

— Разумееце, я не падыду вам.

Чубар зрабіў незразумелыя вочы, сабраўшы гармонікам шырокі лоб.

— Не ведаю, як растлумачыць,— сказаў тады ваенурач,— але я ўжо не падыходжу для вашай справы. І наогул...

— Доктар, вы на сябе паклёп узводзіце,— засмяяўся Чубар.

— Не, я праўду кажу. Мне давялося багата перажыць апошнім часам... Пра гэта доўга расказваць. Але няўжо не відаць па мне, што я...

Чубар павёў галавой — маўляў, не відаць.

— А я ўжо каторы дзень баюся на сябе глядзець не толькі ў люстэрка, а і ў вадзе, калі, бывае, нахіляю-

ся ды п'ю. Не, я ўжо нікуды не варты. Нават людзей лячыць. Бо хворы чалавек не можа другіх лячыць.

— Але па тым, як вы разважаеце, зусім не чуваць...

— Не далікатнічайце, гаварыце.— На доктаравым твары з'явілася штосьці падобнае на пагардлівую ўсмешку.

Тады Чубар загарэўся чырванню і сказаў быццам у злосці:

— Я хацеў сказаць, што вы не падобны на таго, кім хочаце выдаць сябе. Свядомасць ваша, мяркуючы па размове, таксама ў поўным парадку. Нават злосці хапае, нягледзячы што з выгляду абыякавы да ўсяго.

— Гэта, бадай, не злосць, а хутчэй — бездапаможная зласлівасць.

— Бачыце, нават самі разумееце. А навошта тады гаварыць абы-што? Самі ведаеце, за такое...

— Вы думаеце, гэта цяпер самае страшнае?

Чубар не адказаў, уражаны нечаканым адкрыццём — з кожнай хвілінай яму ўсё цяжэй станавілася размаўляць з гэтым чалавекам.

— Самае страшнае,— тлумачыў тым часам доктар,— бадай, усведамленне таго, што ты ўжо ні на што не варты.

— А вам не здаецца, таварыш ваенурач другога рангу,— прыжмурыў вочы Чубар,— што гэтыя словы могуць нагадваць самыя звычайныя хітрыкі чалавека, якому па нейкай прычыне вельмі патрэбна выдаць сябе... ну... за вар'ята, ці што?

— Вось бачыце, гэты раз вы ўжо больш дакладна называеце рэчы,— не мяняючыся ў твары, сказаў ваенурач, але ў голасе ягоным пачулася дрэнна схаваная зларадласць, нібыта чалавек нарэшце атрымаў тое, чаго дамагаўся.

Чубар пакруціў галавой.

— І тым не менш у сваім вар'яцтве вы мяне не пераканалі,— жорстка сказаў ён.

— А я і не імкнуўся рабіць гэта,— спакойна запярэчыў доктар.— Проста я хацеў сказаць, што мне давялося перажыць момант такога нервовага напружання, якое чалавека робіць у канчатковым выніку калі не вар'ятам, як вы гаворыце, то ўжо непрыгодным ні для якой справы.

— Але ж вы не будзеце адмаўляць, што сур'ёзная справа вяртае чалавеку яго сапраўдны воблік? — Чубар колькі часу чакаў, што адкажа на гэта ваенурач,

але той унурыў галаву і сядзеў зноў безуважны.— Добра, я абяцаю забыць пра ўсё,— быццам ратуючы становішча, сказаў тады Чубар,— што вы нагаварылі тут, але далей вам ісці не варта, трэба выкінуць з галавы, мякка кажучы, ненармальную ідэю дайсці адсюль у Свярдлоўск, зрэшты, пасмяяцца з яе!..

— Паверце, мне зусім не цікава — забудзеце вы пра нашу размову ці не. Да таго ж нічога асаблівага, што падлягала б пакаранню, я не нагаварыў тут. Таму пагрозы вашы...

Чубар не даслухаў.

— Мне доктар патрэбны, разумееце? — хвалюючыся, затрос галавой Чубар.— Таму я і ўгаворваю вас. Урэшце, таму я і не кажу вам, што непадалёк адсюль спыніўся фронт і што вам засталося ўжо нядоўга ісці да яго!

— Але я няздольны на тое, чаго вы хочаце ад мяне,— упарта паўтарыў ваенурач.

— А я вам не веру! — сказаў, як падначыўшы, Чубар.

— Тады паслухайце.

І ваенурач пачаў расказваць роўным і глухім голасам, але зноў быццам з завучанай лёгкасцю.

...На тую ноч, як выбухнуць вайне, ваенурач паехаў на чыгуначную станцыю ў Баранавічы сустрэць малодшага брата, які толькі што скончыў школу малодшых палітрукоў і накіроўваўся ў 10-ю армію для праходжання далейшай службы. Штаб 10-й арміі тады знаходзіўся недзе каля Беластока, калі нават не ў самім Беластоку. Вядома, туды хутчэй было ехаць праз Брэст. Але тым жа цягнікам і з той жа школы малодшых палітрукоў у Асобую Беларускую ваенную акругу ехаў служыць не адзін доктараў брат — з выпуску сорак першага года сюды атрымалі прызначэнне некалькі чалавек: напрыклад, пяць малодшых палітрукоў мелі накіраванне ў палітупраўленне 3-й арміі, амаль столькі ж выпускнікоў атрымалі накіраванне ў 28-мы стралковы корпус, штаб якога быў у Брэсце. Жыццярадасныя і яшчэ амаль па-студэнцку бесклапотныя, яны нават называлі адны адных паміж сабой — «беластоцкімі», «гродзенскімі», «брэсцкімі». Кажуць, за кампанію і цыган павесіўся. Дык вось і з малодшымі палітрукамі нешта падобнае было — «беластоцкія», у тым ліку і доктараў брат, вырашылі ехаць да месца службы кружной дарогай, праз Гродню, балазе,

быў час, і яны, такім чынам, нікольki не пазніліся.

У Баранавічы пасажырскі цягнік прыйшоў па раскладу, але там яго затрымалі. Прычыны ніхто ў цягніку не ведаў, пасажыры — пераважна вайсковыя людзі — казалі, што наперад прапускаюць нейкі другі цягнік. Аднак вагоны на запасныя рэйкі не заганялі, і гэта трохі дзівіла. Тым часам для братоў, якія колькі гадоў не бачыліся, затрымка цягніка была дарэчы. Яны пахаджвалі пад занавешанымі вокнамі вагонаў, паціху гаманілі і нават не заўважалі, што ўжо радчэла цёплая ноч і ўвачавідкі світала. Ніхто не здагадваўся, што заставалася мала часу да таго моманту, калі на савецкую зямлю разам з раніцай упадуць варожыя бомбы і даваеннага жыцця больш не будзе, і наогул — багата для каго яго зусім не стане. Тым не менш нават тады, як на падлёце да горада пачуўся гул фашысцкіх самалётаў, ваенурач, а разам з ім і іншыя людзі, якім здарылася не спаць, не падумалі, што гэта вайна — урэшце, маглі ляцець таксама савецкія самалёты, да таго ж немцы ў канцы мая ўжо рабілі такі масавы налёт, дасяглі Баранавіч, але павярнулі назад: і дасведчаныя, і недасведчаныя людзі, якім давялося бачыць майскі палёт, палічылі яго за звычайную правакацыю, хоць то была ўжо генеральная рэпетыцыя... У тую ноч, дакладней — раніцой 22 чэрвеня, у Баранавічах рабілася аднолькава, як і ва ўсіх больш-менш буйных гарадах, што знаходзіліся не вельмі далёка ад дзяржаўнай граніцы. Пакуль суд ды справа, цягнікоў на захад не пускалі. Вайсковыя людзі рушылі натоўпамі да каменданта горада. Ваенурач і ягоны брат разам са сваімі таварышамі таксама падаліся туды. Каля гарадской камендатуры неўзабаве сабралася багата камандзіраў у розных званнях — і тыя, што вярталіся з чарговага адпачынку, і тыя, што ехалі яшчэ толькі па накіраванню. Але камендант нікога не мог задаволіць, адно казаў, каб усе як найхутчэй дабіраліся ў свае часці. На каманду малодшых палітрукоў — іх з чамаданчыкамі зайшло ў кабінет да яго дванаццаць чалавек — глядзеў не столькі з заклапочанасцю, колькі з неўразуменнем і разгубленасцю, быццам сапраўды не ведаў, што з імі рабіць: усё круціў у руках іхнія прадпісанні ды моршчыў, як ад вялікай пакуты, лоб. Хоць камендант і разумеў, што буйныя штабы ўжо, няйначай, занялі падрыхтаваныя ў іншых месцах камандныя пункты, але і малодшым палітрукам параіў

тое, што раіў другім камандзірам — хутчэй дабірацца да месцаў прызначэння. Разам з тым ён паклікаў па тэлефоне нейкага капітана і загадаў выдаць кожнаму па рэвальверы сістэмы «наган». Малодшым палітрукам давялося вяртацца зноў на чыгуначную станцыю. Але дарэмна: цягнікі па-ранейшаму стаялі на рэйках. Нават ваенурач не мог даць сабе рады, хоць яму, здавалася, было прасцей: артылерыйская брыгада, дзе той меў сабе медыцынскую службу, стаяла на паўдарозе ад Гродні сюды, і туды па чыгунцы было зусім не багата ехаць. Але чыгунка пакуль не дзейнічала, спадарожных машын таксама дарэмна было шукаць; апрача таго, ваенурач ведаў, што брыгада па камандзе ўжо рушыла з вайсковага гарадка. Адным словам, становішча складвалася такое, калі выйсце з яго цалкам залежала ад самаініцыятывы і кемнасці, і ваенурач, адчуўшы раптам адказнасць за малодшых палітрукоў, павёў так званых «беластоцкіх» і «брэсцкіх» за горад, на скрыжаванне дарог, бо ў яго была надзея, што там натрапіцца нешта спадарожнае. Аднак за ўвесь першы дзень «беластоцкім» палітрукам ледзь пашанцавала апынуцца ў Альберціне: дзіва, але да самага паўдня на шашы, акрамя як на Брэст, не было ніякага руху; уздоўж граніцы ўжо на ўсю моц грукатала вайна, а тут, непадалёк ад Баранавіч, нібыта сцішылася ўсё ў задуманай нерашучасці, нібыта шукала сабе яшчэ нейкае пэўнасці. З Альберціна — гэта на другую раніцу — тры малодшыя палітрукі на чале з ваенурачом другога рангу рушылі далей, трымаючыся дарогі на Ваўкавыск, але за Слонімам пачаліся бамбёжкі, і неўзабаве ўжо амаль нельга было рухацца наперад, бо ад граніцы, як выйшаўшая з берагоў вада, хлынулі на дарогі адыходзячыя чырвонаармейскія часці. Давялося паварочваць на прасёлкі, але і там рабілася немаведама што — чамусьці ва ўсіх напрамках рухаліся цэлыя вайсковыя падраздзяленні, а таксама асобныя групы байцоў і камандзіраў. Нарэшце пайшла паміж чырвонаармейцамі чутка, што неўзабаве ўсе войскі, якія запоўнілі лясныя і палявыя дарогі ў чатырохкутніку Слонім — Ваўкавыск — Поразава — Ружаны, увойдуць у непасрэднае сутыкненне з праціўнікам. І тады ваенурач убачыў, як ажылі духам ягоныя малодшыя палітрукі: маючы ў наганах па адным барабанчыку патронаў, яны з усёй ахвотаю прагнулі бою з ворагам, пра якога за гэтыя дні ці мала

чаго наслухаліся. Тым часам каторы дзень ужо далятала з захаду кананада, а ўначы стала чуваць, як страчылі за Зяльвянкай кулямёты. Аднак доўга паваяваць з фашыстамі малодшым палітрукам не давялося.

Непадалёку ад вёскі Чамуры раптам усчалася беспарадкавая страляніна, яна чулася ва ўсіх баках, і тады ў паветры павісла палохаючае слова — «акружэнне»; паколькі вопыту вядзення баёў у акружэнні не было, то гэтае слова ў атмасферы няўпэўненасці і трывогі гучала пакуль аднолькава, як і «палон». Вядома, ніхто з малодшых палітрукоў у палон да фашыстаў не збіраўся трапляць: акружэнне, палон — ганьба!.. Але неўзабаве зноў пачуліся крыкі — і не менш жахлівыя: танкі!.. Байцы і камандзіры, якія рухаліся па дарозе ў доўгай, ці не на два з паловаю кіламетры, калоне, сталі азірацца навокал. Сапраўды, з-за пагорка, што быў ад дарогі метраў за семсот, ужо выпаўзалі нямецкія «панцыры», пакідаючы за сабою шлейфы пылу — акуратна палегшы над зямлёю дым. Артылерыйская батарэя, якая таксама рухалася па дарозе паміж пяхотных падраздзяленняў, тут жа з'ехала на абочыну, і коні, нібыта ўпершыню адчуўшы на сваіх крыжах паспешлівыя ўдары ездавых, памчалі саракапяціміліметровыя гарматы на невысокі ўзлобак, аслонены з тыльнага боку маладым сасняком. Было відаць, як услед за гарматамі беглі на той узлобак ланцужкамі артылерыйскія разлікі. На дарозе спадзяваліся, што зараз паміж нямецкімі танкамі і артылерыстамі, няйначай, пачнецца паядынак. Але выйшла не так. Стралялі са сваіх гармат адны варожыя танкі. Мусіць, фашысты прыкмецілі артылерыйскія запрэжкі яшчэ тады, як тыя збочвалі з дарогі і накіроўваліся на ўзлобак, адкуль можна было страляць прамой наводкай без малое перашкоды, бо адразу некалькі танкаў застылі жоўта-зялёнымі купінамі на схіле пагорка, сталі варушыць гарматамі, пільнуючы «саракапяткі». Іншыя танкі тым часам працягвалі падмінаць цяжкімі гусеніцамі нейкую збажыну ў нізіне, набліжаючыся з правага боку да дарогі, на якой, бы ў чаканні самага сапраўднага дзіва, спыніліся чырвонаармейскія падраздзяленні. Нарэшце пачуўся першы гарматны стрэл: штосьці бліснула, як маланка сярод белага дня, на схіле пагорка, а тады насупраць першай артылерыйскай запрэжкі, якая ўсё яшчэ імкліва рухалася на-

перад, раптам вырас пясчаны куст. Пасля першага выбуху снарады пачалі рвацца зусім густа, высаджваючы на ўзлобку цэлы пясчаны зараснік, і хутка там не стала відаць ні коней, ні артылерыстаў. Гэта раптам ачомала ўсіх на дарозе — была страчана надзея на тое, што артылерысты паставяць перад танкамі заслон, і чырвонаармейцы, паўзводна, а то і паротна, кінуліся ў поле займаць абарону. Ваенурач з малодшымі палітрукамі знаходзіўся якраз у пачатку калоны, паміж двума невялікімі пяхотнымі падраздзяленнямі, з якімі яны рухаліся з учарашняга дня. Па гэтых падраздзяленнях, як па самых блізкіх, ужо страчылі з кулямётаў варожыя танкі. На дарозе застагналі параненыя. Ваенурач кінуўся дапамагаць ім. Ён ратаваў на абочыне параненага ў жывот незнаёмага лейтэнанта, як адчуў раптам, што танкі перасталі страчыць з кулямётаў і вакол усталявалася незразумелая цішыня, быццам зноў нечага ўсе насцярожыліся і чакалі. Тады ён падняў галаву і глянуў у той бок, адкуль рухаліся танкі. Тыя сапраўды больш не страчылі з кулямётаў. Аднак за час, пакуль ваенурач быў заняты параненым лейтэнантам, некаторыя з іх паспелі апынуцца на дарозе і цяпер рухаліся па ёй. Ды не гэта выклікала нечаканую цішыню. Усе ўбачылі, як раптам насустрач танкам рушылі па дарозе на ўвесь рост тры камандзіры. Ваенурач пазнаў іх адразу. То былі ягоныя малодшыя палітрукі. І вёў іх на танкі доктараў брат!.. Самаахвярнасць і палохаючая недарэчнасць такога гераічнага ўчынку — кідацца на варожыя танкі з аднымі наганамі! — няйначай, і прывялі ва ўтрапенне ўсіх, хто здольны быў назіраць цяпер за імі, нават фашыстаў, якія перасталі страляць з кулямётаў. Паміж пярэднім танкам і доктаравым братам заставалася ўжо некалькі метраў. З кожным імгненнем адлегласць усё скарачалася. Тады ваенурач ад жаху схапіўся за галаву і закрычаў на ўвесь голас... Калі было скончана ўсё, а на дарозе замест малодшых палітрукоў, таксама як і замест іншых байцоў і камандзіраў, якія не паспелі адбегчыся за прыдарожныя канавы, засталіся адны крывавыя плямы, ваенурач, на вачах якога здарылася непапраўная з'ява, сам паваліўся камяком на зямлю і сутаргава пачаў раздзіраць рукамі, быццам грудзі сабе, прыдарожны дзірван. Трагічны ўчынак малодшых палітрукоў падзейнічаў на яго так, што сівець ён пачаў, мусіць, ужо да таго, як зніклі

на дарозе варожыя танкі і сціхнула ў наваколлі страляніна...

— Тады вось ва мне і зламалася штосьці ўсярэдзіне,— ківаў галавой Чубару ваенурач.— Здавалася б — урач, бачыў нямала смерцяў нават у мірны час, бо наша прафесія па сабе такая, аднак вось жа зламалася нейкая спружына, на якой трымалася ва мне ўсё. Можа, таму, што брат быў. Словам, цяпер вы не павінны сумнявацца. Я сапраўды нікуды не варты ўжо!..

Чубар дзеля прыліку пачакаў, а тады сказаў, маючы намер адным часам і паспачуваць чалавеку, і падняць дух у яго:

— Гэта вы толькі ўзялі сабе ў галаву. Проста вам адпачыць трэба перад тым, як...

— Вы думаеце, я стаміўся? — Доктараў позірк быў накіраваны на Чубара, але вочы здаваліся ўсё ж невідушчымі.

— Не можа ж быць, каб тое, што здарылася з братам і яго сябрамі, прыгнятала вас увесь час! Урэшце, не павінна быць! Вось адпачнеце...

Але ваенурач зноў перахапіў размову і пачаў тлумачыць:

— Гэта толькі здаецца так. А на самай справе было ўжо часу на адпачынак. Аднак скальпеля ў рукі ўзяць вось не магу і цяпер. Баюся. Адно, на што здатны яшчэ як урач, гэта прапісаць лекі ад жывата ці галавы.

— Значыць, не ўсё яшчэ страчана,— наўмысна весела сказаў Чубар.

— Але дзе цяпер тыя лекі? Гэтым часам вясковы знахар на большае здольны тут, чым мы, адукаваныя дактары. Той хоць травы розныя ведае, а нас гэтаму не навучылі ў інстытутах.

— Лекі ў нас таксама знойдуцца, будзе чым лячыць,— наперад паабяцаў Чубар.

Але ваенурач быццам не пачуў гэтага.

— Я разумею,— гаварыў ён далей,— вас павінна бянтэжыць неадпаведнасць паміж тым, як я разважаю, дакладней, лагічная прыстойнасць маіх разважанняў, і тым, што гавару аб сабе. Але можаце паверыць, што адно другое не выключае.

Тады Чубар пажартаваў:

— Аднак жа дасюль было вядома, што... словам, што людзі з хворай свядомасцю звычайна даводзяць, што яны самыя разумныя на свеце!..

Зноў доктарава гаворка пачынала выклікаць у Чубара насцярожлівае адчуванне, нібыта ў даверлівым тоне яе яўна хавалася нейкая знарочыстасць; Чубару рабілася зразумела, што калі гэтая гаворка будзе працягвацца і далей у такім тоне, то вышэйшасць, якую ён меў дагэтуль над сваім субяседнікам, можа быць страчана. Тым часам Чубар чамусьці самым сур'ёзным чынам лічыў, што для справы, якую ён наважыўся распачаць у забесяддзі, гэты чалавек са сваёй прафесіяй патрэбны быў перш за ўсё. Чубару здавалася, што небараку дастаткова будзе адпачыць у ціхім закутку, каб ачомацца ад нервовага ўзрушэння і набыць душэўную раўнавагу, і таму ён гатовы быў настойліва паўтараць тую ісціну, што сур'ёзная справа сапраўды вяртае чалавеку страчаны воблік...

— Дык я кажу, што адно другога не выключае,— працягваў разважаць ваенурач з ранейшай непраніклівасцю на твары.— У чалавека ў галаве заўсёды знойдзецца месца і для разумных думак, і, як вы кажаце, для вар'яцкіх.— Чубар, вядома, гэтага не гаварыў, але не запярэчыў.— Часам нават цяжка правесці мяжу паміж імі. Асабліва калі чалавек трэніруе свой мозг у адным і тым жа напрамку. А ў мяне для гэтага часу хапала. Таму я паспеў багата чаго перадумаць нанава, нават пераасэнсаваць. Таму няхай вас і не здзіўляе, што я хапаюся адразу за тыя недакладнасці, якія да гэтага атрымалі ў маёй галаве пэўнае вытлумачэнне. І наогул, я... Але не, пра гэта лепей не гаварыць, бо вы пагражалі ўжо, здаецца, паставіць мяне да сценкі. Гэта мы навучыліся — хапаць адзін аднаго за рукі ды затыкаць рот. Няхай будзе па-вашаму. Я і праўда не стану гаварыць пра тое, да чаго прыйшоў, разважаючы на адзіноце аб усім нашым папярэднім жыцці і аб гэтых падзеях, якія раптам выбілі з каляіны столькі народу і не толькі выбілі з каляіны, але ў адных ужо забралі жыццё, другіх зрабілі вар'ятамі, а трэціх асудзілі на пакутлівую невядомасць.

— Вы залішне перабольшваеце, да сценкі ставіць вас я не збіраўся, але рашылі правільна,— сказаў Чубар.— Абы-што гаварыць не варта. Раскажыце лепей, што было з вамі потым?

— Калі?

— Ну, пасля таго, як страцілі брата?

— Трапіў у палон.

— Выходзіць, пра акружэнне?..

— Але ж якраз тады ніякага акружэння не было. Проста нехта пусціў правакацыйную чутку. Можа, лазутчыкі. А танкі тыя выскачылі аднекуль знянацку. Нават не затрымаліся на дарозе. Адно патрушчылі, каго паспелі, гусеніцамі. Падбіць іх не было чым. «Саракапяткі» не паспелі нават стрэліць. Так што...— Ваенурач памаўчаў.— А ў палон нас узялі праз дзень,— пачаў ён зноў.— Гэта на другі бок ад Слоніма. Немцы высадзілі за Шчарай дэсант, і нашы часці, якія не мелі суцэльнай лініі абароны, былі заціснуты паміж гэтым дэсантам і галоўнымі наступаючымі сіламі. Нават бою вялікага не адбылося. Сам я зразумеў, што знаходжуся ў палоне толькі тады, як на скрыжаванні шасейных дарог, куды мы нарэшце выйшлі, убачыў нямецкіх матацыклістаў. Адстрэльвацца я, вядома, не мог, бо не меў нават асабістай зброі... Аднак дзеля дакладнасці трэба сказаць, што і ніхто іншы не аказаў тады супраціўлення...— Гаворачы пра гэта, ваенурач паглядзеў на Чубара — ці верыць той.— Гэта пасля ўжо, калі хапілі шылам патакі ў лагеры ваеннапалонных, некаторыя спахапіліся. Але позна было — вакол калючы дрот і вартавыя. І тым не менш сёй-той пачаў строіць планы, як бы ўцячы з лагера. Не ведаю, ці ўдалося каму зрабіць гэта, бо мяне неўзабаве выпусцілі з лагера назусім.

— Чым вы патрапілі гэтак фашыстам?

— Я і сам задаваў сабе такое пытанне. Але пасля разважыў, што нічога дзіўнага не было ў гэтым. Проста камендант лагера першы прыкмеціў тое, чаго не хочаце бачыць, напрыклад, вы: гэта — што я сапраўды ні на што ўжо не варты. З нейкага часу, як выпадала яму ісці праз лагер, ён кожны раз падзываў мяне пальцам да сябе і распытваў пра ўсё, што датычыла майго жыцця. Цікавіла яго таксама мая думка пра вайну, пра немцаў. Словам, мяне ён настойліва вылучаў сярод іншых ваеннапалонных. А праз два тыдні выклікаў у кабінет, выпісаў пропуск і загадаў немцу-салдату, каб той вывеў мяне за вароты лагера і адпусціў на волю. І вось я каторы дзень ужо тупаю па Беларусі, цяпер...

— І ні разу не здаралася па дарозе, каб фашысты зноў не спрабавалі загнаць вас у які-небудзь лагер?

— У мяне ж пропуск ад каменданта.— Ён расшчапіў рукі на каленях, выпрастаў правую нагу і дастаў

з кішэні галіфэ кардоначку, выразаную прамавугольнікам: да вайны на такіх друкавалі розныя мандаты для канферэнцый.

Чубар узяў кардоначку ў рукі, пакруціў з абодвух бакоў, а тады пачаў глядзець на тое, што напісана друкаванымі літарамі па-руску і па-нямецку. Вядома, Чубар па-нямецку не разумеў, таму чытаў тое, што было па-руску: маўляў, ваеннапалоннаму, урачу другога рангу, і прозвішча — Скварцоў Аляксей Ягоравіч, дазваляецца следаваць па тэрыторыі, акупіраванай германскімі войскамі, да месца жыхарства ў горад Свярдлоўск; і далей, ужо ў якасці так званай заўвагі,— прыпынак на начлег рабіць толькі ў межах населеных пунктаў, надаўжэй, чым суткі, у адным населеным пункце не затрымлівацца, прад'яўляць пропуск кожны раз, як таго запатрабуюць мясцовыя ці вайсковыя ўлады... Адным словам, то была самая сапраўдная бестэрміновая падарожная, накшталт тых, што выдавалі ў царскі час катаржанам, якіх выпускалі на волю, але якім не было вызначана месца жыхарства ва ўсёй краіне: рэшту жыцця, якое яшчэ заставалася за імі, належала пражыць у дарозе...

— Можна падумаць, што камендант гэты вялікі жартаўнік,— аддаючы пропуск, пакруціў галавой Чубар.

— Так, пачуцця гумару ён не пазбаўлены,— здагадзіўся ваенурач, мусіць, не цалкам усведамляючы, што меў на ўвазе Чубар.— Але ж зразумеў мой стан...

— Скажыце, а вам раней, ну, да сустрэчы з камендантам, не даводзілася думаць пра сябе вось гэтак?

— Як?

— Ну, так, як гаворыце пра сябе цяпер?

— Не.

— А калі ж гэта пачалося?

— Мусіць, тады, як я паглядзеў на сябе ў камендантавым кабінеце ў люстэрка.

— Тады скажыце яшчэ,— паглядзеў на ваенурача прыжмуранымі вачамі Чубар,— а вам не здаецца, што вы сталі проста несвядомай цацкай, якую надзвычай разумна выкарыстаў нейкі мацёры фашыст?

— Як гэта?

— Вы ж, пэўна, паказваеце пропуск не толькі фашыстам?

— Так.

— Нашым, савецкім людзям, таксама?

— Ну і што? — нібыта насцярожыўся ваенурач.

— А тое,— ужо абураючыся, падаўся тварам наперад Чубар,— што камендантавым пропускам вы шкоды нашай справе наносіце больш, чым!.. Калі дык вы разважаеце вельмі ўжо разумна. Нават дзівішся, адкуль гэта ў вас бярэцца. Хоць чорт вас ведае, мусіць, усе вы, інтэлігенты, такія. Але ж думаць і вам таксама трэба. І не трэніраваць мозг у адным кірунку, а наогул думаць. Каб ніякі фашыст не абвёў вакол пальца. Людзі ж глядзяць на гэты пропуск і вочы талопяць: фашысты калі сёння і не ўзялі яшчэ Свярдлоўска, то заўтра ці паслязаўтра браць напэўна ўжо збіраюцца, бо нездарма ж нават палонных адпускаюць туды. А Свярдлоўск — ён далей за Маскву. Значыць, фашысты ўпэўнены, што і Маскву забяруць, і далей пойдуць. Ніхто іх не здолее запыніць. А вы валачэцеся ад горада да горада, ад вёскі да вёскі і, самі таго не разумеючы, разносіце гэтую ўпэўненасць. Жывая рэклама фашысцкіх перамог! Ды калі хочаце пачуць праўду, то за такое вас нават мала да сценкі паставіць!

Мусіць, на Чубаравым твары не толькі была напісана пагроза, але і рашучасць прывесці яе ў выкананне, бо ваенурач, нягледзячы на ранейшую знешнюю абыякавасць — здавалася, не яму гаварылася! — раптам зварухнуўся ўвесь. Можна было падумаць, што ён зрабіў гэта, каб адно пераманіць позу, ад якой, можа, мулка стала, але не — позірк ашклянелых вачэй таксама пачаў блукаць, нібыта яны ўпершыню здолелі зрушыць з месца ў вачніцах і цяпер шукалі, за што б зноў зачапіцца, а тады спыніліся на вінтоўцы, якая ўсё яшчэ ляжала ў Чубара на ўлонні. Чубар адразу ўнутрана насцярожыўся і, дзеля большай пэўнасці, паклаў сваю правую руку на прыклад.

Чубар хоць і перастаў кідаць абвінавачанні, аднак глядзеў на ваенурача з неастылым абурэннем, не маючы сілы дараваць ягоную няцямлівасць.

Нельга было вызначыць, колькі такіх вось спустошаных і захварэлых душой, што наўмысна павыпусканы з канцлагераў, бадзялася на акупіраванай тэрыторыі. Немагчыма было таксама дакладна меркаваць, якую шкоду нанеслі яны ўжо справе вызвалення краіны ад нямецка-фашысцкіх захопнікаў. Адно было зразумела — Чубара звяла дарога з адным з такіх. Той сядзеў цяпер насупраць. І Чубар быў адказны за яго.

Здавалася, нішто не пагражала гаворцы, якая ўжо

колькі часу вялася паміж Чубарам і ваенурачом, перарасці ў трагедыю. Праўда, Чубара яна пачала абураць па-сапраўднаму, дакладней, не сама гаворка, а тое, пра што паступова даведваўся ён ад ваенурача. Аднак Чубар яшчэ не меў думкі, што ваенурач знарок удзельнічаў у хітрай задуме нейкага фашыста альбо цэлай сістэмы: чалавек, мусіць, у канцлагеры сапраўды быў у стане моцнай душэўнай дэпрэсіі, якая і дагэтуль давала сябе адчуць... І раптам ваенурача нібыта ўдарыла што знутры. У адно імгненне ён адкінуўся на спіну, перакуліўся, як гуллівы мядзведзь, цераз галаву, а тады гэтак жа хутка і амаль незаўважна ўскочыў на ногі і кінуўся бегчы паміж соснаў ад Чубара, які ад нечаканасці таксама адшаснуўся назад і не ведаў, што рабіць.

— Стой! — нарэшце крыкнуў ён як не сваім голасам наўздагон.

Але ваенурач не слухаўся. Ён моцна кульгаў на правую нагу, аднак бег, як пры вялікай небяспецы. І тады Чубар ускінуў на ўзровень вачэй вінтоўку перад сабой і стрэліў у спіну: мусіць, і тут працягваў адыгрываць сваё механізм, які нібыта з нядаўняга часу знаходзіўся ўсярэдзіне. Стрэлу свайго Чубар, здаецца, не пачуў, але пабачыў, як ваенурач раптам распасцёр рукі, нібыта хацеў узняць іх, і пачаў валіцца дагары.

XI

Гэты раз нават хадзіць пад вокнамі ды загадваць не спатрэбілася. Народ паваліў у Пуддубішча — палетак каля трох дубоў — ледзь не на самым світанні. Там быў асноўны масіў калгаснага жыта — праўда, сёлета сеялі яго і на былых наддатках, і непадалёк ад Кулігаеўкі, але ў Паддубішчы было каля сотні гектараў. Расло жыта на так званых схілах верамейкаўскага кургана, на якім стаяў драўляны маяк, звычайная трыянгуляцыйная вышка. Цяпер маяка на кургане не было — яго спілавалі яшчэ ў пачатку ліпеня, калі прыйшоў у сельсавет Ягору Піліпчыкаву пісьмовы загад: казалі, што па маяку лёгка арыентавацца варожым самалётам.

Але як настаць сённяшняй раніцы, амаль скрозь ноч у памяшканні калгаснай канторы засядалі верамейкаўскія праўленцы. Вядома, не даваенным скла-

дам, бо маладзейшыя члены калгаснага праўлення падлягалі мабілізацыі і цяпер былі недзе на фронце.

Зазыба, як прыехаў з Бабінавіч, паклікаў на двор Гаманьковага Івана, балазе, недалёка было, і папрасіў, каб той прывёз на буланым з Кулігаеўкі Сідара Раўнягіна. Тым часам Марфа Зазыбава збегала па Кузьму Прыбыткова і Парфёна Вяршкова. То былі старэйшыя людзі ў вёсцы, і Зазыба не хацеў вырашаць калгасныя справы без іх.

Хоць Брава-Жыватоўскі і папярэджваў Зазыбу, каб у Верамейках дачакаліся камендантавага распараджэння, а тады ўжо вырашалі справу з калгаснай маёмасцю, але Зазыба надумаў сваё. Бабінавіцкі кравец Шарэйка разважлівасцю і цвярозым стаўленнем да падзей як нанава адкрыў Зазыбу вочы на тое, што адбывалася навокал. Зазыба разумеў, што цяпер, калі не было ў Верамейках Чубара, адказнасць за калгасную маёмасць, за лёс калгаса наогул зноў ляжала на ім; менавіта за ім было апошняе слова і менавіта з яго першага маглі спытаць за ўсё як свае, так і фашысты. З усіх бакоў выходзіла, нібыта Чубар цалкам меў тады, у Зазыбавай хаце, падставу — была свая суровая праўда ў тым, каб любым коштам пазбавіцца ў калгасе ад усяго, што магло трапіць да немцаў. Па гэтым часе ды пры такім павароце падзей Зазыбу, няйначай, ужо і прызнавацца нельга было, што ён таксама меў не меншую падставу, калі бараніў у размове са старшынёй калгаса сваю пазіцыю...

Пакуль не прывёз Іван Гаманькоў у Верамейкі Сідара Раўнягіна, мужыкі сядзелі ў калгаснай канторы і, як звычайна, гаманілі.

Кузьма Прыбыткоў, напрыклад, успомніў, як біліся верамейкаўцы пасля рэвалюцыі за Зінкевічаў луг. Той належаў бабінавіцкім панам, але быў па гэты бок Бесядзі. Бадай, гэтая акалічнасць і стала прычынай, што на луг пасягалі адразу некалькі вёсак, і верамейкаўцам даводзілася адстойваць свае правы на яго сілай — рабіць уноч перад касавіцай засады, нападаць на касцоў з лесу... Скончыліся бойкі тым, што Панцялей Казёл паслаў на той свет мужыка з Малога Хоцімска. Міліцыі давялося ці не тры гады ездзіць у Верамейкі, каб выкрыць забойцу, але дарэмна — ніхто не выдаваў свайго чалавека, хоць усе і ведалі, што мужыка таго Панцялей забіў дарэмна: небарака не прымаў удзелу

ў бойцы, проста сядзеў каля вогнішча на ўскраіне лесу і пёк бульбу, а Панцялей наскочыў на яго таксама выпадкова, можа, нават старонячыся бойкі, аднак жа ўдарыў калом па галаве... Зінкевічаў луг верамейкаўцы адваявалі сабе ў дзевятнаццатым годзе: з Клімавіч і Чэрыкава, тагачасных павятовых гарадоў (Малы Хоцімск належаў да Чэрыкаўскага павета) былі накіраваны ў забесяддзе каморнікі, і тыя, пад аховай узброеных міліцыянераў, паставілі межавыя слупы.

Амаль усе, хто прысутнічаў у калгаснай канторы, ведалі пра тыя падзеі не горш за Кузьму Прыбыткова, але слухалі старога з нейкай новай настроенасцю, нібыта непакоіліся, што можа ўсё паўтарыцца.

Іван Падзерын, які прыйшоў у кантору пазней за ўсіх, сказаў:

— Дак ета ж нашы выйгралі тады, што большага хабару далі начальніку міліцыі. А калі раптам перайграць цяпер захочуць і ў Малым Хоцімску, і ў другіх вёсках да таксама хабар свой павязуць? Улада ж памянялася!

— Навошта казаць абы-што,— паглядзеў на яго Парфён Вяршкоў.— Ніякага хабару не давалі верамейкаўцы. Само выйшла. А болей таму, што на нашым баку луг. Не дай бог, каб ён на тым баку Бесядзі быў, не бачыць бы нам сена з Зінкевічавага лугу, як чорту салодкіх вушак. Не, хабару мы не давалі. Ета плёткі пусціла тады пакрыўджаная старана, маўляў, верамеўкаўцы падкупілі начальніка міліцыі. Ну, і дагэтуль во гавораць, не перастаюць.

— За луг не давалі,— згадзіўся з Парфёнам Кузьма Прыбыткоў,— ета праўда, а от за Панцялея Казла ці не вазілі кадушку мёду?

Парфён Вяршкоў наморшчыў твар:

— Ты такс-а-а-ама!.. Самога ж у Верамейках няйначай, не было тады!

— Не знаю, ці быў я,— запярэчыў Кузьма,— а помніць дак яшчэ помню, як збіралі па ўсіх пасеках па пяць хунтаў мёду. Няхай во Дзяніс скажа.

— Дак і Зазыба недзе не вяртаўся тады са службы,— па-ранейшаму не пагаджаўся з Прыбытковым Парфён Вяршкоў.

Але ўсе павярнулі ўжо галовы да Зазыбы, што сядзеў за доўгім канторскім сталом, за якім у звычайны працоўны дзень было месца падліковых работнікаў, а

ў часе агульных калгасных сходаў — прэзідыума. Зазыба таксама слухаў аднавяскоўцаў, але быццам з вялікай паблажлівасцю.

— Вам, як кажуць, хоць каліўка, хоць цавінку,— зварухнуўся ён.— І якое гэта цяпер значэнне мае?

Пасля гэтага мужыкі таксама заўсміхаліся — маўляў, тут як на марозе, абы лічыць лысых...

— Панцялей во паспеў памерці,— нібы між іншым сказаў праз нейкі момант Іван Падзерын,— а то б цяпера, пры такім часе, калі памянялася ўсё, магло яшчэ адыграцца яму.

— Не палохай ты нас, Іван Хаміч,— зноў, усміхаючыся, паўшчуваў Зазыба,— а то бытта крыві захацелася. Дак ці мала яе льецца цяпера без гэтага.

— Дак жа мы, беларусы, не такія, каб...— спрабуючы ўнесці пэўную яснасць, сказаў Парфён Вяршкоў.— Ета на Каўказе дак... А беларусы кроўнай помсты не маюць.

— Не ма-а-а-аюць,— пакруціў недаверліва галавой Іван Падзерын,— а помніш, як Маслюкі адпомсцілі таму лесніку з Гончы, што падстрэліў іхняга бацьку?

— Маслюкі — ета асобая рэч,— не пагадзіўся Парфён Вяршкоў.— Яны і без кроўнай помсты маглі каму хочаш юшку пусціць. А ў таго чалавека з Малога Хоцімска, здаецца, ужо нікога і не засталося ў вёсцы. Жонка ці не да калгасаў яшчэ памерла, а дзеці разбрыліся.

— Ета праўда,— падтрымаў Вяршкова Кузьма Прыбыткоў,— сям'і таго чалавека няма ўжо ў Малым Хоцімску. Але сына яго неяк мы бачылі з Пракопам сваім. Тады якраз у Кажлаеў дошкі пілавалі. Дак гаспадар адзін і сказаў мне, што ягоны падпасак і ёсць сын хоцімскага мужыка, якога нашы верамейкаўцы забілі. Я дак ажно паглядзець пацікавіўся. Гадоў дванаццаць хлопцу было. Дужа кніжкі чытаў. Можа, вывучыўся недзе.

— Яно па-вучонаму дак яшчэ...

Але дагаварыць Івану Падзерыну перашкодзіла Ганна Карпілава, якая раптам падала аб сабе голас:

— Пусцілі б вы мяне, мужыкі, дамоў. А то калі той Сідар прыедзе? Да і ці прыедзе яшчэ?

— Сядзі,— строга сказаў ёй Зазыба.

— Дак малец жа хворы. У жары цяпера недзе ляжыць! Да і рабіць мне няма чаго з вамі. У амбарах жа

хоць шаром пакаці. Адна старызна — некалькі скур папрэлых да хамуты, у якія даўно не запрагалі коней. Так што і дзяліць няма чаго.

— Парадак ёсць парадак,— адвярнуўся недавольны Зазыба, але дадаў: — Ты б хоць папрасіла каго тады паглядзець за тваімі хлопцамі на гэты час. Ведала ж, куды ідзеш і зачым.

— Дак...— Ганна адно сцепанула плячамі ды туга пацягнула за рог чорную хустку вакол шыі, якая была завязана на галаве так званым вясковым буданком.

Мужчыны адчулі на нейкі момант сябе быццам ніякавата, але заступіцца за Ганну ніхто не падумаў. Затое колькі хвілін сядзелі прымоўклыя. Курыў толькі Кузьма Прыбыткоў, але смаліў як за ўсіх, таму пад столлю ў канторы, што была слаба асветлена пузатай лямпай на крывых ножках, плаваў дым. Святло ад лямпы трапляла больш на Зазыбу, які сядзеў насупраць, тады на Івана Падзерына, што на правах рахункавода таксама прыладкаваўся паблізу, локці за тры ад намесніка старшыні калгаса; астатнія верамейкаўцы — і члены праўлення, і радавыя калгаснікі — сядзелі на суножнай лаўцы ўздоўж сцяны з вокнамі, але не адзін каля аднаго, а наводдаль, з няроўнымі прамежкамі, быццам прыехалі аднекуль на суд; далей за ўсіх ад стала, ужо ледзь не ў парозе, выбрала сабе месца на лаўцы Ганна Карпілава.

На двары была невысокая поўня, і святло месяца, якое трапляла праз вокны, коса ляжала на дошках падлогі, адбіваючы ледзь не карункавыя абрысы аконных рам. Паверхня месяца яшчэ нядаўна была ўся аранжавая, серабрыцца пачала якой паўгадзіны таму, бо святло не набрала пакуль таго зачараванага бляску, што стварае ўражанне, быццам знаходзішся ў нерэальным свеце.

Першая чвэрць перайшла ў поўню ўжо ці не на тры дні таму, але надвор'е мянялася марудна, быццам недзе страчаны былі законы фазавага пераўтварэння: толькі гэты, мінуўшы, дзень выдаўся наскрозь з сонцам; на ноч неба таксама першы раз засталося чыстым, і цяпер вось месяц шастаў за вёскай, якраз над ровам з глінішчам, зазіраючы ў цёмна-чырвоныя пашчы круглых пячурак.

Мужчыны, здаецца, перагаварылі ўжо ўсё, што ха-

целі і не хацелі, і ў чаканні Сідара Раўнягіна паступова трацілі цікавасць адзін да другога.

Кузьма Прыбыткоў перастаў нават курыць, пачаў патроху драмаць на лаўцы. Парфён Вяршкоў тым часам талопіў у цёмную пустоту позірк сваіх пацяжэлых вачэй і барабаніў пальцамі сагнутай у локці левай рукі па гладкім падаконніку. А Іван Падзерын выйшаў на колькі хвілін у двор, вярнуўся адтуль і сказаў, пацепваючы плячамі:

— Але ж і вечар сянні!

— Ета Чубар любіў за ваколіцу такімі вечарамі хадзіць,— млява ўсміхнулася на Іванавы словы Ганна Карпілава.

— Успомніла! — зарагатаў тады на ўсю калгасную кантору Іван Падзерын.

Ганна нечага зазлавала:

— Чаго ржэш? — і як з нянавісцю паглядзела на рахункавода.

Той праглынуў рогат, але пакпіў:

— Кажу, успомніла!..

Даволі было ўнесці ў кантору гэтую ўзбуджанасць, як зноў пачулася бязладная гаворка, якую спярша падтрымаў Парфён Вяршкоў, надумаўшы абараніць жанчыну.

— Прыемнае заўсёды прыемна ўспомніць,— падаў ён голас,— але скажу праўду — як быў я летася палявым сторажам, дак Ганну з Чубарам ніколі не бачыў, ета праўда. Другія хадзілі, а Ганны не бачыў.

— Дык навошта ёй было хадзіць за вёску,— не сунімаўся як пакрыўджаны Іван Падзерын,— калі ў яе месца хапала і ў амбары, на збожжы яно яшчэ лепей, чымся на тым сене.

— Ета ты так гаворыш, бо сам не паспытаў етага рабіць на тым збожжы,— сказаў Падзерыну Парфён Вяршкоў.— Пасля і на другі дзень зярняты з цябе будуць сыпацца.

Мужчыны зарагаталі.

Але Ганну, здавалася, ужо не кранала гэта — яна адно пакутліва сказала, звяртаючыся да Зазыбы:

— Адпусціў бы ты мяне, дзядзька Дзяніс, дамоў адсюль. Хрыстом богам прашу. А то нават не ведаю, як тама малыя мае.

Зазыба ад яе голасу плюснуў вачамі, быццам ачомаўся ці прагнаў ад сябе насланнё, а тады неяк нанава

абвёў позіркам прысутных — наколькі хапала святла (і таго, што давала на кантору лямпа, і таго, што кідаў у вокны месяц).

— Нешта і праўда няма Сідара...— пашкадаваў ён.

— Можа, зусім не прыедзе? — падаў няхітрую думку Кузьма Прыбыткоў.

— Павінен прыехаць,— пачаў тады супакойваць дзядзькоў намеснік старшыні калгаса.— Я ж яму паперку напісаў, каб верна было.

— А калі ён лазню топіць для бабінавіцкага каменданта? — засмяяўся раптам Кузьма Прыбыткоў.— Яны ж тама, на сваіх пасёлках, прывыклі ўсякаму начальству дагаджаць. Дак, можа, і цяпера во забегалі, балазе, начальства новае.

Нечакана Кузьмоў жарт выклікаў ва ўсіх рогат, нават Зазыба, да чаго ўжо маўклівы апошнім часам ды пануры, але і той адпіхнуўся ад стала рукамі і, датыкаючыся спіной да тынкоўкі на сцяне, ажно закалаціўся ў сваім нягучным рогаце: у Верамейках наогул, быццам ад зайздрасці якой, мелі звычку злосна пацвельвацца з кулігаеўскіх і мамонаўскіх мужыкоў, можа, таму, што тыя багацей жылі нават у адным калгасе.

Насмяяўшыся ўволю, Зазыба выцісну́ў вялікім пальцам левай рукі слёзы з вачніц, спытаў Кузьму:

— Кажаш, лазню топіць для каменданта?

Але Кузьма ўжо нібыта засаромеўся сваёй дасціпнасці, сказаў, як перапрашаючы:

— Дак ета я...

— Давайце-ка пачынаць, будзем без Сідара,— прапанаваў тады Парфён Вяршкоў.— А то ноч скора кончыцца.

— Трэба яшчэ трохі пачакаць,— паглядзеў на яго Зазыба.— Няхай хоць Хрысцінін хлопец вернецца. Тады будзем, няйначай, ведаць.

— А знаеце, каго я сустрэў сянні? — успомніў раптам Іван Падзерын.— Кулака таго з Гончы, што некалі вывезлі ўсю сям'ю.

— Ета каго ж? — выцягнуў шыю Кузьма Прыбыткоў.

— Да, мабыць, Шкроба,— падказаў Парфён Вяршкоў.

— Во-во! — падхапіў Іван Падзерын.

— Дак самога ай сына? — папытаў Кузьма Пры-

быткоў і дадаў: — У Шкроба ж сын сямейны быў.

— Самога,— сказаў Іван Падзерын.— Ішоў каля Стаючага возера, відаць, на Гончу. Але як пабачыў мяне, дак запыніўся. Кажа, я цябе ведаю. Ну, мы і пагаварылі. Змарнелы такі, зарослы. Пытае, ці даўно я ў Гончы быў. Нядаўна, кажу. А што там новага, пытае. Як і паўсюды, кажу. А ён мне — пайду хоць з абідчыкамі сваімі паквітаюся.

— Ну і час настае...— пакруціў як у адчаі галавой Парфён Вяршкоў.— З кулакамі етымі таксама...

— Час якраз такі, каб пашкадаваць кулакоў,— кпліва ўсміхнуўся Зазыба.

Тады Кузьма Прыбыткоў паглядзеў задзірыста на Парфёна Вяршкова і сказаў:

— Ета Дзянісу дзякуй трэба сказаць от. Праз яго ў Верамейках раскулачаных не было.

Але Зазыба сам не захацеў Кузьмовай пахвалы.

— Пры чым тут Зазыба? — паморшчыўся ён і сказаў, нібыта ў разліку на кагосьці яшчэ, хто неўпрыкмет прысутнічаў у канторы: — У нас і папраўдзе кулакоў не было!

— Да ўжо ж! — як несвядома кіўнуў галавой Прыбыткоў.

— Але каб тады да замест Зазыбы хто іншы быў, дак знайшліся б і ў нас кулакі,— сказаў Парфён Вяршкоў.— Вон як у Бабінавічах. Тама, калі спатрэбілася, дак і незгаворлівыя сераднякі сышлі за кулакоў, абы аднаасобнікаў менш.

— А яно і трэба было б забраць таго-сяго з вёскі,— кінуў вокам на Зазыбу Кузьма Прыбыткоў.— Цяпер во спакайней жылося б.

Вядома, усе разумелі, каго меў на ўвазе рахункавод — таго ж Брава-Жыватоўскага, можа, нават Рамана Сёмачкіна, аднак гатовы былі паадварочвацца адзін ад аднаго, каб не большыць гаворкі, бо справа тычылася аднавяскоўцаў, а ў такіх выпадках верамейкаўцы звычайна давалі пасу: было ў вёсцы нешта як ад несвядомай кругавой парукі. Праўда, гэта магло не датычыць Брава-Жыватоўскага, бо той быў прышлы, але гады, што пражыў ён у Верамейках, таксама незвяглівы характар, які ажно вунь як умеў вытрымліваць у патрэбных межах былы махновец, адыгралі сваё. Якраз па гэтай прычыне не прагучала па-належнаму

ўжо і наступная заўвага Івана Падзерына, сказаная ў сувязі з Кузьмовымі словамі:

— От бачыце, а вы казалі пра грузінаў! Яно і беларусы няпроць калі... Нездарма ж Шкроб еты пагражае каму-небудзь кроў пусціць у Гончы, а не дак...

— Але і праўда, табе бытта крыві захацелася!..— здзіўлена паглядзеў на рахункавода намеснік старшыні калгаса.

— Нешта Хаміч сянні дужа настырны,— азвалася тады ледзь не сонным голасам і Ганна Карпілава: яна была сцішылася адна на лаўцы, але ж у канторы паступова зноў рабілася галасна.

— А яшчэ Цукар Мядо-о-віч! — пажартаваў Кузьма Прыбыткоў.

— Дак яму ці засталося ўжо таго мёду? — засмяяўся на гэта Парфён Вяршкоў.— Бацька ўвесь спажыў. Той дак і праўда быў і Цукрам Мядовічам. Здаецца, і праўду цярэбіць у вочы, а от жа неяк... далікатна ўсё, бытта пад цябе што сцеліць пры етым, як анёлу таму, калі з неба падае. Не, бацька яго мянушку ету па праву насіў, а Іван ужо не заслужвае — нейкі натапыраны, бытта шышка тая з хвоі.

— Ета ў яго, мусіць, ад дзеда,— нязлосна сказаў Кузьма Прыбыткоў,— ад Хомкавага бацькі. Той таксама жыў, як ты кажаш, бытта шышка натапыраная. А бацька Іванаў чалавек быў ласкавы.

Падзерын, апусціўшы ў нецярплівай усмешцы галаву, чакаў, пакуль выгаварацца мужыкі, каб усё ж давесці сваё — нечага прычапілася да яго гэтая кроўная помста!.. Але раптам пад вокнамі калгаснай канторы пачуліся паспешлівыя крокі. Зазыба падсунуўся да акна, нагнуўся да шыбіны і засланіў рукой з левага боку ад сябе святло, каб паўглядацца на вуліцу.

— Нарэшце-такі,— з палёгкай сказаў Парфён Вяршкоў, думаючы, што гэта Сідар Раўнягін.

Усе заварушыліся, быццам ім патрэбна было з воза злазіць, але дарэмна. Замест Сідара ў дзвярах, калі адчыніліся напята, апынулася залітая месяцавым святлом нязграбная постаць Мікіты Драніцы. Мікіта затрымаўся трохі на самым парозе, стаўшы на яго абедзвюма нагамі, пасля нібы саскочыў на маснічыны і спыніўся пасярод канторы, паспяваючы адным часам пазнаць у прыцемках аднавяскоўцаў. Быў ён у звычайнай сваёй форме — тыя ж закарэлыя на запятках

і на саюзках боты, якіх яму ставала, здаецца, на круглы год, калі яшчэ не болей, таксама доўгая фуфайка, пад якой нават штаноў не ўгледзець, і плісавая шапка, нібыта пабітая лішаём. Але гэты раз Мікіта чамусьці зусім не вушакоміўся — ёсць у Верамейках такое слова, значыць, не задаваўся, як то ўмеюць рабіць недалужлівыя людзі, затое паглядаў ён па баках з тою несхаванай сялянскай патурбаванасцю, калі кожнаму ўжо зразумела — няйначай, прыйшоў чалавек на выведкі.

— І ты, як тэй таго, тута? — казаў ён Парфёну Вяршкову.

— І я,— адказаў той.

— І ты, як тэй таго? — называў далей Мікіта Кузьму Прыбыткова.

— Як бачыш,— ківаў галавой стары.

Усе, каго Драніца надзяляў сваёй увагай, адказвалі яму з вясёлай прыжмуранасцю ў вачах, быццам распачыналі гульню і чакалі ад яе нейкай асаблівай уцехі. Нарэшце чарга дайшла да Зазыбы. Але Мікіта чамусьці не адважыўся папытацца ў таго — ці то сумеўся раптам, ці, можа, захрасла што ў горле. Тады Зазыба па-змоўніцку падміргнуў Мікіту і сказаў сам, маючы ў гэтым патаемны сэнс:

— Мы, бачыш, тута, а вы дзе?

— Мы? — ныкнуў галавой Драніца.

— У Брава-Жыватоўскага?

— Дак...

— Хто ж тама?

— Ну, Брава-Жыватоўскі, як тэй таго...

— Гэта мы ўжо знаем.

— Раман Сёмачкін...

— І пра гэта мы маглі здагадацца.

— Сілка Хрупчык...

— Гэта ўжо нешта новае!

— Тады, як тэй таго, Рахім, што ў Бабінавічах паліцаем. Дак прыйшоў, як тэй таго, у госці. Раман казаў, што да Ганны во начаваць павядзе яго.

Ганна, пачуўшы гэта, не ўзбурылася, адно сказала, як пра нешта зусім вясковае:

— Няхай толькі напалохаюць мне дзяцей тама, дак!..

— Значыць, цябе яны паслалі сюды? — не зводзіў з Мікіты насмешлівых вачэй намеснік старшыні калгаса.

— Чаму ета яны? — незалюбіў Мікіта.— Сам ішоў міма, дак бачу, як тэй таго, цяпло ў вокнах.
— Не хітруй ужо, Мікіта, прызнавайся,— кінуў тады з лаўкі сваю заўвагу Парфён Вяршкоў.
Мікіту яўна прыпіралі да сценкі. Ён гэта адчуваў. Таму сказаў на ўвесь голас, бы вельмі пакрыўджана:
— Ну, як хочаце,— і павярнуўся ісці да парога.
Але над сталом падняўся вялікім ценем Зазыба.
— Нікуды ты не пойдзеш, раз прыйшоў сюды! — Ён не хацеў выпусціць Драніцу з канторы, каб той не ўзварушыў сваіх сабутэльнікаў раней часу.— Сядай во з мужчынамі да таксама пагавары. Ты нават не здагадваешся, чаму мы сабраліся тут?
— Дак усе праўленцы!..
— А Кузьма во?
— Дак...
— А Парфён?
— Дак...
— Сядай, сядай! — ужо ледзь не хапаючы Драніцу за крыссё, казаў Зазыба.— Будзеш таксама голас мець, калі што якое.
Драніца муляўся, але не паслухацца не мог.
— Калі трэба, як тэй таго,— робячы выгляд, што з неахвотай даецца на ўгаворы, паціснуў плячамі ён.
А мужыкі, наадварот, засмяяліся — маўляў, не шлындай ад кампаніі да кампаніі.
Праз нейкі момант Парфён Вяршкоў падначыў Драніцу:
— Ты б расказаў, як тама ў Бабінавічах вам было з Брава-Жыватоўскім? Як немцы?
Але Драніца сцяўся ўвесь на лаўцы:
— Ніяк, як тэй таго...
— Чаму ета?
— Таму!
— Ладна, Мікіта, не будзь!..
— Што вы ка мне прысталі, як тэй таго? Вон Зазыба таксама ехаў праз Бабінавічы, дак і ён бачыў немцаў!
— Ён расказваў ужо.
Драніца недаверліва цыўкнуў вачамі — мусіць, яму не надта хацелася апавядаць пра свой добраахвотны паход у занятае немцамі мястэчка. Але ён добра ведаў верамейкаўскіх мужыкоў: раз тыя прычапіліся ўжо, то ўсё роўна на чым-небудзь заблытаюць. На-

прыклад, на той жа торбе, якую выкапалі вясковыя хлапчукі тады на гародзе. А якраз гэтага Мікіта сама больш баяўся. Таму нічога не заставалася, як зрабіць згаворлівы выгляд.

— Дак мы тама кожны па сабе-е-е,— яўна адмяжоўваючыся ад Брава-Жыватоўскага, пачаў Драніца.— Ен жа мяне за перакладчыка, як тэй таго, браў. Але тама адзін пайшоў да каменданта, бо Адольф, як тэй таго, сам разумее па-нашаму. Я застаўся ля ганка. На вуліцы грузавікі нямецкія стаялі акурат. Дак я і застаўся, як тэй таго. Спярша боязна было — а раптам, як тэй таго, які дурны герман возьме да трахне ў жывот з аўтамата. У іх жа ва ўсіх аўтаматы, не тое, што ў нашых салдат, як тэй таго. Дак і я, думаю, мабыць, дарэмна, як тэй таго, увязаўся за Брава-Жыватоўскім! Лепей дома б сядзеў! Але бачу, як тэй таго, немцы нават не зважаюць на мяне. Сядзяць сабе на мураве паўз платы, гяргечуць, як тыя яўрэі, бывала, нават і мне зразумець цяжка, да ядуць нешта ў золаце. Ну, я тады, як тэй таго, і пасмялеў. Балазе, галодны пабег з Брава-Жыватоўскім.

— Няўжо ў немцаў чаго папрасіў? — як не зляќаўся Іван Падзерын.

— Так бы яны яму і далі! — ажно з зайздрасцю сказаў на гэта Кузьма Прыбыткоў.

Але Драніца запярэчыў:

— А мажа б, і не пашкадавалі, як тэй таго! Падыходзілі ж местачковыя падшывальцы, дак немцы ім давалі.

— Не, мусіць, усё ж пашкадавалі б,— пакруціў галавой Іван Падзерын,— бо... у золаце...

— Дак у іх жа, як тэй таго, усё загорнута ў золата,— ужо падскокваючы на лаўцы, пачаў даводзіць Мікіта.

Тады не ўтрымаўся Парфён Вяршкоў.

— Ета саўсім і не золата,— падаў ён свой усяведны голас.— Ета, мусіць, папера такая ў іх. Дак у яе яны і загортваюць... тама сыр, масла рознае... І не з золата яна, а як пасярэбраная.

— Ну, як на абразах,— падказаў Кузьма Прыбыткоў.

— Дак чорт жа яе ведае! — пачухаў патыліцу Драніца.

— Адным словам, пакаштаваць табе нямецкіх пры-

смакаў не давялося? — глянуў на Драніцу Іван Падзерын.

— Дак...

— А Брава-Жыватоўскаму? Яго ж хоць немцы накармілі?

— Не ведаю, як тэй таго. Але бытта не. Адно вінтоўку далі з патронамі бяльгійскімі, такія во шырокія на срачках, як тэй таго, да паліцаем залічылі ў Верамейкі. Кажа, скора хворму палуча.

— Да ўжо ж, як тэй таго,— уздыхнуў Кузьма Прыбыткоў, і ўсе раптам засмяяліся з гэтага перайманне.

На вуліцы зноў пачуліся крокі. Але гэты раз парог ужо сапраўды пераступіў Сідар Раўнягін.

— Цябе як чакаць,— сказаў з папрокам Зазыба,— дак хутчэй жабу ў Кулігаеўку пугаю гнаць.

— От,— махнуў рукой Сідар,— тута часам і не думаеш, а клопат цябе сам знойдзе. Так і ў мяне сянні. Карова была праваліласа ў багну, што ля Святога возера, дак пакуль выцягнулі з гразі, усе вяроўкі парвалі ў карчах.

Выходзіць, і дакараць чалавека няма за што.

Сідар падышоў да стала, сеў там спіной на кантору, засланіўшы ўсё святло.

— Чаго клікаў? — уставіўся ён на Зазыбу.

— Дак...— Зазыба таксама глядзеў на Раўнягіна.

— З калгасам трэба нешта рашаць во,— нібыта памагаючы Зазыбу, растлумачыў Кузьма Прыбыткоў.

Але Сідар нават не глянуў на старога, сказаў яшчэ да Зазыбы:

— Дак чаму б тады не склікаць агульны сход, раз ужо дайшла справа, каб распускаць калгас?

— Ніхто не збіраецца яго распускаць,— спахмурнеў Зазыба.— Пытанне аб роспуску мы не павінны ставіць. У іншых вёсках няхай робяць як знаюць. А мы свайго не будзем распускаць. Падзелім адно па спісках калгасную маёмасць. Проста будзе лічыцца, што раздалі яе на захаванне да прыходу Чырвонай Арміі.

Усе, у тым ліку і Парфён Вяршкоў, здзіўлена паглядзелі на намесніка старшыні калгаса.

— Гм,— усміхнуўся як збянтэжаны Кузьма Прыбыткоў.

Сапраўды, мудрэйшага нельга было прыдумаць: Зазыбава прапанова, па сутнасці, ратавала ўсё — як ка-

жуць, і ваўкі маглі быць сытыя, і авечкі заставаліся цэлыя.

— А як прыйдуць нашы,— працягваў тлумачыць Зазыба, каб не пакінуць наперад чаго няпэўнага,— дак людзі і вернуць усё.

— Так яны табе і панясуць! — заёрзаў на лаўцы Мікіта Драніца.— Я верамейкаўцаў, як тэй таго, знаю! Будзеш пасля па дварах бегаць, як тэй таго, да па аброці збіраць!

Зазыба глянуў на яго спадылба, сказаў:

— Я таксама іх ведаю. Калі ў калгас ішлі, дак, здаецца, нічога не ўтойвалі.

— Тады от што,— паклаў руку далонню на стол Сідар Раўнягін,— вы нам аддасце тое, з чым мы прыйшлі да вас, калі далучаліся да калгаса. І зямлю, і маёмасць. А мы тама самі памяркуем, што да чаго.

Сідаравы словы выклікалі ў верамейкаўцаў рогат.

— Во куркуль! — пакруціў галавой Іван Падзерын.

— Як Жыватоўшчык кажа, як тэй таго, воўчы дух да лесу цягне,— пакпіў Мікіта Драніца.

— Вы са сваім Жыватоўшчыкам ужо абас...— злосна кінуў у адказ Сідар.

Тады раптам узбурыўся Парфён Вяршкоў:

— Пабачым яшчэ, як вы тама, на сваіх пасёлках, абас... А прапанова твая нам не гадзіцца!

— Дак...

Зазыба пакутліва наморшчыў твар:

— Ладна, перастаньце, мужыкі, бо яшчэ ж, можа, і чэрці сянні на кулаках не біліся, а вы... Парфён праўду кажа,— паглядзеў ён на Сідара,— прапанова твая нам не падыходзіць. Разам аралі, разам сеялі, разам і жыць павінны, а тама... Словам, заўтра перамераем жыта да пачнём.— Пасля гэтага пераведў позірк на Івана Падзерына.— Сядай во, Хоміч, бліжэй да лямпы да пісаць будзеш. Спярша пратакол, а тады спіскі трэба складаць.

Рахункавод дастаў з расчыненай шафы стос чыстай паперы:

— Як пісаць?

— А так от і пішы,— паказаў пальцам Зазыба зверху на аркушы паперы,— маўляў, праўленне калгаса на сваім пасяджэнні ад такога-та чысла адна тысяча дзевяцьсот сорак першага года пастанавіла раздаць

сялянам калгасную маёмасць, у дужках — на захаванне, да прыходу Чырвонай Арміі.

— А то етага і не трэба пісаць,— спыніў Зазыбу Парфён Вяршкоў.

— Чаму? — хацеў не паслухацца Іван Падзерын.— Чаму гэта не пісаць?

— Дак не хачу, каб Зазыба павіс на той сасне, што за Кандрусевічавай хатай!

Кузьма Прыбыткоў таксама заварушыўся.

— Парфён праўду кажа,— падтрымаў ён Вяршкова.— Трэба памеркаваць.

— Ага, парахавацца трэба,— паклаў ручку пяром на чарніліцу-двухдонку Іван Падзерын.

— А што тута рахавацца! — з пагардаю ў вачах паглядзеў на верамейкаўцаў Сідар Раўнягін.— Ета Дзяніс не падумаў, што прымушае пісаць. Пратакол такая рэч — у яго нікому не забароніш глянуць, дужкамі не закрыешся, дак от і скажа хто, можа, той камендант — значыць, Чырвоную Армію чакаеце, хлеб для яе запасаеце? А ну-тка пакажыцеся тады, якія вы смелыя!

Але Зазыба крутануў галавой і настойліва патыцкаў пальцам у паперу:

— Пішы, Хаміч, пішы, як я табе кажу! Тута ўжо не схаваешся! Дай навошта?

— Дак вайна ж цяпера,— паціснуў у неўразуменні плячамі Кузьма Прыбыткоў.— Нездарма кажуць, у голад людзі намруцца, а ў вайну налгуцца.

Усё гэта адбывалася ўчора, дакладней, сёння ўначы, а ўранку Зазыба таксама меў клопат падавацца за вёску ды мераць на палосы ў Паддубішчы калгаснае жыта.

Снедаў ён похапам, адно выпіў з акрайцам пазычанага ў Прыбытковых хлеба карэц халоднага, з сенцаў малака. Марфа і яшчэ наважылася наліць яму — нават стаяла з гарлачом напагатове, але гаспадар як спаражніў карэц, то накрыў яго рукой.

Ранняя гамана на вясковай вуліцы хоць і надта нагадвала колішняе жыццё — у Верамейках гэтак бывала заўсёды, як пачыналася жніво, аднак сёння ўсё здавалася калі зусім непатрэбным, то ўжо лішнім: чалавечыя галасы, беганіна ажно раздражнялі Зазыбу; у душы стаяла такое нядобрае пачуццё, быццам намес-

нік старшыні калгаса ў нечым падмануўся, быццам нешта не спраўдзілася, на што ён дужа разлічваў. Зазыба разумеў — людзі збіраліся і сёння рабіць тое, на чым трымаўся іхні жыццёвы ўклад, гэта значыць, ісці ў поле ды прыбіраць хлеб, а вось жа варушылася ўсярэдзіне нейкая крыўда на іх, нібыта не з яго дазволу ўчора складаліся маёмасныя спісы. Дзіва, але Зазыбу ажно як хацелася, каб раптам здарылася, што ніводны чалавек з усіх Верамеек, таксама з абодвух пасёлкаў, не паказаўся на полі: тае бяды, што пераспелая збажына зачакалася людзей на нівах. І нядобрае пачуццё, і недаверлівасць, і крыўда на аднавяскоўцаў былі, можа, таму, што вельмі багата ўклаў Зазыба за гэтыя гады і душы свае, і сіл у калгас, і сёння людзі меліся пабурыць не толькі тое, што створана было калектыўнай працай і адзіным жаданнем, але і ягоную мару...

Калі Зазыба выйшаў у завулак, за глінішчам, над асмужанай зямлёй, стаялі ажно тры сонцы: адно — вялікае — пасярэдку, два меншыя, акурат гумовыя мячыкі — па баках. Вялікае сонца мела вакол сябе бліскучы, але як пашматаны круг, на якім і трымаліся два меншыя сонцы,— яно было звычайнае, такое, якім выглядае штодня, ■ тыя, што збоку, былі прафарбаваны ў чырвоны і блакітны колеры: чырвоны па баках, павернутых да вялікага сонца, блакітны — на адваротных. Зазыба нямала пажыў на свеце, амаль кожную раніцу глядзеў на ўсход, дзе цяпер віселі тры няроўныя сонцы, аднак раней нічога падобнага бачыць не даводзілася яму. Спярша Зазыба падумаў, што гэта здаецца толькі, няйначай, прывід, і ён пачаў плюскаць вачамі, матаць галавой, каб пазбавіцца яго, але дарэмна — сонцы быццам бы і ссунуліся трохі адно адносна другога, круг нават расплюшчыўся, аднак дзіўны малюнак не знік з неба. Тады Зазыба падумаў пра другое: значыць, нейкая прыкмета, кажуць, здараецца гэтак у часы бедстваў народных... Але якая — добрая ці благая? Сам ён не верыў у забабоны, аднак адразу прыгадаў — Марфа сёння перад самым Зазыбавым сняданкам стала расказваць у скрусе, што пасля досвецця нібыта чула, як спявала на двары пеўневым голасам курыца. Гаворачы мужу пра гэта, яна ажно не ўтрымалася і заплакала, але хутка перастала, бо Зазыба паказаў тварам сваю нездаволенасць і пачаў паспешліва збірацца ў поле.

— Нешта ж во здарыцца,— казала ўжо з сухімі вачамі Марфа.— Раз яна запела не сваім голасам, дак здарыцца. Можа, з Масеем тама... А можа, з намі... А можа, з Марыляй...— І спытала ў Зазыбы: — Як жа вы яе? Хоць пасялілі добра дзе, а то ўчора я пацікавіцца не паспела, дак?

— За поштай, у яўрэйскім доме пасялілі,— адказаў з неахвотай Зазыба.

— А чаму не ў самога Шарэйкі?

— Ну, так мы рашылі...

Марфа паглядзела недаверліва на мужа, уздыхнула.

Тады Зазыба сам сказаў, каб неяк заспакоіць жонку:

— Дак гэта ж, можа, не наша справа. Ты ж не бачыла, якая спявала?

— Можа, й не наша...

Марфе нібыта ўжо і самой не хацелася гаварыць пра гэта.

— Дак навошта тады душу вярэдзіць? — буркнуў яшчэ Зазыба.

Але праз нейкі момант Марфа зноў сказала:

— Ат жа! — і махнула рукой.— Яны цяпера нешта саўсім распеліся, етыя куры... Во Куліна Вяршкова таксама казала, і ў іх бытта пела.— Памаўчала і дадала: — Канешне, каб ведаў, якая спявала, дак ужо не пашкадаваў бы па етакім часе. Можна было б пакласць на парог.

— А я так і не ведаю, як гэта вы, бабы, робіце,— усміхнуўся Зазыба.— Чуў, што на парог кладуць курэй, калі тыя спяваюць не сваім голасам. Нават матка мая, помню, секла. Казалі тады, што памрэ нехта свой, а памёр Кузьмоў брат цераз дарогу. Да і то няскора.

— Дак, можа, не так што зрабілі, як трэба,— пачала тлумачыць Марфа.— Трэба спярша памераць самой курыцай, бы аршынам, ад кутнега месца да парога. Тады і стане ўсё ясна. Калі на парог ляжа галава, значыць, памрэ хто ў хаце, а калі хвост, то за домам ужо...

— Ну, а Куліна мерала? — спытаў, як жартуючы, Зазыба.

— Дак яна таксама не прыкмеціла, каторая спявала.

— Ну, значыць, і не трэба думаць. Во ўчора сарока

галаву дурыла пад вокнамі, а госця няма!

— Дак, можа, якая вестка будзе? Можа, пра Масея?

— Ат,— махнуў тады рукой Зазыба, каб папярэдзіць жончыны слёзы,— яшчэ невядома, каму лепей выйдзе, ці яму тама, ці нам во?

...Зазыба пачаў азірацца па баках, хацеў пабачыць каго, каб папытацца пра сонца на небе, аднак ні ў завулку, ні на самой вуліцы ў Верамейках, як на тое, не было ні душы. Неўпрыкмет Зазыба засаромеўся — пэўна ж гэта вярзецца яму! — і рушыў па завулку да глінішча, дзе па беразе над ровам ішла сцежка ў Паддубішча.

Зямля за кароткі пагожы час паспела ажно падшэрхнуць, нават ноч гэтая, здавалася, не лажылася сваёй халоднай вільгаццю на яе. Ісці па сцежцы было прыступна і лёгка. Па правы бок сцежкі, перад тым як дуступіць туды палыну, расла нейкая паўзучая трава, падобная сваімі каробачкамі на плюшч, і калі Зазыба чапляўся халявамі ботаў за яе, то пад цёмназялёным кажухом чулася ледзь не змяінае шыпенне.

Чым далей адыходзіў ад вёскі выгінасты роў, тым меней траплялася ў ім круглых пячурак, вырытых глінакопамі. Але затое з кожным крокам роў усё больш мялеў, за яго дно пачынала чапляцца шыпшына, тады раскідзісты, як запрэжаны ў што, бружмель, і, нарэшце, здалёку кідаўся ў вочы брудна-ружовым цветам канапляны пасконнік.

Ніхто ў Верамейках не ведаў, якая сіла спершапачатку ўтварыла гэты роў, можа, некалі пеніўся тут ручай, але тады недзе павінен быў струменіць і ягоны выток. Між тым роў абрываўся, дакладней, пачынаўся раптоўна, на самым голым месцы, дзе не было ні крыніцы, ні нават звычайнай балацявіны. Няйначай, ручай той — калі ён сапраўды пеніўся тут — выбіўся аднекуль знячэўку і таксама не па сваёй ахвоце, як непатрэбны і незаконны на гэтым свеце, схаваўся пад зямлю, а можа, не хапіла яго, і ён сцёк у лагвіну, якая па баравіковых верасах вяла скрозь лес да самае Бесядзі.

Зазыба тупаў па сцежцы і нібыта баяўся паглядзець на неба: у вачах як адбіліся тыя тры сонцы, дык і свяціліся, бы на экране, чырвона-сінімі плямамі недзе на задняй сценцы ў галаве. Але праз нейкі час сцежка

вынырнула на так званую гуцянскую дарогу, што ішла ад коўрат на сярэдзіне вёскі, і тады Зазыба апынуўся адзін на адзін з усходнім небакраем, але трох сонцаў ужо не пабачыў. Як і звычайна, на небе было адно сонца. Прапаў кудысь і той круг, што блішчаў вакол яго і на якім трымаліся два меншыя сонцы. Затое вялікае сонца цяпер падпіралі чырвоныя слупы, і яно ляжала на іх, як казачная істота.

У Паддубішчы ўжо было поўна народу. Зазыба нават здзівіўся, што ў Верамейках яшчэ столькі яго: апошнім часам, як у восеньскую золь, усе сядзелі па хатах, таму можна было падумаць, што вёска апусцела не менш як напалову ад даваеннае. Недзе яно і сапраўды было так, бо мужчыны з вёскі пайшлі па кольkіх мабілізацыях амаль усе, за выключэннем старых ды белабілетнікаў, але на поле выйшлі падлеткі — шаснаццаці-семнаццацігадовыя хлопцы-камсамольцы, цяпер яны браліся быць заместа бацькоў гаспадарамі, хоць пакуль і не адчувалі сябе вольна паміж дарослых, а стаялі пры боку сваіх мацерак, якія прывялі іх ледзь не сілком сюды.

Дзіва, але без абрадавай песні сёння таксама не абышлося — акурат у сапраўдныя зажынкі Рыпіна Ціткова сустрэла Зазыбу яшчэ на краі нівы:

А што ета ў полі гудзець?
Наш Зазыба-пасол ідзець,
Вясёлыя весці нясець!..

Старая пэўна блазнавала, спяваючы гэта, але Зазыба раптам нахмурыў лоб, ссунуўшы бровы на пераноссі.

— Ты яшчэ ў скокі пусціся! — сказаў ён.

Рыпіна адчула дакор у яго тоне, пляснула, бы вінаватая, рукамі:

— Дак ці ж ты забыў, Яўменавіч? Ета ж кажыннае лета так! Як першы сноп, дак і... Во раней дак і з гарэлкай нават хадзілі зажынаць. Бывала, першы сноп паставіш, а тады за пляшку адразу...

Жанчыны — іх стаяла багата тут з абодвух канцоў вёскі — засмяяліся з Рыпініных слоў, быццам таксама хацелі пераканаць у нечым намесніка старшыні калгаса. Але той не прымаў іхняй вясёлай узрушанасці. Як і ў хаце, калі снедаў, у душы яго зноў стаяла раўнівае пачуццё, і ён ажно не мог глядзець на знаёмых кабет,

было жаданне не затрымацца каля іх і прайсці міма. Тым часам Рыпіна Ціткова не зводзіла з Зазыбы вінаватых вачэй.

— Дак ты ж і сам,— казала яна,— калі старшынёй быў, ставіў гарнец бабам за першы сноп.

— Некалі [illegible] вам ставіў, а цяпера вы мне павінны паднесці,— як дзеля адчэпкі кінуў бабам Зазыба.

Па правы бок ад дарогі нехта варушыўся ў жыце — няйначай, ужо смурыжыў сярпом. Зазыба прыўзняўся на дыбачкі, каб угледзець.

— Ета Гаўрыліха,— падказалі кабеты.

Зноў сярод жанок пачуўся смех, а Драніцава Аксюта, якая стаяла на абочыне ў лапцях, сказала як у здаўнелую помсту:

— Прывыкла за мужыком уладаць, дак і цяпера закону няма ёй!

Зазыба ступіў на травяністы копчык і абочынай, уздоўж заплылай разорыны, ад якой пачынаўся засеў, падаўся да жанчыны, што, не зважаючы на галасы, то згіналася, то выпроствалася ў жыце. Сапраўды, то была Гаўрыліха. Пакуль верамейкаўцы збіраліся ў гурты ды гаманілі, абмяркоўваючы вясковыя навіны, а больш — тое, што павінны былі сёння рабіць, Гаўрыліха паспела нажаць снапоў на цэлы ўмалот на таку, займаючы паласу як найшырэй. Аксюта Драніцава дарэмна казала — жанчына гэтая ніколі не «ўладала», хоць была замужам за чалавекам, які доўгі час працаваў старшынёй суседняга з Верамейкамі сельскага Савета, бо ў хаце мела багата малых дзяцей, здаецца, пяцёра ажно, і ёй ці было калі нават адысці ад ночваў. Цяпер яна таксама была цяжарная. Але прывяла свой вывадак поўны, і дзеці, адно драбней за другое, распаўзліся ў забаве па калючым іржэўніку, а два большыя хлопчыкі — старэйшаму, Хведзьку, добра калі споўнілася чатырнаццаць гадоў — памагалі маці ў рабоце, вяжучы саламянымі перавясламі цяжкія снапы. Зазыба падышоў крокаў за шэсць да Гаўрыліхі, пастаяў, не падаючы голасу, колькі моманту, быццам хацеў паназіраць, як спрытна і нізка рэжа яна сярпом, пасля ступіў яшчэ трохі наперад і сказаў ціха, з папрокам:

— А Хадоска дак нават дачакацца не магла!

Кабета глянула з-пад рукі на Зазыбу, выпрасталася.

— Дак...— вымавіла яна ў разгубленасці.

— Я кажу, не магла дачакацца, пакуль дзяліць пачнём,— сказаў другі раз Зазыба.

— А чаго мне чакаць? — раптам перамянілася ў твары Гаўрыліха і ўжо нібы зазлавала: — Чаго я з імі во дачакаюся? — Яна паказала на дзяцей.— Колькі ўхаплю сярпом, дак і маё!

— Як у той казцы,— усміхнуўся Зазыба,— колькі абягу зямлі, тая і мая.

Гаўрыліха не адказала. Апранутая, як назнарок, у лахманы з вялікім жыватом, яна стаяла з растапыранымі рукамі на выжатым лапіку і падобна была на пудзіла, што выстаўляюць на гародах ад птушак. Меншыя дзеці яе тым часам абступілі ўжо намесніка старшыні калгаса і, ледзь не трымаючыся за боты, з цікаўнасцю пазіралі ўгору, нібыта лавілі пагляд ягоных вачэй. Затое памочнікі матчыны стаялі наводдаль натапыраныя, мусіць, з крыўдаю думалі: маўляў, гэта крычыш ты на нас цяпер, бо бацькі няма, на вайне, а то б не пасмеў праганяць з поля!..

Зазыба і дагэтуль ішоў да Гаўрыліхі без малое злосці, проста хацеў паўшчуваць, што палезла ■ сярпом абы-куды, не падумаўшы, дзе выпадзе на яе двор паласа, а тут убачыў столькі дзіцячых вачэй і вачанят, скіраваных з дакорам і неўразуменнем на яго, і здрыгануўся сэрцам.

— Ну, а калі тваё, што пажала во, да пападзе каму другому? — сказаў ён, тлумачачы.

— Як ета?

— Мы ж дзяліць зараз усё поле будзем... Калі табе паласа тут не выйдзе?

Жанчына адчула, што Зазыба сам ці не збянтэжаны гэтым, адпусцілася, памякчэла голасам.

— Неяк жа тады ў палажэнне трэба ўвайсці,— ужо ліслівa пачала яна.— Не магу ж я з другімі раўняцца, бо дзяцей етых ажно во колькі, плойма цэлая, дак... Ты ж Гаўрылу майго ведаеш, помніш, дружылі дайжа?..

Мусіць, недалёка было да жаночых слёз.

— Не хвалюйся, не пакрыўдзім,— паспяшаўся тады супакоіць цяжарную кабету Зазыба.— Гаўрылавых дзяцей не дадзім у крыўду. Але жаць тута, Хадоска, перастань. Няма чаго надрывацца, бо невядома, каму пасабляеш.

Зазыба з вінаватым выглядам падміргнуў мурза-

тым Хадосчыным дзецям і бокам, баючыся наступіць на якога, выйшаў з іхняга круга, а тады расхінуў перад сабой сцяну вырaслага, бы на кучках жыта і рушыў па ім напрасткі да другой дарогі, што была на краі нівы і аддзяляла яе ад свойскіх гародаў, утвараючы жытні трохкутнік. Зерне на каторых каласках у трохкутніку было ўжо аж чорнае, а з якіх дык і павыпадала на зямлю, і Зазыба са шкадаваннем падумаў, што сёлета не толькі не давядзецца як мае быць распарадзіцца ўраджаем, аднак і страціць багата яго. Тым не менш калоссе было тугое, у ім яшчэ хапала тае хлебнае важкасці, якую адчувае чалавек нават у часе хады, калі яно хвошча па твары, лапоча па закарэлым адзенні на грудзях.

Верамейкаўскія дзядзькі, сярод якіх стаялі і пасялкоўскія, адасобіўшыся ад жанок, гаманілі на дарозе, і Зазыбу, пакуль клычыў нагамі густое жыта, былі відаць іхнія галовы.

— Каторыя, мусіць, дак і начавалі тута! — усміхаючыся, сказаў Іван Падзерын, калі намеснік старшыні калгаса нарэшце выйшаў на абочыну.

Зазыба не абазваўся. Дагэтуль яму рупіла адно — дазнацца спярша ў дзядзькоў, ці бачыў хто нядаўна на ўсходзе тры сонцы, але Падзерын сваёй кплівай заўвагай, здаецца, выбіў з галавы запытанне. Зазыба павітаўся за руку з мужыкамі, скоса глянуў на Рахіма, які сядзеў на капцы, трымаючы на правым плячы вінтоўку. Няйначай, падумаў Зазыба, Раман Сёмачкін прывёў паліцэйскага сюды наўмысна, каб стварыць псіхалагічную насцярогу. Як і ў той дзень, калі верамейкаўцы першы раз пабачылі яго на бёрнах ля стайні, Рахім сядзеў абыякавы да ўсяго, але таксама з ранейшай зацятасцю на скуластым твары, акурат з насцярожанай рашучасцю — адно загадай яму, і ён зробіць усё, што трэба будзе: нездарма казалі ўжо, што Рахім паказаў сябе, можа, самым заўзятым паліцэйскім у Бабінавічах.

— Ну што, пачнём? — знарок весела кінуў мужыкам Зазыба.

— Да ўжо ж...— плаксіва пазіраючы нявыспанымі вачамі на сонца, матнуў галавой Кузьма Прыбыткоў.

Тады сказаў сваё Раман Сёмачкін:

— Мы яшчэ пабачым, як вы тама падзялілі ўсё!

— Рашылі правільна,— кінуў Раману Парфён Вяршкоў.

— Тады навошта было запірацца ў канторы? — пайшоў у наступ Сілка Хрупчык: гэтага, здаецца, больш за ўсіх укалола, што не паклікалі ўчора ў кантору.

Зазыба, хмурачы лоб, пачакаў, пакуль улягуцца незадаволеныя галасы, затым узяў з рахункаводавых рук складзеныя спісы, разгарнуў.

— Рашылі правільна,— павысіў ён голас, паўтараючы Парфёнавы словы, і дадаў: — Дзялілі на душы.

— Ета дзела! — заківаў галавой як узрадаваны Сілка Хрупчык.

— Узялі даваенныя спіскі,— гаварыў далей Зазыба,— да і прайшліся па іх, ад двара да двара.

— Значыць, і на тых давалі, каго няма цяпер у Верамейках? — здагадаўся і заплюскаў вачамі Раман Сёмачкін.

— І на тых,— не адрываючыся ад папер, адказаў быццам у задуманасці Зазыба.

— Дак чаму? — высунуўся наперад стары Ціток.

— Бо так справядліва будзе! — з незалежным выглядам буркнуў Парфён Вяршкоў.

— Але тады адны хлеб будуць есці, — як не закрычаў Раман Сёмачкін,— а другія дак зубы на паліцы трымаць?

— Во-во! — учапіўся за Раманавы словы Сілка Хрупчык, мусіць, шкадуючы ўжо, што незнарокам нахваліў быў праўленцаў.— Ета ж выходзіць, што Гапка Лапэзава атрымае паласу большую, чым Сілка.— Ён гаварыў пра сябе, як староннім.— У Гапкі трое сыноў, і ў Сілкі трое. У Гапкі мужык, Лапэза, а ў Сілкі жонка, Хрупчыха. Здаецца, па-вашаму так? Але Сілкавы дак усе дома, а Гапка цяпера адна на ўвесь двор!

— Гапкіны на вайне,— сказаў Парфён Вяршкоў.— І мужык, і хлопцы. Дык пра ета таксама не варта забываць.

— Але ж есці не просяць! — працяў яго раззлаваным позіркам Сілка Хрупчык.

— Нешта вы тута недадумалі,— не пераставаў падаграваць вяскоўцаў Раман Сёмачкін: яму ажно не месцілася ў ватоўцы.

— Канешне, не дапёрлі,— бадай, не зусім свядома,

але далучыўся да яго Ціток: старому, як напраўду, то ўсё роўна было, ён аднолькава меў бы ад дзяліцьбы пры ўсіх варыянтах, бо заўсёды жыў толькі з Рыпінаю.

З гаваркіх ды настырных адзін Мікіта Драніца не прымаў удзелу ў спрэчцы — круціў вялікай галавой, быццам не толькі недачуваў, але і да канца не разумеў аднавяскоўцаў, хоць Зазыба дагадваўся, што той няйначай, пабег яшчэ ўначы з калгаснай канторы да Брава-Жыватоўскага, адсутнасць якога паміж людзей цяпер дзівіла.

— Недадумалі, недадумалі,— робячы нібыта здзіўлены твар, круціў галавой Раман Сёмачкін.— Яно ж праўду кажа Сілка, Лапэзіха пасля такой дзяльбы будзе хлебам раскідвацца, а Сілку дак хоць торбы заказвай шыць.— Ён павёў вачамі на Зазыбу.— Што на душы дзяліць будзем, на ета мы згодны, але толькі каб на тыя дні, якія дома цяпер жывуць.

— Будзем рабіць так, як надумалі на праўленні,— вяртаючы Падзерыну спісы, непахісна сказаў Зазыба.

Але Сілка Хрупчык не хацеў слухаць.

— Якое ў вас тама праўленне было! — з пагардай паморшчыўся ён.

— І праўда, тры чалавекі, дак ета не праўленне! — зноў падаў голас Ціток.— Во, бывала, пры Чубары!..

Здавалася, гэта найбольш узбурыла Зазыбу, і ён рашуча сакануў у паветры рукой:

— Раз вы лічыце, што намі былі дапушчаны парушэнні, дак завіце тады ўсіх сюды! Тута, ля гэтага капца во, будзе вам і агульны сход, і праўленне зараз!

XII

Яшчэ дыхаў недзе доктараў мозг, а Чубар кінуўся ў роспачы, хоць, можа, болей са страху, на край схону — сціскаючы вінтоўку і зусім не адчуваючы яе ў руцэ, ён з'ехаў нагамі наперад па абрывістым схіле і апынуўся якраз на той дарозе, па якой прыйшоў з-за Бесядзі ваенурач. Патрывожаны пясок на адкрытым і выветраным схіле пасыпаўся ўніз, але Чубар шоргату не чуў: лучыў, як далей адбегчыся ад таго месца, дзе адбылося забойства. Пра тое, добра ён зрабіў ці не, стрэліўшы ў чалавека, які неспадзявана кінуўся наўцё-

кі, у галаве не стаяла, ды і ці можна было ў такім стане прыйсці да якой пэўнасці.

Хоць Чубар і ахоплены быў гарачай тлумнасцю, але дарогу выбіраў акурат, гэта значыць, не памкнуўся праз увесь луг да ракі, дзе была Антонаўка, а цаляў у той бок, куды клаўся ягоны цень, якому ён, сігаючы з усяго спрыту, ледзь не наскокваў на галаву: наперадзе відаць быў невялікі, як астравок, бярозавы гай, мусіць, адзін з тых, што, уратоўваючыся ад плуга, часам застаюцца неяк паміж сенажаццю і ворнай зямлёй.

Нейкі час Чубар бег, нават не адчуваючы свайго цела. У вушах, можа, яшчэ ад стрэлу калыхаўся балючы звон. Здавалася, зусім дзеравянелі ногі. Але паступова замест гарачай тлумнасці, што засціла вочы, і гэтага звону, які ажно распіраў вушы, усярэдзіне, зусім як жывая, пачала варушыцца млосная прытарнасць, і Чубар, нібыта наперакор сабе запавольваючы бег, раптам паляцеў употырч у высахлую копанку, дно якой было зацягнута ліпучай цінай. Здарылася гэта ўжо амаль на краі лугу, калі да бярозавага астраўка заставалася не болей сотні метраў... Выбраўся Чубар з копанкі спалатнелы і абыякавы да ўсяго ад унутранай спустошанасці, акурат звер пасля хваробы ці залечвання ран. Хістка стаўляючы ногі і валочучы за рэмень вінтоўку па траве, ён патупаў далей па лузе, беручы перад сабой за арыенцір белую кару маладых бяроз. Калі ён нарэшце апынуўся там, то адразу лёг грудзьмі на дол, паклаўшы правай шчакой халодную галаву на мяккі сівец. Праз колькі хвілін у галаве прасвятлела, быццам разднела дзе, і чырвоныя мятлушкі, што пырхалі дагэтуль перад вачамі, паляцелі прэч. Але па-ранейшаму грукала, быццам драўляным пранікам па зямлі, патрывожанае сэрца.

Сонца яшчэ стаяла высока, і кусты, што раслі навокал бярэзніку, не заміналі яму высвечваць крамяныя шапкі бардовых падасінавікаў, якія багата дзе выпіналіся з папараці, закіданай, быццам ад маразоў, леташнім хлабыззём.

Пра ваенурача, што паваліўся ад яго стрэлу на схоне, яшчэ амаль не думалася, можа, з тае прычыны, што гэтак выпетрала нечаканае нервовае ўзрушэнне. Чубар адно глядзеў перад сабой — паўзверх злямцаванага мурагу, бо нават заплюшчыць вочы не адважваўся, і ўсё, што трапляла ў поле зроку, успрымаў як

нешта нерэальнае. Але вось на бярозавы вываранень, што быў крокі за два ад яго, выпаўзла шэрая яшчарка, і тады Чубару, нарэшце, свядома кінулася ў вочы, што тая не мае хваста — няйначай, адкінула, трапіўшы нейкім чынам у небяспеку, затое цяпер стала падобна на жабу-рапуху: гэтак жа хаўкала ротам, трасучы адвіслым падбародкам, і бяздумна талопіла вочы. Чубару зрабілася гідліва глядзець на яе. Ён паварушыўся. Ды яшчарка не спалохалася, не саскочыла з вываратня. Тады Чубар адвярнуў ад яе галаву і ўжо не стрымаўся, павёў вачамі далей. Тут, на гэтым бярозавым астраўку, аказваецца, быў свой свет, сваё жыццё, і з'яўленне чалавека зусім не парушыла яго. І зноў, ужо другі раз за бясконца доўгі для яго сённяшні дзень, Чубар пачаў з цікавасцю назіраць за так званымі ніжэйшымі істотамі, жыццё якіх, можа, не менш было загадкавае і поўнае нягод ад людскога. Але цяпер гэтае міжвольнае параўнанне ў ягонай галаве набыло амаль закончаную асэнсаванасць, асабліва пасля таго, калі ўбачыў, як па камлі бярозы поўз угару рагасты вусень, які нават не здагадваўся, што з макаўкі за ім сачыў лесавы жаваранак...

Чубар ляжаў у здранцвелай нячутнасці свайго цела — дзіўна, але ўсё магутнае тулава яго нібы паралізавана было чым, і доўга не спрабаваў стаць на ногі. А як нарэшце падняўся, то адразу прыхінуўся плячом да дрэва. Ды дарэмна асцерагаўся — ногі ўжо моцна трымалі яго на зямлі.

Ад ракі, якая цякла ў гэтым месцы метраў за трыста, цераз кусты, тхнула ёдам.

Бярозавы астравок, на якім знайшоў Чубар часовы прытулак, ляжаў паміж лугам і яравым клінам; адразу за крайнімі дрэвамі пачынаўся здзірванелы ўзмежак, парослы быльнікам. Бадай, па ім і трэба было падавацца адсюль, бо, як Чубар разумеў сябе цяпер, да Верамеек заставалася кіламетраў трыццаць. Прынамсі, можна было не хваляваца — Верамеек у кожным выпадку не прамінеш нават з завязанымі вачамі, абы ішоў паўз раку. Да таго ж пільнай патрэбы адразу ісці ў Верамейкі не было, даволі спярша зайсці ў Мамонаўку да Аграфены Азаравай, а гэта ўжо скарачала ўвесь шлях кіламетраў на сем, бо да пасёлка вяла дарога проста з Малога Хоцімска.

Чубар, як і кожны так званы ўдзядзелы халасцяк,

вядома, таксама не абыходзіўся без жанчын. Але хутчэй з тае прычыны, што даволі часта пераязджаў па рабоце з аднаго месца на другое, сувязь з жанчынамі была ў яго выпадковая, нават не пакідала глыбокага следу ў душы, не кажучы ўжо пра высокія пачуцці. Праўда, Чубар таксама перажыў сапраўднае каханне — не без таго, яму напаткаўся ў жыцці чалавек, які паланіў усяго. Было гэта першы год, калі вучыўся на саўпарткурсах. Там ён сустрэў прыгожую дзяўчыну, якую звалі Фаінай і якая перад тым працавала начальнікам палітаддзела машынна-трактарнай станцыі ў Аршанскім раёне. Ды каханне было нядоўгае: дзяўчына паехала аднаго разу да бацькоў і трапіла на чыгуначным пераездзе пад таварны цягнік. Жалобу па ёй Чубар насіў ажно колькі гадоў... Але выйшла пасля так, што стаў неразборлівы ў адносінах з жанчынамі — з якою лёгкасцю знаходзіў іх, з такою і разлучаўся. У Верамейках ён таксама перабраў нямала і сапраўдных, і саламяных удоў. Апошняй была мамонаўская Аграфена. Моцнага пачуцця да яе Чубар тады не меў, але наведваўся на пасёлак часта: умела сустракаць жанчына! Але цяпер, за час гэтай сваёй непрыкаяннасці, адчуў раптам штосьці зусім новае да Аграфены. I не адзін раз па дарозе ўжо ўяўляў сабе, як прыйдзе, нарэшце, у Мамонаўку і ўзрадаваная Аграфена ўзбегаецца за гародамі, каб напаліць у лазні, пасля павядзе туды яго і стане голая ў самай гарачыні махаць над ім распараным венікам...

Схон, на якім зусім нядаўна разыгралася трагедыя, узвышаўся па правы бок, хапала адно павярнуць галаву, каб убачыць знаёмыя сосны на ім, але ў Чубара як не ставала рашучасці...

Пасля стрэлу ў вінтоўцы яшчэ заставалася гільза ў патронніку, і Чубар зусім самохаць кляцнуў затворам. Бліснуўшы, гільза скокнула ўгору, адляцела крокі за два ўбок. Парахавы дымок, які не паспеў вытхнуцца ўвесь, заблытаўся цяпер маленькім жоўтым воблачкам між зялёнай травы.

Час быў ісці далей. Чубар ступіў на ўзмежак і, не азіраючыся, зашастаў нагамі па быльніку, які ўжо стаў руды. Неўзабаве ўзмежак пашырэў і неяк амаль неўпрыкмет перайшоў у звычайны лог з пасохлай белай канюшынай. Лог быў аслонены — з аднаго боку, якраз ад Бесядзі,— ракітавымі кустамі, і чалавека

нельга было ўбачыць з тых дзвюх вёсак. Але ж па гэты бок ракі маглі трапіцца другія вёскі...

Бадзянне па чужых ваколіцах шмат чаму навучыла Чубара. І хто-хто, а ён-то ўжо мог расказаць каму, як трэба прыходзіць у незнаёмыя вёскі, каб пазбегнуць небяспекі. Сам Чубар рабіў гэта цяпер звычайна надвечар, калі ў вёсцы наставала нарэшце стомленая сцішанасць. Але перад тым ён доўга цікаваў за вуліцай паміж сялянскіх двароў з якой-небудзь схованкі. Здавалася б, зусім няхітрая навука, аднак да яе Чубар даходзіў праз вялікую, амаль інстынктыўную насцярожлівасць. Праўда, тут маглі мець значэнне таксама асабістыя Чубаравы якасці. Але ўжо напэўна, што насуперак ранейшым уяўленням, ён асцерагаўся прасіць сабе прытулку альбо кавалак хлеба ў так званых бедных ці багатых хатах. Самым надзейным было выбіраць у вёсцы тыя сялянскія двары, якія не кідаліся табе вонкавым выглядам. Гаспадары ў такіх хатах звычайна прымалі без асаблівай перасцярогі — не скардзіліся на нястачу, шкадуючы накарміць, і не паглядалі скоса, загадваючы наперад. І, бадай, самае павучальнае адкрыццё зрабіў Чубар тады, калі пераканаўся, што ў тых вёсках, дзе паспелі пабываць немцы і стварыць так званую адміністрацыю, акружэнцаў і розных «бадзяг» пасылалі калі не проста да бургамістра ці старасты, то ўжо да былой старшыніхі з кучай дзяцей, няйначай. Што да старасты ці бургамістра — тут зразумела, брала сваё даўняя звычка вясковых людзей выбіраць на розныя кіраўнічыя пасады памяркоўных мужыкоў, каб не мець пасля лішніх згрызот (дарэчы, фашысты таксама спярша падтрымлівалі сярод сялян свабодную выбарнасць), а вось чаму накіроўвалі да «старшыніх», Чубар доўга не мог даўмецца.

Былі ў Чубара і іншыя назіранні над жыццём ва ўмовах акупацыі, хоць тая пакуль не лягла ўсім сваім цяжарам. Праўда, багата якія з гэтых назіранняў патрабавалі яшчэ праверкі. Аднак Чубара ўжо багата што пачынала бянтэжыць. Напрыклад, вельмі незразумелай была яму недаверлівая маўклівасць людзей. Чым далей ён адыходзіў ад лініі фронту на тэрыторыю, занятую ворагам, тым мацней адчуваў яе.

Прыгадваючы свае сустрэчы з людзьмі, Чубар успомніў таксама, як прабыў адну раніцу сярод жней. Тыя завіхаліся з сярпамі ля ўскраю лесу, жалі калгас-

нае жыта. Вёсачка, з якой яны былі, таксама стаяла пры лесе, але трохі наводдаль ад дарогі, што вывела Чубара на тое поле. Кабеты заўважылі чалавека з вінтоўкай, пасталі і пачалі ўглядацца з-пад локця. Першая да Чубара, калі ён спыніўся нарэшце на ржышчы, падышла рухавая і вясёлая з твару жанчына сярэдніх гадоў. Вочы яе, здавалася, ніколі не хмурнелі.

— Глядзіце, бабы, хто да нас прыйшоў! А мы думалі ўжо, адным векаваць давядзецца!

Яна акурат сыпала словамі. Смяялася сама і нібыта прымушала смяяцца другіх. Можна было падумаць, што сярод гэтых вясковых кабет, як у тым бабіным царстве, наогул была забаронена самота, і гаспадыні, як маладзейшыя, так і старэйшыя, яшчэ недзе да вайны папраганялі ад сябе мужыкоў.

Можа, зусім за лічаныя хвіліны Чубар быў і накормлены, і напоены, адно толькі спаць не пакладзены. Жанчына, што першая загаварыла з ім, была старшынёй мясцовага калгаса. Гаспадарку яна прыняла зусім нядаўна, можа, паўмесяца таму, а да таго была ў калгасе так званай незамужняй актывісткай. Чубар калісьці таксама нямала вылучаў такіх жанчын,— за тое, што на сходах выбіралі членамі ў розныя камісіі, у вёсках іх называлі «членкамі»: напрыклад, Полька-членка, Лёкса-членка і г. д. Калі Чубар сказаў, што і ён працаваў старшынёй калгаса, жанчына ажно пляснула рукамі.

— Вось добра! Гэта ж вас як ветрам нагнала.— І пачала ледзь не ўсчуваць: — Хопіць ныкаць па кустах! Бярыце ад мяне калгас!

Чубар, блазнуючы, замахаў рукамі.

— Пашкадуйце! — Але тут жа зрабіў строгі твар, сказаў: — У самой жа, бачу, няблага выходзіць.

Жанчына пасля гэтага сумелася, задумліва ўздыхнула:

— Гэта здаецца. А як на паверку, то... Весялю-весялю сваіх баб, а самой тым часам ажно плакаць хочацца. Не, я папраўдзе, станавіся ў нас за старшыню.— Ёй, мусіць, лягчэй было звяртацца да Чубара на «ты».— І зброя вось у цябе...— Яна паглядзела на вінтоўку так, нібыта сапраўды надавала гэтаму рашаючае значэнне.

Чубар зноў паспрабаваў адбыцца жартам — маўляў, навошта яму другі калгас, калі ён ужо ўцёк ад

аднаго? Тады жанчына павяла вачамі вакол, сказала:

— Ужо другі дзень жнём... калгасам...

Чубар спытаў:

— А немцы?

— Яны ў нас яшчэ пакуль праездам усё.

Чубар зноў спытаў:

— А як пажняце, а яны возьмуць ды забяруць зерне ад вас?

— Ім жа не забароніш! Раз прыйшлі, значыць...

— Тады навошта наогул жаць?

Але жанчына на гэта не адказала, адно з дакорам паглядзела на Чубара і зноў нібыта павесялела.

— Так вось калгасам і жывяце? — спытаў праз нейкі момант Чубар.

— А нам іначай не выпадае. Мужыкоў жа ў вёсцы зусім няма. Нават старых мабілізавалі. Засталіся адны дзяды. Дык што нам пасля, бабам, выдумляць? Будзем жыць як набяжыць.

Гаманілі яны гэтак доўга — Чубар давольны быў, што зноў прытарнаваўся на час да людзей, тыя таксама нічога не мелі супраць, наадварот, пры чужым ды неблагім чалавеку не толькі душу можна адвесці, а і працаваць быццам спарней...

Мясцовасць паўз Бесядзь была няроўная — то над усім узвышалася ўзлобкам, парослым драбналессем, па краях якога відаць пясчаныя плешавіны, акурат пасля апоўзняў, то цераз жоўтае поле нібыта прагіналася раптам, утвараючы глыбокую расколіну, якая нагадвала высахлую дзебру.

З адной такой дзебры нарэшце вынырнула стаптаная сцежка і павяла Чубара паміж кустоў па хвойніку, на краі якога скончыўся лог. Але ў тым месцы, дзе паабапал сцежкі стаялі — як падняць чалавеку руку — маладыя елкі, дарогу перагарадзіла вялікая, бы нацягнутая з суравых нітак павуціна, якая ў лясным сутонні, здавалася, блішчала. Чубар прыкмеціў яе яшчэ крокі за два і ажно спыніўся, як у той казцы. Павуціна, можа, ад парушанага паветра, калыхнулася. Як зачараваны, зрабіў Чубар яшчэ крок наперад. Гаспадара, які незнарок сплёў паміж елак гэты адмысловы карунак, не было дома. Адны ахвяры яго — мусіць, даўно не жывыя восеньскія мухі — віселі, заблытаныя на павуціне. «Значыць, даўно не хадзілі тут ні чалавек, ні звер»,— падумаў Чубар. Ён наважыўся быў

парваць локцем павуціну, каб пайсці далей, ды нечага стрымаўся, нібыта ў забабонным страху. Тады саступіў у малады хвойнік і, аберагаючы рукой твар, пачаў прабірацца скрозь яго, каб абмінуць павуціну і ўзысці пасля зноў на сцежку. Аднак ужо лягчэй было падраць на сабе адзенне, скрывавіць рукі і твар, чымся патрапіць на яе: дужа густа стаялі тут адна каля другой маладыя елкі. Таму Чубар збочыў яшчэ, дзе раслі вялікія дрэвы, і колькі часу вольна ішоў паміж імі. Убачыўшы чалавека, кінулася ад пагрызенага баравіка доўгая, быццам надвязаная чым, вавёрка. Недзе мякка зашпокаў па кары дзяцел. Нарэшце Чубар убачыў верасовую прагаліну, павярнуў туды — прагаліна пэўна ўжо выведзе яго на сцежку. І праўда, не зрабіў ён і паўтараста крокаў, як вачам адкрылася сцежка. Яна ўжо выпрасталася і спускалася з горкі: там, над непрыкметнай рачулкай, якая, пэўна ж, упадала ў Бесядзь, былі перакінуты дзве кладкі. Вада ў рачулцы была чамусьці дужа цёмная, як палітая чым, і наўрад ці толькі цень ад кустоў стварыў гэтае ўражанне. Гледзячы пад ногі сабе, Чубар перайшоў кладкі, якія ажно ўгіналіся пад ягоным цяжарам. Густы хвойнік, па якім Чубар ішоў да самага лугу, тут канчаўся; адразу за кустамі на ўсю шырыню развінулася поле. Непадалёку на ім стаяла нейкая сядзіба — старая, з нізка пасаджанымі вокнамі ды памшэлай страхой хата, пад якой тулiўся свіронак пры хляве, тады сад, што зусім не меў агарожы, і, нарэшце, так званы гарод, але ўжо абнесены шырокімі абапалкамі і сукаватым жардзём. Трохі наводдаль — як прабегчы на адным дыханні — кідаў на зямлю цень другі сад, аднак пры гэтым ніякіх гаспадарчых пабудоў не было. Тут, мусіць, стаяў населены пункт, які ці то пачалі звозіць, ды не скончылі, ці наогул людзі паехалі жыць адсюль у іншае месца.

Чубар ішоў і ўглядаўся ў сялібу — здаецца, небяспека не пагражала. На гародзе была пакапана бульба, а на галым месцы, з якога пазносілі бульбоўнік на плот, ляжаў вялікі гарбуз. На падворку, адкрытым з усіх бакоў, ганяліся адзін за адным маладыя пеўнікі — яшчэ з ломкімі, таму ажно непрыемнымі галасамі: такія асабліва смачныя бываюць з маладой бульбай, маласоленымі гуркамі і кропам... Але з-за хаты раптам выйшла на падворак накукшаная кабета — мажная, з

мускуламі на шыі і зямлістым тварам. Яна нават не прыгледзелася да незнаёмага чалавека, і забухкала адразу, быццам у трубу, нізкім, акурат балотным, голасам:

— Ідзі адсюль, прахадзі, а то ў нас і без цябе ўжо хапіла!..— І паказала рукой на сад.

І выгляд, і голас яе былі такія, што Чубар не мог памыліцца — гэтак яго не столькі папярэджвалі пра штосьці небяспечнае, што магло б здарыцца, калі ён сапраўды ўзыдзе на падворак, колькі праганялі, як таго каршуна, які пачаў кружыць над дваром, прэч.

Збянтэжаны, Чубар нават не ўсчынаў гаварыць. Моўчкі, быццам з падцятым хвастом абыходзіў сялібу, адчуваючы, як на скронях набухлі жылы пад скурай.

Жанчына тым часам стаяла на падворку, цікавала спадылба за кожным Чубаравым рухам. У садзе, які абмінаў Чубар, стаялі вуллі. Каля абвошчаных лятковых шчылін там мітусіліся пчолы. Але на дрэвах пладоў не было — сёлета сад ялаваў. Адны пабурэлыя слівы грувасціліся на напятых галінах, ды чырванелі на мяжы жытнёвага поля садовыя рабіны.

Не паспеў Чубар прайсці паўз сад — дарэчы, хацішчаў на полі было больш, можа, нават за дзесяць, але астатнія не мелі садоў, таму і не кідаліся вачам здалёк,— і падняцца на ўзгорак, што пачынаўся ці не адразу за жылой сялібай, як убачыў забітага ваўка. Той ляжаў на калёснай дарозе, ужо амаль на самым скрыжаванні, якое было ўтворана гэтай калёснай дарогай і бальшаком, што ішоў ад Бесядзі. Абмінуць ваўка не было як, і Чубар падышоў да яго зусім блізка. Забіты звер нечым, можа, сваёй прыгожай сівізнай, нагадаў раптам... ваенурача. Ад гэтага параўнання, а дакладней — ад гэтае недарэчнае згадкі, Чубар ажно заплюшчыў вочы і здрыгануўся. Аднак сівыя абрысы прывіду, прынамсі, так хацелася спадзявацца, яшчэ з большай выразнасцю адбіліся ў цёмным прадонні вачэй. Тады Чубар скочыў цераз ваўка і рынуўся на злом галавы па дарозе да бальшака.

Мусіць, як і ўсе больш-менш прыгодныя дарогі цяпер, бальшак таксама выглядаў наезджаным аўтамашынамі. Адно што не хапала сёння руху на ім. Але то з'ява была, відаць, часовая. І Чубар, як толькі выбег на крыжаванне, кінуў хуткім позіркам у два канцы

бальшака. У тым канцы, дзе павінна была цячы Бесядзь, штосьці чарнела на абочыне, як абгарэлы карабок. Чубар прыўзняўся на дыбачкі, каб лепей бачыць, але пазнаць не пазнаваў: да карабка яшчэ было не меней паўкіламетра.

Супроць карабка, але па другі ўжо бок бальшака, высіўся над полем шырокім голлем дуб.

Як не ў палахлівым утрапенні, Чубар патупаў да Бесядзі, і неўзабаве яму стала відаць усё, што заставалася дагэтуль скрытым ад вачэй,— за ракой, на самым далёкім плане — шырокая лугавая пойма, за якой сінеў, быццам прарэзаны бальшаком, лес, пасля сама рака, цераз якую на другі бераг вёў па доўгім пясчаным насыпе драўляны мост, а тады ўжо і ўвесь гэты схіл са счарнелым карабком, што перш за ўсё кінуўся Чубару, калі ён апынуўся на скрыжаванні.

Чым бліжэй падыходзіў Чубар да карабка, тым выразней бачыў, што гэта стаяла падбітая нямецкая бронемашына. Яна была нахілена правым бокам у прыдарожную канаву. Мусіць, нядаўна на бальшаку адбыўся бой: на самай паласе дарогі жаўцелі круглыя лапікі зямлі, хтосьці засыпаў ямкі ад выбуху. Чубар павёў вачамі далей па схіле. Па правы бок за канавай тырчалі драўляныя крыжы — па тры ў двух першых радах, а тады яшчэ два. Нават на адлегласці можна было здагадацца, што пастаўлены яны на варожых магілах: чырвонаармейцам крыжоў наогул не рабілі, а мясцовыя людзі хавалі нябожчыкаў з большай павагай, прынамсі, ніхто не дазволіў бы ставіць нячэсаныя круглякі з вузкімі дошчачкамі.

На крайняй дошчачцы, насупраць якой спыніўся Чубар, было выведзена бліскучай фарбай: «Werner Holzmacher, Leutnant, Kompanieführer, des Grenadierrgiments».* Нават не ведаючы нямецкай мовы, Чубар разабраў па напісанні лацінскіх літар, што пад трыма іншымі крыжамі ў першым радзе ляжалі два Гансы, пасля Макс.

«Хто ж пабіў іх тут?» — з помслівай зайздрасцю падумаў Чубар і пачаў старанна азірацца, каб адшукаць яшчэ якія-небудзь сляды нядаўняга бою, а тады рушыў пад дуб, што стаяў наўскасок ад падбітай бро-

---

* «Вернер Хольцмахер, лейтэнант, камандзір роты грэнадзёрскага палка» *(ням.)*.

немашыны. Першае, што прыкмеціў Чубар, падыходзячы да дрэва,— гэта вялікую, з няроўнымі краямі адтуліну, якая глядзела, быццам акно ў хаце, на бальшак. Праз яе магла вольна праляцець птушка і не зачапіцца крыламі. У дрэве было дупло.

Чубар заглядзеўся на дуб і не заўважыў, як наступіў правай нагой на мяккі грудок зямлі. Грудок быў насыпаны таксама нядаўна і акурат па чалавечым росце, калі палажыць таго ды выпрастаць. Мусіць, тут і знайшоў сабе спачын той, хто напаў на гэтым бальшаку на немцаў.

Чубар нагнуўся, зруйнаваў неасцярожны свой след на грудку і на колькі хвілін нібы схаладнеў над магілай. Хацелася ўведаць хоць што пра чалавека, які ляжаў у ёй. Але дарэмна. Ніякіх адзнак не было, па якіх можна зрабіць гэта. І тады Чубар падумаў, што гэтым часам неяк лёс дужа несправядліва паварочваецца да герояў: ворагаў, якія прыйшлі захапіць краіну і заняволіць яе народ, нават і ў зямлю хаваюць па-чалавечы, а людзі, якія абараняюць гэтую зямлю ад іх і гінуць у жорсткіх баях, застаюцца безыменнымі, добра яшчэ, калі захаваюцца сведкі ці ўдзельнікі гэтых баёў...

У дубе сапраўды было дупло. Але Чубар убачыў яго толькі тады, калі абышоў дрэва вакол. Дупло мела незвычайны выгляд — быццам хто выбраў цяслом у дубе сяродак ад поля, і цяпер там мог вольна стаяць чалавек. Зямля пад дубам ці не на два вяршкі ўгору была засыпана гільзамі, а той бок, якім дрэва стаяла да бальшака, быў пасечаны скрозь кулямі — як кажуць, не хапіла б нават дзятлу дзе стукнуць дзюбай.

Чубар колькі часу патаптаўся на гільзах, а тады разважыў сабе — значыць, нейкі герой вёў па фашыстах агонь менавіта адсюль, і гэтая адтуліна з няроўнымі краямі служыла яму амбразурай.

Здавалася, апроч васьмі крыжоў, кучы страляных гільзаў ды магільнага грудка, нічога ўжо нельга было прыкмеціць тут. Але хапіла Чубару адно прайсці па ўзмежку, як у жыце трапілася на вочы жалезная ламачына. То быў ручны кулямёт сістэмы Дзегцярова. Перш чым закінуць яго сюды, нехта ў лютай злосці біў ім па зямлі і па дрэве, бо кулямёт ляжаў пагнуты, а каторых дэталяў, напрыклад, дыска-магазіна, спускавой рамкі з ручкай кіравання, правай сошкі, дык і зусім не было. Крокаў за пяць ад пакарабачанага куля-

мёта — і таксама ў жыце, раскінуўшы крылы, бы вялікая птушка, чарнела казацкае сядло. Чубар падышоў і стаў перад ім на калена, каб адшпіліць вайсковую торбу, прытарочаную да сядла, сунуў туды руку. У адной з перагародак пальцы намацалі прыліплую да адсырэлай скуры паперку. Асцярожна, каб не пакамячыць і не падраць, Чубар выняў яе і, прытуліўшы ствалом на сагнуты локаць вінтоўку, разгарнуў перад сабой. Літары, напісаныя хімічным алоўкам, зацяклі ў торбе, і прачытаць збольшага можна было толькі першы сказ, але таксама не цалкам, затым амаль усю сярэднюю частку тэксту ды ўвесь апошні сказ. Быў тут і подпіс. Аднак і ён зацёк у торбе, акрамя аднаго радка зверху: «Старшы палітрук...» Чубар пачаў разбіраць почырк. Гэта было, няйначай, баявое данясенне ніжэйшага па званню камандзіра вышэйшаму альбо проста лісток з запісной кніжкі. «Пасля таго,— сляпіў вочы Чубар,— як, па непацверджаных дадзеных, дэзерціраваў Мануйла, я прыняў камандаванне батальёнам, які на 10.00. 6.8.41 г. займаў абарону...» — на гэтым першы сказ станавіўся неразборлівы, і Чубар зноў меў магчымасць чытаць тэкст з сярэдзіны: «...вызначыліся камрот 1, 2, 3 — Салаўёў, Зазуля, Рагімаў, чырвонаармейцы Прыходзька, Кажанаў, Леўчык, Боня, Гайдук, Аношкін...» — прозвішчаў пералічана было ажно колькі радкоў. Пасля іх тэкст зноў зусім не прачытваўся. Нарэшце, ішоў апошні сказ, пад подпісам: «Па дадзеных праведзенай разведкі можна меркаваць: праціўнік заўтра з надыходам раніцы пачне наступаць у паласе абароны батальёна на населеныя пункты Чудзяны, Вушак, у квадраце 62—35».

Чубар доўга глядзеў на заплямлены подпіс, сіліўся хоць што прачытаць, але дарэмна. Нарэшце склаў нанава паперку, сунуў назад у торбу, бо не адважваўся распарадзіцца ёю.

Зарупіла яшчэ, але ўжо быццам па абавязку, схадзіць да грудка, і Чубар неўзабаве патупаў туды, а там зняў з галавы мяккі, пашыты з зялёнага сукна, картуз і стаў над магілай, месцячы ў сэрцы чалавечы сум па загінуўшым.

Можа, таму, што ўжо столькі часу думалася пра адных забітых, зноў наперакор жаданню згадаўся ваенурач, нават не згадаўся, а быццам з туману выплыла ягоная кашчавая постаць. Галава доктарава за гэ-

ты час яшчэ больш пабралася ясвамі і стала зусім сівая, акурат у таго ваўка, што ляжаў на дарозе. Гэта было ўжо, няйначай, насланнё, быццам паступова сілу браў страх перад немінучай расплатай за нядаўні стрэл. Чубар падумаў пра гэта і скалануўся. А тады паспешліва накрыў сваю галаву картузом і вярнуўся паўз дуб у жыта. Яму можна было ісці адсюль і па бальшаку, каб затым павярнуць на паўночны ўсход і ўжо не аддаляцца зашмат ад ракі. Аднак бучная збажына пакуль найлепш магла схаваць ад чужога вока.

Крокаў праз дваццаць Чубар убачыў на камлюкаватай зямлі чалавечыя сляды (нехта паклычыў жыта, пазначыўшы ледзь прыкметную сцежачку), а між слядоў — кроплі счарнелай крыві. Чалавек, які пакінуў гэтыя сляды, чамусьці наступаў больш на наскі, калупаючы імі, бы капытамі, закарэлы пясок.

Чубар падаўся па слядах.

Заўважыў ён чалавека не адразу: давялося нямала паўглядацца, да таго ж ляжаў той у зялёнай і кволай траве, якая кучомілася па самым нізе ў жыце, і адзенне яго колерам амаль зусім не адрознівалася ад гэтай травы.

Там, дзе ляжаў чалавек,— то быў чырвонаармеец, жыта было ўсё выкачана. Няйначай, небарака доўга пакутаваў перад тым, як да яго назусім падступілася смерць.

Зямля вакол таксама была заліта чорнай крывёю.

Ляжаў чырвонаармеец на баку, падкурчыўшы ногі ў абмотках, рукі, запэцканыя крывёю, ён трымаў на жываце, дакладней, учапіўся імі за скрываўленую гімнасцёрку на жываце, а галава з расплюшчанымі і нібыта здзіўленымі вачамі, у якіх застыла, можа, учарашняе неба, была вымазана ў шэры, як глей, пясок.

Зброі пры чырвонаармейцу не было. Але затое з кішэняў тырчалі пучком доўгія макароніны, і кроў на іх мела яшчэ першародную і палохаючую чырвань.

«Значыць, старшы палітрук не адзін біўся там?» — азірнуўся Чубар на дуб і ўспомніў адразу пра ямкі ад выбухаў на бальшаку, што былі засыпаныя зямлёй: аднаму чалавеку, бадай, сапраўды не па сіле вытрымаць такі бой!

Сёння Чубар, здаецца, першы раз на свае вочы ба-

чыў вынікі вайны. Нават не вынікі, а ўжо, бадай, сапраўдную вайну з яе ахвярамі, бо дагэтуль — і тады, як пачалася яна, і тады, як дакацілася ад Сажа да Бесядзі, і, нарэшце, тады, як ужо даганяў сам, ідучы са Шпакевічам і Халадзілавым следам за фронтам,— ён пазнаваў яе нібыта здалёку. Але свежы могільнік, што вырас раптам ля бальшака, чыясьці безыменная магіла недалёка ад дуба, пасля гэты чырвонаармеец, які памёр ад ран, атрыманых у баі на бальшаку, а больш, мусіць, уласны стрэл на тым схоне гаварылі за тое, што Чубар ужо самым непасрэдным чынам сутыкнуўся з вайной. Цяпер яна станавілася і жахліваю яваю, і пачварным успамінам для яго.

XIII

Сходу не склікалі.

Як толькі раззлаваны Зазыба загадаў збіраць да капца народ, што сышоўся к таму часу ў поле, Раман Сёмачкін і тыя, хто яго падтрымліваў, схамянуліся: галасы на сходзе ў сваёй большасці, напэўна, былі б пададзены за праўленцаў, бо рашэнне, якое прынялі праўленцы, адпавядала багата каму як у саміх Верамейках, так і на пасёлках.

— Дак ета тады, як хочаце,— разгублена паціснуў плячамі Раман Сёмачкін і, нібыта наеўшыся якой мыльнай травы, падаўся да Рахіма, няйначай, шукаючы абароны ў таго.

Ціток таксама як не закрычаў на Зазыбу:

— Да не трэба таго сходу!— Тым больш што старому і сапраўды ж аднолькава было б хоць са сходам, а хоць без яго.

Іншая справа — Сілка Хрупчык. У гэтага была вялікая сям'я, і яму хацелася неяк ускаламуціць ваду, каб паспрабаваць злавіць у ёй калі не цэлага шчупака, то ўжо хоць балабку тады. Але і Сілка даволі хутка адчуў, як можа абярнуцца справа на сходзе — мёду пэўна што не накатаеш, адно да астатку пчол раззлуеш, і адразу панікнуў, зніякавеў, ажно змяніўся ў твары, быццам пачаў прыслухоўвацца да нечага забалелага ўсярэдзіне.

Астатнія мужыкі, таксама і Мікіта Драніца, якія нечага ў сваёй нязвыклай маўклівасці былі сёння як не

падобны на сябе, зарагаталі — тады навошта было дарэмна на хвост станавіцца!

Але Зазыбу, здавалася, гэтай перамены ў паводзінах верамейкаўцаў мала ўжо было.

«А дарэмна, няхай бабы ім вушы пазатыкаюць лаянкай»,— са злараднасцю падумаў ён пра тых, хто ўсчынаў сёння гэтую сварку, і з ранейшай упартасцю сказаў:

— Не, склікайце людзей, раз на тое!

Ніхто вакол нават з месца не крануўся. Тады Зазыба ссунуў бровы, загадаў Івану Падзерыну:

— Пакліч сюды жанок! — І паказаў на гуцянскую дарогу: — Да і ўсім гаварыце, хто стаіць дзе!

Бачачы, як упарта цяпер стаяў на сваім Зазыба, мужыкі сарамлівай вінаватасцю заплюскалі вачамі — маўляў, з гэтым Раманам заўсёды ані прышыць, ані залатаць, ані палец абгарнуць. Мікіта Драніца і той быццам занепакоіўся:

— Дак навошта, Яўменавіч? Раман, як тэй таго...

— Ета ён ляпнуў, бы з пастала,— палічыў патрэбным азвацца і Сілка Хрупчык.

— Ага, меле, як тэй таго, не падсяваючы.

Але Зазыба ўсё нібыта яшчэ не жадаў вырвацца з чортавых зубоў:

— Не, няхай ужо будзе па закону! — не слухаўся ён. Намесніку старшыні калгаса не тое каб вельмі хацелася распачынаць сярод поля сход ды хахлы вязаць у людзей, але матыліцу выгнаць з дапамогаю салдатак з такіх вось гарлапанаў, як Раман Сёмачкін, варта было б.

Тым часам Раман шаптаўся ўжо аб нечым ля капца з Рахімам, і той зіркаў, быццам запаленым позіркам, на верамейкаўцаў — маўляў, пакажы мне, каторага?!

Неразбярыха, пэўна што, зацягвалася ў полі, і Парфён Вяршкоў, лянiва кратаючы сківі цамі, сказаў мужыкам:

— Во дастаімся тут, пакуль не возьме каго за жывот.

— Дак, як тэй таго...

Тады ступіў наперад Сідар Раўнягін — ён трохі спазніўся, а цяпер падышоў і ціха стаяў у натоўпе.

— Трэба ўважыць Мікіту! — зусім як недарэчы ўсміхнуўся ён і міргнуў правым вокам Зазыбу.

— Дак, як тэй таго...

— Ува-а-ажыць!..— загаманілі адным галасам мужыкі.— Канешне, уважыць!... Трэба ўва-а-ажыць!..

Але ў іх выходзіла гэта неяк несур'ёзна — быццам усёй вёскай у кульгавага кій адбіралі.

Кузьма Прыбыткоў ажно паморшчыўся.

— Вам абы!..— буркнуў ён і са злосцю торкнуў дубцом, бы казёл нагой, у пясок.— Пастойце во, дак дачакаецеся, пакуль, можа, і праўда, масол абрасце пер'ем у пячурцы.

— Гы-гы-гы...

Між тым жанчынам не застаялася адным на гуцянскай дарозе, і яны пачалі сыходзіцца купкамі, як у кірмашовы дзень, да капца.

— Што ж ета вы думаеце сабе сянні, мужчыны? — з дакорам загаварыла яшчэ здалёк Сахвея Меляшонкава — пасля таго як яна нарадзіла, салдатка была нібыта налітая нанава жыццёвай сілай.— Няўжо лічыце, што і ў нас часу багата?

— А куды табе цяпера дзяваць яго без Меляшонка? — кінуў ёй Іван Падзерын,— гэты заўсёды, можа таму, што некалі нажыў грыжу, пра якую ўсе ведалі ў вёсцы, не мінаў пры выпадку непрыстойна павыскаляцца з жанчынамі, быццам хацеў такім чынам пераканаць іх у адваротным.

Але Сахвея ссунула бровы:

— Ты не дужа клапаціся пра ета. Без цябе неяк патрачу. Лепей паласу во паказвай. А то мне яшчэ ж люльку трэба прыносіць да вешаць недзе!

— Бачыш, як ні круці, а папросіш...

— Дак ужо не цябе,— паспяшалася перабіць Падзерына Сахвея.

Услед за Сахвеяй пачалі абурацца кабеты:

— А і праўда, мужчыны, што ета вы сабе думаеце сянні?

Тады Зазыба ўзняў галаву, сказаў:

— Мужыкі от разважаюць, што сход калгасны трэба сабраць.

— Дак навошта?

— Бо не давяраюць праўленню.

— Чаму ета? — выйшла наперад Дуня Пракопкіна.— Мы ж сваімі вушамі чулі, бытта правільна зроблена!

— Правільна! Правільна! — узбурыліся навокал кабеты.

Зазыба пачакаў, пакуль яны сціхнуць, тады пачаў:

— Вы лічыце, правільна, а Сілка дак — не! — З усіх гарлапанаў ён выбраў чамусьці аднаго Хрупчыка.

— Етаму Сілку-мылку,— крыкнула з натоўпу Ганұся Падзерына,— хоць урві, да падай!

— Яны во тута паасталаліся, дак ім, канешне,— заківалі галовамі маладыя салдаткі.— Не трэба слухацца іх! Як парашылі на праўленні, так няхай будзе!

— А можа?..— сіліўся перакрычаць кабет намеснік старшыні калгаса.

— Што можа?

— Дак...

— Ты таксама ўжо іхні бок бярэш?

— Ладна, сціхніце,— нарэшце зажмурыў вочы і падняў угору растапыраную далонь намеснік старшыні калгаса.

Але ўжо нялёгка было суняць кабет.

— Цыцце, бабы! — пачаў памагаць Зазыбу Парфён Вяршкоў.

Нарэшце спакой быў усталяваны, і ўсе — мужыкі і бабы — сталі чакаць, што скажа Зазыба. Але перад тым сваё слова сказаў яшчэ Кузьма Прыбыткоў. Водзячы галавой па жытнёвым палетку, стары пакыхыкаў, быццам прачышчаў гэтым горла, пасля прамовіў:

— Ета ж во пакуля мы мак таўчом, як камары, дак жыта і сыплецца на зямлю па зярнятку. Вецер калыша яго, а яно сыплецца. І не чутно. Ета ж не звон, каб на ўсю ваколіцу чуваць было...

— Яй-божачку ж, праўда! — падхапіла Кузьмоў дакор Рыпіна Ціткова.

Каб не даць узнікнуць нанава шматгалосаму пустамалоту, Зазыба глянуў на Рамана Сёмачкіна, які зноў далучыўся да калгаснікаў, а тады спытаў, быццам з усіх Раман быў самы найпершы чалавек у Верамейках:

— Як рабіць будзем? Са сходам ці без сходу?

— Як хочаце,— яхідна ўсміхнуўся Раман.— Я толькі пагляджу, колькі вы мне намераеце!

— Як і ўсім,— замест Зазыбы адказаў Парфён Вяршкоў.

— Дак у мяне ж цяпера яшчэ чалавек во! — паказаў Сёмачкін на Рахіма.

— Нічога, ён палуча пайком у бабінавіцкага Адольфа.

З гэтай Парфёнавай дасціпнасці сярод мужыкоў і кабет выбухнуў рогат, а Мікіта Драніца нечакана сказаў:

— Калі ўжо, як тэй таго, на Рахіма таксама даваць, дак яго паласу трэба кладаўшчыцы аддаць.

Верамейкаўцы пераглянуліся.

Тады Драніца дадаў яшчэ:

— Снедаў жа сянні ён бытта ў яе! — І ўсміхнуўся, плюскаючы вачамі.

Тыя, хто прысутнічаў учора ў калгаснай канторы, успомнілі раптам, як гаварыў Мікіта, што Раман збіраўся павесці Рахіма да Ганны Карпілавай. Падзерын цяпер ажно змерыў вокам паліцэйскага.

— Але такі карантыш да каб дагадзіў Ганне? — зарагатаў Падзерын.— Нешта не верыцца, каб ён саўсім дачакаўся сняданку! Не такія ў яе хаце не вытрымлівалі, а еты! — І зноў кіўнуў на паліцая: — Не, Рахіму са сваім заткалам дак хоць...

Жанчыны ад гэтай Іванавай гамонкі пачалі адварочваць галовы, а Раман Сёмачкін кінуўся напярэймы Падзерыну, каб абараніць паліцэйскага.

Тады павысіў голас Зазыба:

— Ну, от што, хопіць-ка нам блынды правіць! — Ён убачыў у натоўпе Розу Самусёву, спытаў цераз галовы: — А Ганна? Дзе гэта Ганна сянні?

— Дак не ведаю,— пацiснула плячамі салдатка.

— Во, а яшчэ амаль побач жывяце! — з дакорам сказала ёй Рыпіна Цiткова.

Тады людзі вакол, нібыта злоўленыя на чым, пачалі азірацца, няйначай, каб ведаць, каго яшчэ, акрамя кладаўшчыцы, няма сярод іх тут.

— Ты от што,— падумаўшы, сказаў Розе Зазыба,— пакуль мы да цябе дойдзем па спіску, дак схадзі ў вёску. Паглядзі, можа, тама...— Але не стаў дагаворваць, адно глядзеў пахмурна на паліцэйскага.

Сонца ўжо не толькі высока паднялося над зямлёй, але трохі збочыла на ўсходзе, каб паплысці па небе паўз вёску і ўвечары, перагарэўшы на гарачае вуголле, схавацца за возерам паміж зубцоў недалёкага лесу.

На траве блішчала, якая была з начы, вільгаць, а бульбоўнік, што пачынаўся па той бок гуцянскай даро-

гі, меў акурат падсвечаны выгляд і зелянеў так, што ажно рвала па-веснавому вочы.

Уласна, і жытнёвы палетак, і бульбяное поле ляжалі тут на самым хрыбце нейкага мясцовага ўзвышша, які ці быў нават пазначан дзе на тапаграфічнай карце агульнага карыстання. І калі Верамейкі са сваімі землямі размяшчаліся яшчэ амаль на аднолькавым узроўні з хрыбтом, то па правы бок узвышша мела круты схіл, які сыходзіў на роўны, нібыта ўкатаны, сухадол. Правей было зноў поле, але ўжо не верамейкаўскае. Тое належала адразу тром невялікім вёскам — Мяльку, Гарадку і Дзяржынню. Перад гэтымі вёскамі тануў у ранішняй смузе лес, што асланяў сухадол, удаючыся мысам, быццам карабель, у самую сярэдзіну яго.

Мікіта Драніца ведаў, што гаварыў,— і тады, у калгаснай канторы, і цяпер, у Паддубішчы: Раман Сёмачкін сапраўды вадзіў уначы Рахіма да Ганны Карпілавай.

Рахім прывалокся ў Верамейкі яшчэ задоўга да таго, як вярнуліся з Бабінавіч на возе Брава-Жыватоўскі і Зазыба. І калі перад заходам сонца Брава-Жыватоўскі нарэшце ўзышоў на свой двор, то Рахім, Раман Сёмачкін і Мікіта Драніца ўжо чакалі яго на загавальні. Яшчэ не кончыўся спас, і верамейкаўскія мужыкі былі апрануты па-святочнаму: у Мікіты Драніцы з-пад расшпіленай фуфайкі бялела вышываная чырвоным крыжам манішка, а Раман распалавініў вайсковую форму, у якой уцёк ■ дзеючай арміі, і замест гімнасцёркі надзеў бліскучую сацінавую кашулю са стаячым каўняром, падперазаўшы яе амаль на клубах кручаным поясам. Перад тым Мікіта Драніца збегаў — як на адной назе — у Дзяржынне да Хвядоса Стражэвіча, прынёс адтуль разбаўленага спірту. Хвядос быў даўні Мікітаў пастаўшчык. Але раней ён забяспечваў Драніцу больш самагонам, які яму неяк удавалася гнаць, хаваючыся ў кустах ад участковага міліцыянера. Тым часам у Бялынкавічах заўсёды працаваў спіртзавод. На ім выраблялі хоць і не зусім ачышчаны, але прыгодны для ўжывання спірт: даволі было разбавіць крынічнай вадой, як ён траціў ці не на семдзесят працэнтаў непрыемны пах і рабіўся падобны на гарэлку, ажно не кожны мог адрозніць ад «Маскоўскай». Вядома, у мірны час такім, як Мікіта Драніца,

доступу на бялынкавіцкі спіртзавод не было, і калі здаралася, што ў верамейкаўскай краме па нейкай прычыне не хапала гарэлкі, то даводзілася здавольвацца Хвядосавай кустоўскай. Але перад адступленнем на тым тыдні чырвонаармейскіх часцей бялынкавіцкі спіртзавод таксама быў разбураны, а спірт, які яшчэ застаўся ў склепе, было вырашана ўпотай выліць з цыстэрны, каб усмактала зямля. Ды не. Бухгалтар спіртзаводскі выдаў гэтую «патаемнасць» у Бялынкавічах свайму сваяку, а той шапнуў пра яго сямутаму з добрых суседзяў. І вось яшчэ да таго, як павернуты быў на цыстэрне з рамонкавым узорам венціль, на тэрыторыю завода сышлося багата народу з біклагамі, вёдрамі, збанамі, гарлачамі, слоікамі — хто які посуд здолеў вызваліць у гаспадарцы дзеля гэтакай справы. Назапасіў колькі вёдраў спірту сабе і Хвядосаў брацэнік; яго чэрпалі проста з лужыны, якая набягала на заводскі двор са склепа. Неўзабаве добрая палова спірту ад Хвядосавага брацэніка была перанесена ў Дзяржынне. А далей ужо свая хаманея — раз нешта апынулася ў Дзяржынні ў Хвядоса Стражэвіча, значыць, будзе яно і ў Верамейках, у Мікіты Драніцы, бо яны, апрача ўсяго, па якойсьці далёкай лініі лічыліся сваякамі таксама.

Пакуль мужчыны чакалі дамоў Брава-Жыватоўскага, Мікіта Драніца паспеў пахваліцца Раману, як яны выпілі яшчэ ў Дзяржынні па поўным карцы з Хвядосам і як ён, нягледзячы на ўсё, данёс адтуль бутлю ў Верамейкі і нават не разліў. І наогул, Мікіта ўжо ледзь не вышэйшасць сваю адчуваў над усімі, што здолеў сёння расстарацца гэтулькі спіртнога: у бутлі змяшчалася літры чатыры, а Хвядос не пашкадаваў напоўніць яе па самае шырокае рыльца.

Брава-Жыватоўскі яшчэ ад варот адчуў Мікітаву ўзварушлівасць і, па тым як не месціўся Драніца ў скуры сваёй, зразумеў, што мужыкі на яго загавальні не так сабе, значыць, і сёння прыйшлі з выпіўкай. Але Брава-Жыватоўскі не спяшаўся ні з гаворкай да іх, ні з рукою. Спярша паставіў да плота — як гэта робіць пасля работы руплівы гаспадар з сельскагаспадарчай альбо цяслярскай прыладай — сваю вінтоўку, тады прагна, нібыта дражнячы гасцей, напіўся чарпаком з вядра, якое стаяла на лаўцы ля ганка, а ўжо затым здагадлівымі вачамі паглядзеў на Драніцу.

— Ну, што? Не адмовіў табе Хвядос?

— Дак, як тэй таго...— паказаў Драніца на бутлю, што ўвесь час стаяла на зямлі і была зацiснута ў яго паміж ног.

Брава-Жыватоўскі здаволена пацёр адна аб адну свае вялікія рукі.

— Як тэй таго, дзеля спасу!

Ці то сумысна, ці ў яго выходзіла так, аднак перамаўляўся Брава-Жыватоўскі пакуль з адным Драніцай, і гэта выклікала ў зайздрослівай душы Рамана Сёмачкіна непрыемнае, нават нейкае помслівае пачуццё, нібыта гаспадар ганьбіў яго перад Рахімам. Але рахунак Раман усё ж браў, здаецца, не столькі да Брава-Жыватоўскага, колькі да Мікіты Драніцы. Брава-Жыватоўскі тым часам гукнуў з гарода сваю гаспадыню. Весела сказаў:

— Бачыш, хлопцы да нас прыйшлі, трэба спас неяк правесці. Ты б сабрала чаго на стол.

Брава-Жыватоўскі гаварыў гэта голасам, які не дазваляў пярэчання, але Параска і сама кінулася выконваць мужаў загад з тою паспешлівай ахвотаю, якая бывае, калі людзі жывуць у добрай згодзе ці доўга не бачаць перад тым адзін аднаго: толькі на хвіліначку прыпынілася каля цэбра з зялёнай сечанкай ды развязала на спіне матузы фартуха, каб вытрасці з яго лебяду, якую нарвала на бульбянішчы. Брава-Жыватоўскаму таксама быццам не стаялася на месцы. Ён засігаў пад павець, да распрэжанага воза з сенам. Касіла сена Параска за Халахонавым хацішчам яшчэ, мусіць, тыдні са два, калі нават не спадзявалася на Брава-Жыватоўскага, які быў на фронце... Брава-Жыватоўскі цяпер падышоў да воза, сеў на дыбачкі, глянуўшы паміж колаў пад калёсы — ці хопіць месца, тады падскочыў і лёгка, быццам дзеля адной забавы, каб паказаць сваю дужасць, тарকануў воз правым плячом. Воз ад яго штуршка здрыгануўся, і сена, зляжалымі пластамі, акурат шапка за шапкай, пачало паволі валіцца зверху на трэскі, вызваляючы калёсы па самыя гнушкі.

— Ты, як тэй таго, не падумаў,— гуркнуў гаспадару пад павець Мікіта Драніца.— Трэба было б вынесці траву на сонца, можа ж, як тэй таго, сырая яшчэ?

— Дзе ўжо тое сонца? — смыкнуў шчакой Раман Сёмачкін, але не з таго, каб дагадзіць Брава-Жыватоў-

скаму: проста ўжо карцела хоць чым ды пярэчыць Драніцу.

— Дак уначы ж дажджу, як тэй таго, бытта не будзе,— недачуваў Раманавай злосці Драніца.

Брава-Жыватоўскі між тым зрабіў выгляд, што не слухае іхняе падказкі. Хвілін праз колькі ён выйшаў з-пад павеці, забраў ад плота вінтоўку.

Мікіта Драніца, які назіраў за гэтым, сказаў:

— Ты б, як тэй таго, хоць паказаў Раману патроны, а то ён, можа, яшчэ і не бачыў, якія яны, бяльгійскія, цяпера.

Але Раман Сёмачкін на гэта адно ўсміхнуўся:

— Дак яны во і нашы, рускія, не гарай за вашы, бяльгійскія! — І паказаў кіўком галавы на трохлінейку, якую трымаў на ўлонні маўклівы Рахім.

— Дак, як тэй таго... А дзе ж ты сваю падзеў? Мусіць жа, таксама давалі?

— А чаму ты лічыш, што падзеў? — незалюбіў Раман.— Можа, мая таксама ляжыць замазаная. Выцягну во з-за страхі калі да...

Брава-Жыватоўскі тым часам стаяў пасярод зацененага падворка і крадком зайздросціў Рахіму: маўляў, з чалавека гэтага ці звяжаш добры вузел, калі нешта спатрэбіцца, а ў Гуфельда сярод паліцэйскіх у гарнізоне ён карыстаецца найбольшым даверам! І ўжо невядома чаму раптам прыгадаў выпадак, як у дзевятнаццатым годзе за Растовам яны вешалі на ўкапанай у зямлю чыгуначнай рэйцы бальшавіцкага камісара, татарына па паходжанню. Той таксама быў негаваркі і вельмі зацяты, адно крыкнуў напаследак: «Са-а-ба-кі!» Абознікі пасля расказвалі Брава-Жыватоўскаму, што камісар хоць і быў бальшавіком, але веры мусульманскай трымаўся строга — не еў сала і не піў гарэлкі.

«А як гэты?» — адвёў ад Рахіма Брава-Жыватоўскі вочы і стаіў у сабе ласкотную думку — маўляў, зараз паглядзім!

Пакуль Параска завіхалася ў хаце, збіраючы гасцям на стол, а самі госці сядзелі на загавальні, неба над Верамейкамі з цёмна-блакітнага стала неўпрыкмет пазалочаным, пасля наогул як загарэлася ўсё: нарэшце хавалася за лесам сонца, якое за адзін дзень ужо ледзьве не вярнула тую цеплыню жнівеньскага лета, што была страчана ў непагадзі.

Над вёскай, акурат над мостам, які падзяляў яе на два канцы, ляцелі за возера, цяжка махаючы крыламі, вароны: птушкі таксама не хацелі абначыцца абы-дзе!

Над падворкам таўклі мак камары.

Раман Сёмачкін змераў вачамі жывы слуп, схіліў, бы певень да сонца, галаву.

— Ці будзем ета мы сёлета рабіць што па гаспадарцы? — успомніў раптам ён і падлашчыўся Брава-Жыватоўскаму: — Ты ж цяпера ў нас таксама начальства, дак трэба некаму каманду падаваць ужо. А то пагода настае, мы ўсё Зазыбавых слоў чакаем, бытта, апроч яго, і распарадзіцца ў Верамейках няма каму!

Але Брава-Жыватоўскі не падаў здаволенага выгляду — падкусіўшы, быццам у развазе, ніжнюю губу, ён пагіпаўся на падэшвах, а тады сказаў няпэўна:

— Зараз вось пакліча Параска да стала, там і пагаворым за чаркай.— І зноў звярнуўся да Драніцы: — Так, Мікітка?

— Дак ужо, як тэй таго!

Нарэшце Параска таўханула з хаты ў акне фортку, гукнула:

— Дак вядзі ўжо, Антон!

Брава-Жыватоўскі адразу паспяшаўся да высокага ганка і спыніўся там як гаспадар, прапускаючы паперад гасцей, якія заходзілі ў хату адзін за адным: першы, вядома, няўрымслівы ў прысутнасці Брава-Жыватоўскага Мікіта Драніца — абедзвюма рукамі ён моцна трымаў пад крысом фуфайкі цяжкую бутлю, за ім Раман Сёмачкін, тады Рахім. Мікіта Драніца паставіў у хаце бутлю на стол і нечага глянуў вінаватымі вачамі на гаспадыню, быццам асцерагаўся яе, хоць з усяе кампаніі адзін ён прыйшоў у госці, як кажуць, са сваім. Брава-Жыватоўскі зачыніў за сабой дзверы і, агледзеўшы застаўлены паліванымі міскамі стол, а тады — бутлю з разбаўленым спіртам, сказаў нібыта паміж іншым:

— Тут у нас столькі ўсяго, што наўрад ці здужаем мы гэта адны.— Стаўшы паліцэйскім, ён раптам памеў жаданне бачыць у сваёй хаце як пабольш верамейкаўскіх мужыкоў — ужо час быў неяк схіляць іх да сябе.— Можа, яшчэ каго паклікаць тады, га? — Разам з тым ён не траціў цвярозага пачуцця, бо наперад ве-

даў, што не кожны ў Верамейках цяпер кінецца нават на запрашэнне да яго.

— Можа, тады Сілку Хрупчыка? — зрабіў круглыя вочы Раман Сёмачкін.

Але ягоная прапанова раптам абурыла Мікіту Драніцу:

— Навошта нам, як тэй таго, Сілка тута? — Мікіта занепакоіўся не таму, што Брава-Жыватоўскі меўся частаваць Хрупчыка ягоным спіртам; Драніцу больш за ўсё бянтэжыла тое, што нікому іншаму, як яму, давядзецца яшчэ і ісці ажно ледзь не ў самы канец вёскі па Хрупчыка.

Брава-Жыватоўскі адчуў гэты сэнс Драніцавага пярэчання, таму, падтрымліваючы Раманаву прапанову, паспяшаўся адным часам заспакоіць і Мікіту:

— І праўда, чаму б не паклікаць нам Сіланція? Параска мая, няйначай, схадзіла б па яго?

Гаспадыня і тут нават не павяла брывом — паслухмяна накінула на галаву вялікую гарусоўку і, затрымаўшыся ўсяго на адзін момант супраць люстра, якое вісела на паклеенай шпалерамі сцяне, выкацілася з хаты. Брава-Жыватоўскі паказаў гасцям на табурэты:

— Сядайце!

Вінтоўку сваю ён павесіў перад гэтым на цвік у прасценку паміж вокнамі, што выходзілі на падворак.

— Што гэта, кустоўка? — спытаў ён назнарок Мікіту, беручы ў абедзве рукі пузатую бутлю.

— Спірт, як тэй таго! Зноў спірту Хвядос наліў!

— Але ж разведзены, адна вада бытта,— пачаў пацвельвацца Раман Сёмачкін.

Тады Брава-Жыватоўскі кінуў вокам на абодвух:

— Нічога, што разведзены, булькае вось, як сапраўдны!

Падбадзёраны, Мікіта Драніца кінуў Раману:

— А ты, як тэй таго, не пі тады, раз лічыш!

Брава-Жыватоўскі яшчэ на падворку адчуваў, што паміж Драніцай і Раманам Сёмачкіным быццам чарцяня якое бегаць пачало, таму цяпер пасправабаваў злавіць таго за нябачны хвост.

— Нешта вы, як калгасныя пеўні,— засмяяўся ён,— лепей давайце вып'ем, пакуль дзяўбці адзін аднаго не пачалі.

Ён паказаў рукамі на поўныя шклянкі, а тады пе-

ранёс адну, чацвёртую па ліку, асцярожна цераз увесь стол, каб не скрануць кволы нават на вока каптарок, і паставіў перад Рахімам. Але той адмахнуўся. Зрэнкі яго вачэй пры гэтым загарэліся нейкай зусім нечалавечай злосцю. Брава-Жыватоўскі ажно збянтэжана ўскінуў бровы.

— Ты яго не руш з етым,— сказаў тады Раман,— У яго і етым...— І памахаў перад сабою рукой.

Брава-Жыватоўскі падняў сваю шклянку, пахмура сказаў:

— Нам болей будзе.

— Гы-гы-гы,— затрос галавой Мікіта Драніца.

— Ну, выпілі,— сказаў гаспадар.

Але Раман Сёмачкін быццам не пачуў гэтых слоў.

— Ты, вухаед, дужа не строй з сябе тута,— сказаў ён да Драніцы,— а то ж Рахім во не п'е, ён не паглядзіць, што твой спірт.

— Мусіць, танна ён абыходзіцца табе? — амаль ва ўпор, доўгім позіркам, паглядзеў нечага на Рамана Брава-Жыватоўскі.

— Не так мне, як Адольфу,— пажартаваў той.

— Ну-ну,— кіўнуў галавой Брава-Жыватоўскі.— Выпілі, Мікіта!

— Угу, як тэй таго...

Раман таксама не захацеў адставаць ад верамейкаўцаў.

— Во, хоць пап'ём цяпера сабе,— хукнуў ён ротам.

— А ты не дужа, як тэй таго, хукай,— параіў яму Драніца,— бо спірт.

— Ад спірту таго тута ўжо і пахнуць не пахне,— засмяяўся Раман.

— Але недарэмна гаварылі,— спаражніўшы сваю шклянку, успомніў Брава-Жыватоўскі,— на спіртзаводзе ў Бялынкавічах і на самай справе шмат хто...

— Блым-блым, як тэй таго,— па-блазенску апярэджваючы гаспадара, захітаў галавой Драніца.

А Раман дык ажно пазайздросціў:

— Во недзе раскашуюць цяпера ў Бялынкавічах!

Мікіта Драніца не мог даравапь за «вухаеда» Сёмачкіну, таму адразу ўчапіўся:

— А ты б, як тэй таго, не сядзеў на столі да таксама з вядром збегаў у Бялынкавічы.

Якраз гэтым Драніца, здавалася, даваў вялікі козыр Раману Сёмачкіну.

— Што ты плявузгаеш? — зрабіў той пагардлівую грымасу на твары.— Адкуль табе што вядома? Антон во таксама сядзеў, дак і пра яго будзеш? Ета табе...

Аднак Раману дагаварыць не дазволіў Брава-Жыватоўскі. Яму раптам не спадабалася, што той пачаў ківаць на яго.

Не перастаючы чаўкаць гурком, сказаў Сёмачкіну, каб адбіць на далей ахвоту:

— Толькі не трэба чапаць мяне — не блытай хрэн з ... І наогул, што ў вас сёння за размова? Мы ж ці не збіраліся аб справах пагаварыць?

— З ім пагаворыш, з етым шпегам! — буркнуў тады Раман Сёмачкін.

Брава-Жыватоўскі паморшчыўся і нездаволена пацікнуў плячамі:

— Не трэба так!..

— Дак, можа, яшчэ і не ведаеш тады? — усхапіўся ўжо Раман.

— Чаго не ведаю?

— Да пра тое, што еты Мікітка твой, можа, пра цябе калі адпісваў у раён?

— Каму? — перавёў незразумелы позірк Брава-Жыватоўскі на ўнуранага Драніцу.

— Няхай сам скажа! — ужо ледзь не з радасцю крычаў Раман Сёмачкін.

— Дык на каго ты пісаў і каму? — спытаў у Мікіты Брава-Жыватоўскі.

Драніца злякнуўся:

— Не бойся, як тэй таго, на цябе я нікому не пісаў...

Але Брава-Жыватоўскі не верыў.

— Ну, до-о-обра-а,— неяк нутраным горлам выдыхнуў ён.— Зараз вось вып'ем яшчэ па адной, а потым ужо ты, Мікіта Ляксеевіч, усё па парадачку і раскажаш!

— Во-во! — не пераставаў зларадніцаць Раман Сёмачкін.

Тады Мікіта Драніца, здаецца, пайшоў на апошняе — памкнуўся нагадаць Раману Сёмачкіну пра Домну Вароніну:

— А ты, а ты, як тэй таго!..— Але ўголас усё ж не адважыўся ўспомніць пра забойства.

Брава-Жыватоўскі зноў пачаў наліваць з бутлі. Але рукі яго чамусьці цяпер былі не такія ўпэўненыя, як

раней, і спірт з шырокага рыльца плёхкаўся на абрус.

Драніца тым часам лавіў здаровым вухам, як булькала вадкасць у шклянках, а сам быццам астываў і пакутліва думаў, што гэтак недарэчы ўшчаў спрэчку са звяглівым чалавекам: спярша ў іх абыходзілася аднымі кепікамі, а тады перайшло ў зацятае недалюбства, і вось, нарэшце, Раман нагадаў за сталом пра... ягоныя лісты. Нездарма ў Верамейках кажуць — лепей з Меляшонкам згубіць што, чым з Раманам знайсці дзе тое самае. Але гаворкі з Брава-Жыватоўскім, якая мелася адбыцца неўзабаве, Мікіта дужа не палохаўся. Перад Брава-Жыватоўскім ён быў усё ж невінаваты. Мікіта не пісаў на яго, бо Брава-Жыватоўскі ў Верамейках ніколі не вытыркаўся, каб звярнуць на сябе чыю-небудзь увагу, і таму ніколі не быў патрэбны. Іншая справа Зазыба, Чубар, Ягор Піліпчыкаў, дырэктар сямігодкі Бутрыма, нават участковы міліцыянер Ляўшоў. А гэты!.. І тым не менш Мікіту вывелі з раўнавагі Раманавы словы пра «шпега» — дужа не хацелася, каб цяпер, пры двух паліцэйскіх, пачалася гаворка пра торбу і пра тое, што ў ёй... Ну, няхай бы крычаў у прысутнасці аднаго Брава-Жыватоўскага, гэта б яшчэ так сабе, бо Жыватоўшчык, урэшце, свой чалавек, зразумее, а вось навошта было плявузгаць пры гэтым недарэку-татарыну? Мікіта ўжо гатовы быў варсануць чым душагуба. Разам з тым не мог дараваць ён і сабе, што нечага прынёс торбу з паперамі ў Верамейкі, нібыта ёй і папраўдзе не знайшлося іншага месца.

Падбіваў — ці, як гэта кажуць, вербаваў — на нячыстую справу Драніцу Злотнік, які быў раней начальнікам раённага аддзела НКУС. Невядома па чыёй падказцы выбраў той менавіта яго, але Мікіта пачаў выконваць нязвыклае даручэнне нават без усялякае мужыцкае хітрасці. Не перастаў ён дасылаць свае лісты ў Крутагор'е і тады, калі, нарэшце, знялі з пасады Злотніка — за злоўжыванне службовым становішчам і няправільныя адносіны да савецкіх і партыйных кадраў, а начальнікам раённага аддзела НКУС паставілі Шчамялёва. У Верамейкі Шчамялёў таксама наведваўся, але даносаў ад Мікіты не толькі не патрабаваў, а і ні разу не пагаварыў з ім — здавалася, Шчамялёў нават не здагадваўся пра Мікітаву дзейнасць, і Драніца па-ранейшаму працягваў «збіраць весткі» на аднавяскоўцаў альбо заезджых людзей, нібыта памеў салод-

кі смак да гэтага і ўжо не ставала сілы адвыкнуць ад яго; праўда, быў і другі бок у гэтай справе — адпісваючы ў раён на людзей, ён адчуваў над імі, бадай, упершыню, сваю вышэйшасць, нібыта ў выніку гэтага меў над імі патаемную ўладу...

Ды дарэмна Драніца чарнеў цяпер душой — гаворкі пра злашчасную торбу паміж ім і Брава-Жыватоўскім не адбылося: раптам грукнулі дзверы, і ў хату, следам за Параскай, зайшоў Сілка Хрупчык. Хоць яго і чакалі тут, аднак ніхто не спадзяваўся, што можна гэтак хутка прыйсці з другога канца вёскі. Брава-Жыватоўскі ажно пажартаваў:

— Ты, Сіланці, быццам нюхам аднекуль пачуў, што ў нас тут!

— Дак я ў праўленне хацеў, а Параска во перастрэла па дарозе. Ну, я й парашыў — дай, думаю, лепей да вас пакуль зайду.

— Няблага падумаў,— усміхнуўся Брава-Жыватоўскі.— Ён усім выглядам паказваў, што рады ў сваёй хаце новаму чалавеку, аднак Сілкава гаворка насцярожыла.— А што там, у праўленні? — спытаў ён, хоць і голас паспрабаваў захаваць абыякавы.

— Дак Зазыба нечага збірае ў кантору праўленцаў. І мужыкі нашы некаторыя падаліся ўжо туды.

— Цікa-а-ава! — наліваючы Хрупчыку ў шклянку спірт з бутлі і не ўзнімаючы ад яе вачэй, прамовіў Брава-Жыватоўскі.

Тады зварухнуўся Раман Сёмачкін:

— Праўда, ета ж некуды ці не ездзіў сянні Зазыба!

— Ездзіць-то ездзіў,— сказаў Брава-Жыватоўскі,— але ж не гаварыў, што думае збіраць праўленне.

— Дык вы што, разам з ім былі?

— З Бабінавіч ехалі.

— Ета ён, як тэй таго, вазіў у Латоку пляменніцу Марфіну.

— А табе ўсё ведама! — пакасіўся на зацкаванага Драніцу Раман.

— Баба, як тэй таго, казала.

— Ну, калі баба,— засмяяўся Раман.— У бабы ў твае дак, праўда, вочы, як у савы. Нават уначы бача.

Брава-Жыватоўскі тым часам сядзеў і думаў. Але вось ён бліснуў вачамі і назнарок зусім бесклапотна махнуў рукой:

— Ат, няхай сабе праўленцы рухаюцца там, а нам

спяшацца няма чаго! — Аднак тут жа глянуў на Мікіту Драніца і як успомніў: — Хоць што я кажу! Мы ж можам зрабіць па-другому. Няхай ад нас пойдзе туды Мікіта!

— Толькі каб слухаў тама на абодва вухі,— засмяяўся, здаволены гаспадаровым рашэннем, Раман Сёмачкін.

Брава-Жыватоўскі падміргнуў Драніцу:

— Згода?

Мікіта не даў сябе ўпрошваць — адно перакуліў у рот наперад усіх сваю шклянку і, кусаючы на хаду ацеслы хлеб, спехам падаўся да парога: ён, бадай, з ахвотаю адмаўляўся ад далейшае выпіўкі, абы не даць магчымасці варушыць колішнія грахі.

Як не пад грукат дзвярэй выхлебтаў, быццам не ўмеючы, першую шклянку Сілка Хрупчык. Яму адразу налілі другую.

— Частуйся, частуйся,— не шкадаваў дармаўшчыны Брава-Жыватоўскі, а Сілку неяк нязвыкла было чуць таго гэтакім тараватым.

Адсутнасць Мікіты зусім не адбілася на «застоллі». Неўзабаве верамейкаўцы зрабіліся п'яныя — хоць Хвядос і разбаўляў спірт у Дзяржынні адзін да трох, але і гэтая прапорцыя моцна біла па галаве, асабліва калі ўлічыць, што наогул цяжка было вызначыць нейкую пэўную мерку для ўжывання. Як і заўсёды здараецца ў такіх выпадках, у хаце пачалася бязладная гамана, якую маглі слухаць усяго два чалавекі — Рахім ды Параска. Нават Брава-Жыватоўскі, які не дужа дазваляў сабе распускаць язык, і той пачаў расказваць Сілку Хрупчыку і Раману Сёмачкіну, як хадзіў першы раз да немцаў у Бабінавічы: яго ўжо нібыта чорт выклікаў на непатрэбную шчырасць, і ён стаў неўпрыкмет сабе пераказваць амаль слова ў слова тое, што апавядаў тады ў Бабінавічах каменданту. Брава-Жыватоўскі не бачыў, як усё большыя рабіліся ад здзіўлення вочы ў ягонае жонкі і як яна, нарэшце, схапілася за галаву і хістка выйшла...

Скончылася за сталом гэтая спасаўская выпіўка тым, што Раман Сёмачкін неяк адчуў, як надышоў позні час, і пацягнуў Рахіма за рукаў — хоць ён таксама быў п'яны, але не забыўся, што абяцаў павесці таго да Ганны Карпілавай.

— Ты нам ліні каліва ў якую пляшку,— папрасіў

ён Брава-Жыватоўскага,— а то ў нас яшчэ сянні марцовыя справы з Рахімам.

Брава-Жыватоўскі нават не спытаў, дзе гэта, нацадзіў спірту ў паўлітровую бутэльку з недапітых шклянак і сунуў Раману ў кішэню.

. . . .

Ганны Карпілавай не было дома — не вярнулася пакуль з калгаснай канторы, дзе яна прымала ўдзел у пасяджэнні праўлення, і Раману Сёмачкіну з яго цвярозым татарынам нічога не заставалася, як запаліць у чужой хаце лямпу і чакаць гаспадыню.

Дзеці — два хлопчыкі — былі паўскаквалі з лахманоў, прачнуўшыся за дашчанай перагародкай, але неўзабаве сцішыліся: па-першае, адразу пазналі верамейкаўскага чалавека, а па-другое, ім наогул не за вялікую нечаканасць было бачыць у сваёй хаце знаёмых і незнаёмых дзядзькоў.

Раман выбавіў з глыбокай і перакручанай кішэні паўлітэрку, хацеў пашукаць у хаце заесці чым, аднак расчаравана паціснуў плячамі — наўрад ці пашанцуе, бо як і кожная ўдовіная хата, гэтая таксама палохала вока сваімі пустымі кутамі і голымі сценамі. Тады Раман зацята пабоўтаў перад сабой бутэльку, нібыта сіліўся ўбачыць там нейкі схаваны дасюль непарадак, а можа, нават цуд, затым з астылаю абыякавасцю паставіў на стол. Сядзець ды чакаць гаспадыню проста так было ажно мутарна, і Раман неўзабаве пачаў нудзіцца, шкадуючы ўжо, што надумаў усё гэта.

Адчуваючы, што можа неўпрыкмет заснуць за сталом, Раман сказаў нягнуткім языком Рахіму:

— Дак, ета, глядзі ўжо, каб у нас усё... каб у нас ажур быў.

— Мая панімай,— падняў у адказ руку паліцай — на твары яго пры гэтым не расслабіўся ні адзін мускул.

— Ну, ну,— падахвоціў Раман, а сам абвіснуў ад п'янай знямогі, наваліўшыся грудзьмі на край стала.

Кнот у лямпе патрэскваў і не даваў на хату патрэбнага святла — можа, стаў закароткі, і гаспадыні давялося даліць у лямпу вады, бо газы ўжо не хапала ў вёсцы.

За перагародкай, тонка пасопваючы, спалі дзеці.

Якраз у тым куце, дзе стаяў іхні ложак, нешта пачало шкрэбацца — няйначай мыш: было чуваць, як яна перабягала з аднаго месца ў другое.

Раман ужо мармытаў у сне.

У Рахіма таксама закочваліся пад лоб вочы.

Пасля другіх ці трэціх пеўняў адчыніліся раптам дзверы, і парог пераступіла стомленая Ганна. Святло ў хаце яна заўважыла з вуліцы. І яшчэ там падумала: «Прывалакліся-такі!» Яна была падрыхтавана да гэтага Драніцай.

Татарын ажно ўпіўся вачамі ў яе. А Ганна прайшла за перагародку і нават не глянула на яго. Супакоеная, што дзеці спяць і што ўсё добра з імі, яна павесіла на цвічок хустку, а тады вярнулася на хату. Раман Сёмачкін к таму часу паспеў ужо прахапіцца — яго пакратаў за плечы паліцэйскі.

— Дак от,— павёў Раман да бутэлькі рукой,— дала б толькі заесці чым...

— Дзе я табе ета вазьму?

— Дак...

— Ідзі во сам на гарод да пашукай тама на градах чаго.

— Як ета ты жывеш, Ганна, што ў цябе і на зуб няма чаго палажыць? — прытворна здзівіўся Раман.

— А да мяне прыходзяць са сваёй гарэлкай і са сваёй капустай.

— Гм...

— От і гм!

— Мда...

— От і мда!

— Ладна, тады нясі хоць шклянку на стол. Я налью ўжо кроплю табе, так і быць, а ты як хочаш. Хочаш закусвай, а хочаш не. Я сваю долю дамоў панясу. З Хрысцінай во вып'ем.

— А ён? — кіўнула Ганна на паліцэйскага, які стаяў ледзь не па камандзе.

— Мусульма-а-анін,— пакруціў галавой Раман,— не п'е.— І хуценька дадаў: — Але навучым!

Ганна пасля гэтага ажно паглядзела на татарына: што ні кажы, а цікава бачыць мужыка, які не па хваробе зусім не бярэ ў рот гарэлкі! Але глядзець, як ёй падалося адразу, надта не было на каго — Раманаў сябра натапыраным і нібыта абгарэлым выглядам падобны быў у нязыркім святле лямпы на таго драўлянага

чалавечка, якога некалі знайшлі верамейкаўскія школьнікі ў сваім лесе і якога пасля забралі ад іх у горад, ці не ў музей нават. Ганне ад нечаканага параўнання зрабілася смешна, аднак яна, дзеля прыстойнасці ў хаце, здушыла яшчэ ўсярэдзіне няпрошаны смех, а цяпер адно спытала ў Рамана:

— Што ета ён у цябе нейкі?..

— А ты не будзь дурніцай,— ківаючы галавой над сталом, пачаў павучаць Раман.— Прывёў во табе чалавека, дак, глядзі, не дужа каб, а то!..

Ен, мусіць, палічыў ужо, што галоўнае гэтым зроблена, што, нарэшце, звёў Рахіма з Ганнай, і, не чакаючы, пакуль тая сапраўды прынясе шклянку, пачаў соваць бутэльку назад у кішэню. Тады абапёрся далонямі аб стол, пасядзеў колькі моманту над ім, выпрастаны ў гарбе.

— Ну, вы тута ўжо мілуйцеся, як і трэба, а [redacted] тым часам дамоў...

Але Ганна заступіла дарогу.

— Ты от што,— тупнула яна ў раптоўнай злосці,— забірай свайго паліцая да!..

— Аксціся, Ганна! — залыпаў вачыма Раман.

— Ты носа не настаўляй тута!

— Ну, чыстая дурніца,— ляпнуў сабе па клубах Раман.— Ета ж табе не абы-хто. Рахім — найпершы цяпера чалавек у воласці. Ведаеш нямецкага каменданта Гуфельда?

— Здаўся мне твой Гуфельд!

— Нядобра так, Ганна! — як не з жахам пакруціў галавой Раман.— Перад ранейшымі начальнікамі дак!.. А як цяперака во, дак!..

— Ладна,— не слухалася гаспадыня,— ты мне тута язык не глытай, а забірай свайго Рахіма, да каціцеся яечкам!

— А ён жа табе можа якія хочаш падаркі прыносіць. Цэлае багацце пасля сабярэш.

— Дзе ета ён возьме цяпера тое багацце?

— Дак! — І Раман распасцёр перад сабой рукі, нібыта кажучы, што цяпер цэлы свет у іх.

— Не трэба мне ні ваша багацце, ні вашы падаркі. Мне спаць пара. А калі хочаш яго прыстроіць да каго, дак вядзі тады ўжо да Хрысціны сваёй.

— Ну, ты!

— П'яны, п'яны, а шупіш трохі,— засмяялася Ганна.

— А ты думала!

Нарэшце Раман выйшаў з-за стала і крадком, быццам сумысна блазнуючы, пачаў абыходзіць гаспадыню, каб пракласці сабе шлях да дзвярэй. Тая, вядома, не стала лавіць за карак яго. Адно скрывіла, як ад болю, вусны ды пагардліва, нават перастаючы злавацъ, паківала галавой услед. На парозе Сёмачкін запыніўся, каб падміргнуць цераз плячо Рахіму — маўляў, а ты не варонь тут! Тады і Ганна павярнулася да Рахіма, крыкнула:

— Ну, а ты чаго зенкі вылупіў? — І ў гэты момант пачула, як ляснулі дзверы — Раман, уцякаючы з хаты, ужо недзе тупаў па маснічынах у сенцах.

Татарын між тым ад яе голасу нават не зварухнуўся — было такое ўражанне, нібыта яго паставілі, няйначай, сцерагчы яе.

— Цьфу, не чалавек, а чорт нейкі,— ужо пацішэлым голасам сказала яна.— Але стой сабе, можаш хоць скрозь усю ноч стаяць!

Зусім назнарок яна зрабіла колькі крокаў за перагародку і схілілася там над дзіцячым ложкам. Хлопчыкаў нават не пабудзіў матчын крык. У хаце было цёпла, і яны параскрываліся. Большы, Петрачок, закінуў сваю голую ручку на шыю брацiку, і Ганна прыбрала яе, паклаўшы пры боку ўздоўж цела. Шыя ў меншага хлопчыка пад рукой спацела, давялося абцерці яе рогам лахмана — дзеці гэтую ноч спалі абы на чым, бо сяннік іхні быў вытрасены і памыты, каб за жніво напхаць свежай саломай. Меншы хлопчык, часам яшчэ здаралася, цурбоніў пад сябе, таму Ганна памацала пад ім рукой. Але дарэмна непакоілася. Лахманы былі сухія. Тады яна ўзяла сына за ножкі, прыўзняла іх і выпрастала доўгую кашульку. Хоць у хаце і гарэла лямпа, аднак за перагародку святло не даходзіла, апрача як праз той занавешаны праём, што быў тут замест дзвярэй, і дзіцячыя тварыкі адно па-васковаму жаўцелі ў прыцемках. Ганна вельмі любіла сваіх хлопчыкаў. Можа, своеасабліва, не так, як другія маці сваіх. Але нават ёй іншы раз здавалася, што яна не аддавала ім усяе свае цеплыні, на якую тыя адны мелі падставу...

Ганна яшчэ больш нахілілася над ложкам, а тады

аблакацілася неяк там і ўзяла ў далоні свой гарачы твар.

Неўзабаве пачуліся сцішаныя крокі. Ганна сцепанулася, спалохана павярнула галаву — паліцэйскі стаяў у праёме, трымаючы над сабой саматканую коўдру.

«Яшчэ мне етага не хапала!» — абурылася Ганна, але выпрасталася і, каб не патрывожыць дзяцей, самахоць падалася назад на асветленую палавіну хаты. Пакуль яна ішла туды, паліцэйскі адступаў перад ёю, але вось падскочыў і раптам накінуўся на яе, чапляючыся рукамі за грудзі. Ад яго рэзка патыхнула ў твар ёй гнілым і зусім не мужчынскім пахам, быццам чалавека толькі што выпусцілі аднекуль з мышынае саламарэзкі. Рукі яго, акурат сляпуючы, сутаргава коўзалі па блузцы, спрабуючы знайсці разрэз на манішцы. Мусіць, паліцэйскі дужа хваляваўся, таму рукі яго былі нязграбныя, а кожнае дакрананне рабіла яе цэлу балюча.

Ганна не памылялася адносна таго, навошта прывёў Раман да яе гэтага чалавека. Але тое, што паліцэйскі нападаў гэтак, было ўсё ж нечакана. Колькі часу яна стаяла як прыморaная альбо ў здранцвенні, быццам сілілася і не магла даўмецца, што ад яе патрэбна цяпер і што яна павінна рабіць у адказ. Але пастуова свядомасць вяртала ёй здольнасць разумець усё, і тады жанчыне стала брыдка за самое сябе; з пакутлівай прыкрасцю, якая адбілася нават на твары, яна намагласся сабрацца ўся і штурхнула татарына ў кут, дзе ў яе стаялі проста на падлозе чыгункі. Штуршок удаўся моцны, мусіць, яна такі сабралася ўся, бо паліцэйскі не паспеў утрымацца на нагах і адляцеў да самае сцяны, выцяўся там аб нешта хрыбцінай. Ад такое свае рашучасці Ганна збянтэжылася, але ўсяго на адзін момант, бо паліцай пружыніста ўскочыў на ногі і зноў падаўся наперад, шалёна бліскаючы зрэнкамі. Можа, ад злосці, а можа, ад болю, калі ўдарыўся хрыбцінай, пальцы яго сталі цяпер больш учэпістыя, яны ажно працінaлі яе цела; разяўлены рот цягнуўся да грудзей, намагаўся ўкусіць...

«Бог ты мой, што ета сянні на мяне наважджэнне такое?» — жахнулася Ганна і, нібыта паддаючыся татарынавай настырнасці і пэўна ўжо нечалавечай заюшанасці, пачала патроху адступаць да ложка, які стаяў з неразабранай пасцеллю пры сцяне паміж сталом

і перагародкай. І тады заплакаў за перагародкай меншы хлопчык.

— Ма-а-ма-а-а...

Татарын раптам спыніў свой націск, а Ганна, нібыта ўспомніўшы аб нечым і адным часам жахнуўшыся гэтага ж, зноў штурхнула з усяе моцы гвалтаўніка. Дзіва, але гэты раз той таксама адляцеў — аж на сярэдзіну хаты, падкаўзнуўся там і гахнуўся ніцам на падлогу.

Малы яшчэ больш заплакаў за перагародкай. Тады прачнуўся — мусіць, ад ягонага плачу — і Петрачок.

— Мама! — паклікаў ён Ганну і, саскочыўшы з ложка, выбег з-за перагародкі на хату.

— Ідзі, дзіцятка, ідзі, спі,— сказала яму расчырванелая і запыханая Ганна, а сама не зводзіла вачэй з паліцая, які ўжо станавіўся на карачкі: ёй бы цяпер што-небудзь у рукі, але ўзяць нечага было.

Тым часам паліцэйскі гопнуўся на ногі і неяк устрапёна, нібыта аглавушчаны ці з вялікае п'янкі, павадзіў галавой па хаце, затым патупаў да ўслона, дзе ляжала яго вінтоўка. Бачачы гэта, Ганна яшчэ больш жахнулася, схапіла за плечыкі Петрачка і як не запіхнула за перагародку. Але паліцай нават не дакрануўся да зброі. Адно сеў на ўслоне ды насцярожана сцішыўся, нібыта атрымаў дазвол на перадышку.

Ганна таксама адышлася да ложка, спярша села там на самы край, а тады павярнулася бокам і ціха, без голасу, заплакала, уткнуўшыся галавой у падушку. Ёй шкада было сябе, якую няма каму нават абараніць, і таму ці мала хто можа рашыцца пакрыўдзіць. У горкай і бездапаможнай роспачы, здаецца, упершыню яна праклінала сваё так званае саламянае ўдоўства.

Лёс да яе чамусьці быў вельмі ж нелітасцівы — пра гэта звычайна перш за ўсё і лепш ад усіх ведаеш сам, а тут, у Верамейках, і кожны, каму не бракавала сэрца і розуму, мог паспагадаць, што жыццё ў маладой кабеты сапраўды не склалася па-людску, адно што бог даў (калі гэта сапраўды неяк ад яго залежала) не апошнюю зусім прыгажосць, якую ці абмінала чыё вока, ды лагодную, быццам назнарок выхаваную душу, можа, якраз з тым, каб у ёй неўпрыкмет патаналі нават чужыя заганы: іншая справа, што Ганна сама не скардзілася ні на лёс, ні на жыццё, але то ўжо было, бадай, прычынай яе характару.

Бацька ў Ганны, Карпіла Самбук, быў чалавек, як кажуць, тутэйшы, хоць і не з Верамеек — жыў ён да хлопцавых гадоў па той, не лясны, бок Бесядзі, недзе за Вітунём, затое маці Ганчына паходзіла з мяшаных чарнігаўскіх хахлоў: браў яе бацька тады, як працаваў на будаўніцтве цяперашняй чыгункі Унеча — Орша, што павінна была найкарацей злучыць вугальны поўдзень краіны з другой сталіцай. Чыгунка пачыналася ад Унечы. Але да Оршы здолелі давесці яе толькі ў савецкі час. Тады ж, перад вайной з кайзерам (ды і ў самую вайну), будаўнікі паклалі рэйкі з таго канца адно да Клімавіч. Вядома, як і паўсюль на гэтакім будаўніцтве, землякопы і возчыкі з цяглом набіраліся найперш з навакольных вёсак — нарэшце тым, хто меў пільную патрэбу, хоць не трэба было ехаць далёка на заробкі, ▪ то дзе яшчэ шукаць тыя цукровыя заводы ды шахты, і мужыкі з ахвотай (пакуль не пачалася гужавая павіннасць пад час вайны) найма́ліся там на розныя работы, асабліва ў каго былі свае фурманкі. Падаўся на будаўніцтва чыгункі і Карпіла Самбук — гаспадарка ў іх была невялікая, і бацька з ёй упраўляўся адзін. Спярша арцель, да якой дзесятнік неўзабаве далучыў хлопца, вазіла пясок да чыгуначнага насыпу з-за Бялынкавіч, пасля арцельшчыкі пераехалі на работу да Суража, а ў пятнаццатым годзе сталі ездзіць па будаўнічы камень і па смалу бліжэй да Чарнігава. Там Карпіла Самбук і ўпадабаў сабе жонку. Здаецца, ці не за трэцім ужо разам прывёз яе ў Сураж, дзе тады быў на сезонным пастоі. Тут маладыя пражылі да таго дня, як былі спынены будаўнічыя работы на чыгунцы. Але дамоў, у сваю вёску, Карпіла не павёз цяжарную жонку, палічыў за лепшае падацца да жончыных бацькоў. Там, у вялікім сяле за Сновам, нарадзілася ў іх Ганначка. З таго часу, ажно да трыццаць трэцяга года, Карпіла Самбук і не наведваўся ўжо на радзіму. Прывёў яго зноў за Бесядзь голад, які пачаўся тады на ўсім поўдні, таксама і на Чарнігаўшчыне. Карпіла паклаў у мяшок найлепшыя рэчы, якія можна было абмяняць на харчы, дабраўся пехатою да Унечы, а адтуль паехаў далей цягніком па чыгунцы, якую некалі будаваў. Ен не дужа каб спадзяваўся на свае рэчы, затое меў надзею разжыцца збожжам, няйначай, у бацькоў ці родзічаў, што жылі ў вёсцы. Але напаткала няўдача — у вёсцы калгаснікі

ўжо таксама ледзь перабіваліся з мякіны на лебяду, і толькі касцам — была ж пятроўка, значыць, касавіца — да рэдзенькага крупніку давалі па кавалачку «пушнога» хлеба, які яны ўвесь прыносілі дамоў дзецям. Карпіла тады нібыта ўпершыню зразумеў, як далёка пайшоў голад. Аднак тут, у беларускіх вёсках, у адрозненне ад украінскіх сёл хоць не паміралі людзі... Адно што па ўсім наваколлі хадзіла багата старцоў, асабліва тых, што неяк датэпалі сюды з паўднёвых раёнаў. Тым часам Карпіла таксама павінен быў хоць што якое прывезці дамоў. І ён пацёгся са сваёй колішняй хаты па знаёмых вёсках, спрабуючы ўсё ж выменяць што на рэчы. У Прусінскай Будзе яму пашанцавала: тамашні аднаасобнік насыпаў у мяшок за пяць аршынаў сукна пуд грэчкі. Нарэшце, можна было хоць з гэтым вяртацца назад. І ён перадаў цераз знаёмага мужыка бацькам, што пойдзе ўжо на станцыю, каб ехаць дамоў. Але на другі ці нават на трэці дзень небараку знялі нежывога з бярозы, што на Чортавай гары паміж Крутагор'ем і Збужарам. Ніхто не ведаў, чаму павесіўся чалавек,— дарэчы, яго ўсе называлі «ўкраінцам». Аднак прайшоў пагалас, што перад гэтым яго «вадзілі» ў Крутагор'е ў міліцыю: казалі самыя дасведчаныя (а такія заўсёды знойдуцца), што «ўкраінец» нібыта ўкраў нешта ў Прусінскай Будзе... Як бы там ні было, а старшыні мясцовага сельсавета давялося выклікаць тэлеграмай Самбукову жонку з Чарнігаўшчыны. Прыехала з семнаццацігадовай дачкой Ганнай, калі мужа даўно пахавалі. Прыехаць неяк прыехала, а назад вярнуцца ўжо не ставала сілы ў яе. Тады і прывёз Дзяніс Зазыба з Бялынкавіч у Верамейкі дзвюх незнаёмых жанчын, якіх падабраў нядужых на чыгуначнай станцыі. У Верамейках ужо каторы год стаяла пустой хата — пераехаўшы жыць у другое месца, гаспадары, аднак, не прадалі яе, і Зазыба на сваю адказнасць пасяліў Карпілавых жанок у тую хату.

Але на гэтым пакуты не скончыліся...

І ўжо зусім як нешта надзвычай кашмарнае ўспаміналася Ганне тая вясенняя ноч, калі яна ішла ў вёску з хатомкаю бульбы на плячах. Тады яшчэ была жывая маці, і дачка ратавала яе як магла. Хоць верамейкаўцы і дужа спагадліва ставіліся да іх, аднак жа маці пасля бацькавай смерці ўвесь час хварэла сама,

і на Ганне адной ляжаў клопат пракарміць дзве душы, асабліва калі ўлічыць, што вынікі галоднага года не адразу мінуліся. Даць у хатомку бульбы паабяцаў дзяўчыне з калгаснага кагату палявы вартаўнік Пахом Палабок. І яна, дурніца, пайшла ўначы па ломкім лядку да кагату, бо не здагадвалася, чым павінна была заплаціць за бульбу...

Калі ўжо Ганна зацяжарала, Палабок спалохаўся, што ўсё можа высветліцца і наўрад ці даруюць тады яму ў вёсцы за гвалт над дзяўчынай, таму завербаваўся кудысьці на шахты і перавёз туды сям'ю.

Але Ганна не выдала, хто бацька яе большага хлопчыка, дарэчы, як не гаварыла таксама пазней, ад каго ў яе быў і меншы сын.

...У лямпе дарэмна выгарала газа, і Ганне шкада было яе, бо другім разам ужо не будзе чым нават пасвяціць дзецям за вячэрай, але яна не адважвалася тушыць святло: паліцай усё сядзеў на ўслоне, бы сыч, адно не кугакаў.

Няйначай, гэтая ноч была недзе на хуткім сконе, а Ганна яшчэ не прылягла нават на гадзіну. Але яна рада была, што хоць не захварэў меншы хлопчык — цяпер галава ў таго больш не гарэла, мусіць, усё ж перастаяў ён трохі на сонцы. Пасля ёй прыйшло ў галаву, што нядрэнна было б заўтра (калі ўжо не сягоння) таксама прачнуцца як раней ды разам з іншымі верамейкаўцамі пайсці ў поле... Чым больш галаву займалі звычайныя жыццёвыя турботы, тым далей яны адсоўвалі ад яе крыўду на лёс, які хвіліну назад здаваўся надта нелітасцівым; і неўзабаве Ганна неўпрыкмет забралася з нагамі на ложак і яшчэ больш неўпрыкмет заснула, хоць гэтаму праціўлялася ўсё, што было свядомага ў ёй. Яна не ведала, колькі праспала гэтак, але раптам пачала адчуваць, што на яе хтосьці наваліўся і душыць. Тады Ганна расплюшчыла вочы. Першае, што ўбачыла яна над сабой, быў Рахімаў твар. Але не гэта было самае жахлівае — яна не магла паварушыць рукамі, бо тыя былі прывязаны дзягай да ложка. Змагацца з татарынам, пэўна, ужо не было як. Нават закрычаць Ганна не мела магчымасці: з-за перагародкі тады на яе голас прыбеглі б дзеці, а яна не магла дапусціць, каб тыя пабачылі яе ў такім стане...

Усю светлую раніцу затым Ганна прахадзіла па двары, бы апушчаная ў ваду.

Ей нікога не хацелася бачыць. І нават тады, як з кожнае верамейкаўскай хаты пайшлі ў Паддубішча людзі, яна не памела ахвоты падавацца за імі.

Роза Самусёва, якую Зазыба выправадзіў з Паддубішча ў вёску, знайшла сяброўку ў хаце: Ганна сядзела, нібы адчужаная, ля акна і нават не павярнула галавы на Розіны крокі — няйначай, мала хто паверыў бы ў Верамейках, але Ганна пераджывала гвалт над сабой, як самы вялікі здзек.

Роза паклала на плечы сяброўцы рукі, сказала:

— Ну, што ты?

Тая сцепанула плячамі, як ад холаду.

— А ў Паддубішчы збіраюцца па дварах жыта дзяліць,— сказала Роза яшчэ. Яна адчула ўжо, што з Ганнай нешта здарылася.

Ганна маўчала.

— А мяне па цябе Зазыба паслаў,— пачала паціху тармасіць Роза сяброўку за плечы.

І тады нарэшце Ганна паглядзела жоўтымі ад бяссонніцы вачамі, крыкнула:

— Ен бы лепей, Зазыба ваш!..— Але не скончыла крыку і заплакала наўзрыд, скаланаючыся ўся.

Роза збянтэжана пастаяла над ёй, а тады з болем спытала, павышаючы голас:

— Ну што? Што здарылася?

Ганна раптам як ачомалася, перастала плакаць.

— Нічога,— сказала сумна.

— Можа, пакрыўдзіў хто?

— Не.

— Дык чаму тады сядзіш? Зазыба вон турбуецца, кажа, без кладаўшчыцы яму тама як без рук.

— Абыдзецца...

— Дак...

— А я думала, што вы ўсе — і Дуня, і Сахвея, і ты — во пайшлі ў Яшніцу.

— Дак забегалі ж сянні з гэтым перадзелам!

У размове Ганна паступова спакайнела, і неўзабаве Роза сказала ёй:

— Дак бяры таксама серп, пойдзем у Паддубішча. А то паласу ўжо, можа, вызначылі.

— Я не пайду.

— Дак жа Зазыба наказваў!

— Ну і што?

— А тое, што я цябе нешта не разумею сянні!

— Ідзі, Роза, ідзі на поле,— уздыхнула Ганна,— а я сваю паласу паспею пажаць.

Роза спытала:

— Можа, і праўда паліцэйскі што?..

— Адкуль ета ведама?

— Дак...

— Тады не гавары абы-што!

— Ну і то ладна! Што сказаць Зазыбу?

— Анічога. Скажы, што прыйду.

Можа б, Роза пабыла даўжэй у хаце, але адчувала, што Ганна хацела як хутчэй застацца адна. Напаследак Роза яшчэ сказала:

— Можа, трэба што, дак...

— Ідзі, Роза, ідзі ўжо.

— А хлопцы твае дзе?

— Хто іх ведае! Можа, таксама пабеглі за ўсімі ў Паддубішча?

— Дак і табе няма чаго сядзець адной тута.

— Ладна, ідзі, Роза...

Ганна зноў павярнулася тварам да акна, а Роза пастаяла колькі момантаў за ёй, тады зусім ціха, быццам крадком, выйшла за парог.

За коўратамі, якія выводзілі за вёску на гуцянскую дарогу, яна дагнала Брава-Жыватоўскага. Ускінуўшы вінтоўку прыкладам на плячо, той ішоў, цямнейшы за хмару. Розін муж, Іван Самуць, даводзіўся Жыватоўшчыкавай Парасцы раднёй, таму Роза магла загаварыць па-свойску з Брава-Жыватоўскім нават цяпер, калі ён быў паліцэйскім.

— Што ета вы так позна, дзядзька Антон?

— Праспаў,— буркнуў Брава-Жыватоўскі.— А ты?

— Дак бегала во па Ганну Карпілаву. Зазыба пасылаў.

— Угу.

— Дак нешта не пайшла во.

— Ты не клапаціся пра Ганну,— павучальна сказаў Брава-Жыватоўскі.— Ей і прынясуць, калі трэба.

— Што вы гаворыце, дзядзька Антон? — заступілася Роза за сяброўку.— Многа ёй нанасілі!

— А ты быццам ведаеш?

Брава-Жыватоўскі перайшоў на другую абочыну дарогі. Колькі часу яны ішлі моўчкі. Тады Роза сказала, нібыта хацела пахваліцца:

— А мы ўжо сянні збіраліся з бабамі ісці ў Яш-

ніцу глядзець сваіх мужыкоў. Тама ж цяпера лагер ваеннапалонных. Дак, можа, і наш чый там. А тута Зазыба раптам падняў людзей!

— А я вось спаў сабе і не ведаў, што ўсе ў Паддубішча падаліся.

Але Брава-Жыватоўскі гаварыў няпраўду. Пра ўсё ён ведаў. Ды каб не ісці ўранні разам з усімі ў Паддубішча, на тое ў яго былі свае прычыны. Па-першае, Брава-Жыватоўскі разважыў наперад: яшчэ ж чэрці на кулачкі не пабіліся, каб яму шукаць сабе на лоб гузакоў, а вось як справа з падзелам калгаса будзе скончана ці хоць бы пачнецца па-сапраўднаму, тады і ён з'явіцца — і перад бабінавіцкім камендантам апраўданне ёсць, маўляў, без яго рабілі ўсё, і верамейкаўцам пакуль на мазоль не наступіш. Па-другое, штосьці незразумелае рабілася з жонкай. Учора ён сп'яну нагаварыў за сталом, а сёння Параска ажно не хацела глядзець на яго. З заплаканымі вачамі яна ныкала з кута ў куток па хаце і пачынала адразу галасіць, як толькі Брава-Жыватоўскі спрабаваў загаварыць з ёй. Ёй нечага пачало здавацца, што менавіта цяперашні яе муж, які, як высветлілася ўчора, служыў і ў белых, і ў махноўцаў, забіў на грамадзянскай вайне яе Рыжанка. І яна ўжо адчувала вялікі грэх перад сваім першым мужам за тое, што пасля яго жыла з чалавекам, якога не толькі не ведала, але і магла цяпер падазраваць...

Калі Брава-Жыватоўскі і Роза Самусёва нарэшце прыйшлі ў Паддубішча, мужыкі, якія наразалі палосы, паспелі прамінуць па спіску як не сярэдзіну вёскі і ўжо ці не дзялілі палетак на канаплёўскія двары.

Брава-Жыватоўскі адразу падышоў да Зазыбы, спытаў:

— Мо забыў, пра што ўчора з табой гаварылі?

— Дак...— Зазыба ўзяў у Івана Падзерына спіскі і стаў шукаць там, памагаючы пальцам, наступнае прозвішча.— Калгаснікі так самі вырашылі,— дадаў ён праз нейкі момант, але галавы на Брава-Жыватоўскага не падняў, быццам зусім ігнараваў таго.

— Ну што ж, наракай пасля на сябе,— пагразіў тады Брава-Жыватоўскі.

XIV

Сонца стаяла супраць верамейкаўскага кургана, а Чубару нейкі час здавалася, што яно мецiла сесцi ў тым месцы, дзе нядаўна ўзвышаўся маяк, таму нiбыта спынiла свой рух па небе, як дзеля нядоўгай раўнавагi, каб потым лучыць акурат на жоўтую i бухматую седлавiнку.

Жытнёвы палетак на схiлах кургана быў скрозь пачапаны жнеямi, найбольш паўз гуцянскую дарогу, адкуль верамейкаўцы пачыналi мераць палосы, i цераз сухадол былi вiдны i снапы ў бабках, i кабеты, якiя хапалiся жаць. Цiкаваў Чубар з мыска таго лесу, што асланяў сухадол з усходу i што засцiў верамейкаўцам адразу тры вёскi. Глядзець пад сонца з кожнай хвiлiнай рабiлася цяжэй, бо гарачым бляскам ажно калола ў вочы, i Чубар, стоячы ў заценнi дрэў, загароджаных спераду кустамi ядлоўцу, шкадаваў, што амаль немагчыма пры гэтакiм святле адгадваць людзей — i тых, што былi ў Паддубiшчы, i тых, што ўсё падыходзiлi туды па дарозе з вёскi.

Калi Чубар гадзiну назад выйшаў на ўзлесак тут i вачам яго адкрыўся гэты, пакошаны яшчэ ў чэрвенi, сухадол, а за iм — знаёмы курган з цяперашнiм чалавечым мурашнiкам, у яго было такое адчуванне, быццам ён вынырнуў на паверхню вады, тоўшчу якой, лiчы, ад самага дна, давялося прабiваць без жывога паветра ў распёртых грудзях.

Хоць Чубар i не адважваўся пакуль iсцi да верамейкаўцаў, аднак патроху ўжо адчуваў тую ўтульную, як праз сон, палёгку i тое душэўнае, няхай нават часовае, заспакаенне, якiя, не зважаючы нi на што, прыходзяць пад канец доўгай i невядомай дарогi. Можа, якраз таму, што Чубар быў у такiм стане, але вострага эгаiстычнага пачуцця, якое ўзнiкае тады, калi чалавек, вярнуўшыся нарэшце дамоў, раптам пачынае свядома разумець, што ў процiвагу яго спадзяванню там усё iдзе, як i трэба, да таго ж без ягонага ўдзелу,— дык вось такога пачуцця ў Чубаравым сэрцы пакуль не было. Яно заварушыцца ўсярэдзiне пазней, як толькi стане да канца зразумела, што гэтым часам адбывалася ў вёсках па два берагi Бесядзi. А пакуль Чубар адно стаяў, углядаючыся наперад, ды быццам усё нанава i нанава перажываў сваю радасць, што гэтак шча-

сліва датупаў сюды. Калі ж пераставаў глядзець на жытнёвы палетак і пераводзіў позірк бліжэй, каб такім чынам расслабіць вочы, то кожны раз крокі за чатыры ад сябе бачыў, як трымцела, ажно ляскала круглай, нібыта бляшанай лістотай маладая асіна, што вытыркалася сярод купы сасонак, якія не паспелі падняць над зямлёй натапыраныя крыжыкі сваіх першых лапін. Ветру, бадай, не было, прынамсі, тут, у гэтым зацішку, які ахоўвалі разам і кусты, і дрэвы, аднак асіна чамусьці ніяк не магла суняцца, быццам была жывая і баялася чаго — здавалася, на яе дзьмуў хтосьці, схаваны, вялікай пашчы альбо, яшчэ горай, падпякаў агнём ці труціў ядам карані ў чорнай глебе. І кожны раз, як Чубар бачыў гэтую незразумелую ліхаманку няўдачлівага дрэва, яму рабілася не па сабе, карцела ступіць да яго і, шкадуючы, прытрымаць рукамі, каб памагчы супакоіцца...

Ужо зусім на сконе быў жнівень, бо тыя колькі дзён, якія заставаліся ў ягоным календары, ці маглі дадаць яшчэ што важкае на нябачныя шалі, на якіх і ўпрыкмет, і неўпрыкмет сіліліся падолець адно аднаго сёлетнія лета і восень, але ў наваколлі зноў было, як улетку, нават там, дзе не пашархала вакол кустоў прыткая каса, па-ранейшаму чырванелі, жаўцелі і сінелі ў высокай траве лугавыя краскі. Пахла мёдам, нібыта паблізу дзе была пасека, хоць Чубар ведаў, што ніводнага вулля за паўтара кіламетра на ўсе бакі не павінна стаяць, значыць, усё яшчэ паўнюткія і моцныя былі меданосы, што як нанава пачыналі духмяніць пасля нядаўняе золі.

Неяк самахоць успомнілася раптам, што недалёка адсюль, на пячышчы, дзе ў старыя гады гналі каланіцу з бяросты, была верамейкаўская лупільня — станок з зубчатым колам і невялікая, аршынаў на пяць, хатка. Будавалі лупільню пры калгасе, але да Чубара, калі ў Верамейках кіраваў Зазыба: тады якраз выйшла забарона смаліць свіней, каб кожны гаспадар здаваў скуру дзяржаве. Але ж ці гэта сала ў вёсцы, калі без паджоўклае шкуркі, прапахлай саламяным дымам? І вось паступова, азіраючыся двор на двор, але не ведаючы адзін аднаго, верамейкаўцы занядбалі гэтай забаронай, прынамсі, за свае гады, якія пражыў у Верамейках, Чубар не помніць, каб хто-небудзь з калгаснікаў прывозіў па сваёй ахвоце на лупільню хоць

заняпалага парсюка. Што ж датычыла калгасных, то тут рабілася ўсё па закону, як і належыць... Цяпер недзе хатка тая стаяла вольная, і ў ёй, няйначай, можна было перабыць да вечара.

А ўчора Чубар не збіраўся адразу ісці ў Верамейкі. Яму рупіла тады пахаваць забітага чырвонаармейца, якога знайшоў ля бальшака ў жыце, і ён пайшоў дзеля аднаго гэтага ў вёску, што была таксама па правы бок ад ракі, каб папрасіць там у каго рыдлёўку. Але пажылы, з неспакойнымі вачамі селянін, якога Чубар сустрэў за дварамі, не пусціў назад аднаго — ці пашкадаваў, што незнаёмы чалавек знясе рыдлёўку з двара, ці сапраўды захацеў памагчы яму.

У Чубара было жаданне выкапаць магілу побач з тым пясчаным грудком, дзе, па ягоным меркаванні, ляжаў старшы палітрук. І ён сказаў пра гэта селяніну. А той нядобра пажартаваў, цыўкаючы вачамі:

— Ну, а як немцы паедуць зараз па дарозе? Мне-то яны што? Мне, мажа, і нічога не будзе ад іх за гэта. Трупы ж усё роўна каму-небудзь трэба закопваць. А вось ты, што табе яны загадаюць, калі заспеюць з вінтоўкай?

Тады Чубар, як са злосці, вырваў з рук у селяніна рыдлёўку і моўчкі, націскаючы ботам на загнуты брыж, пачаў капаць зямлю проста ў жыце, крокі за два ад скурчанага чырвонаармейца.

Селянін трапіўся пранырлівы — не стаў чакаць, каб хутчэй падмяніць далакопа, а кінуўся адразу да бальшака, пабегаў там, быццам ганчак, па слядах, і калі вярнуўся да Чубара, то ўжо нёс на сабе казацкае сядло.

— Вось, знайшоў! — сказаў ён, не хаваючы здаволенасці.

Але Чубар не павярнуў галавы і не паглядзеў на яго.

Тады селянін зноў сказаў:

— З яго падэшвы — насіць не пераносіць.— І калупнуў чорным пазногцем крыло.

Чубар адчуў, што селянін будзе стаяць гэтак над ямай і гаварыць пра сядло бясконца, таму разагнуў спіну, паказаў на рыдлёўку:

— На-тка, пакідай і ты зямлю...

Селянін кіўнуў галавой:

— Угу.

Чубар выцер крысом талстоўкі гарачы лоб, сеў на жвір.

Селянін тут жа заняў яго месца ў яме, але, перад тым як працаваць, спытаў:

— Ведаеш яго?

— Не.

— А то ж учора тут цэлы бой быў. Нездарма ж вунь крыжоў ля дарогі колькі. Бранявік таксама падбілі...

І ён пачаў расказваць, як чулі яны са свае вёскі гэты бой і як пасля туды наскочылі раз'ятраныя фашысты, пагражалі спаліць да аднае хаты, калі, не дай бог, знойдуць у каго схаванага чырвонаармейца ці камандзіра.

Чубар слухаў селяніна і зноў нібыта шэрхнуў сам — надта багата давялося яму за адзін дзень наслухацца, пабачыць і перажыць, ужо не ўсё нават успрымалася так, як хацелася б таго нармальнаму чалавеку; ён сядзеў з апушчанымі плячамі, талопіў позірк на растапыранае сядло, якое абеглівы селянін клапатліва паклаў зводдаль, але з усяго там выразна бачыў толькі шрамок, які быў зроблены пазногцем на крыле: скура жаўцела, як незагрубелая кара на сасне.

У яме скрыгнула раз і другі рыдлёўка па камені, і Чубар па гуку зразумеў, што селянін капае зямлю.

— Можаш узяць яго сабе,— быццам падахвочваючы таго, сказаў Чубар пра сядло.

Селянін выпрастаўся, бліснуў вачамі.

— Вось дзякуй табе! — У душы ён дагэтуль, няйначай, спадзяваўся, што сядло дастанецца яму, а як пачуў ад Чубара дазвол, то і наогул несхавана ўзрадаваўся.

— І торбу таксама бяры,— сказаў далей Чубар.— Там паперчына адна ёсць, дык не выкінь калі. Пасушыць трэба...

Хвілін праз колькі ён глянуў уніз, на самае дно:

— Бадай, хопіць ужо...

— А і дос,— не прымусіў сябе чакаць селянін.— Тут і зямлі яе столькі трэба.

Пакуль ён падчышчаў рыдлёўкай дно, Чубар падышоў да чырвонаармейца, бо падумаў абшукаць таго — калі раптам знойдуцца ў кішэнях якія дакументы, то і іх можна будзе сунуць у торбу, каб пасля, як вернуцца свае, паказаць каму трэба. Але ў кішэнях гімнасцёркі

было пуста. Тады Чубар успомніў, што вайскоўцы звычайна хаваюць самае «найпершае» на выпадак смерці ў патаемную кішэньку, што на поясе штаноў. Ен адкінуў край закарэлай гімнасцёркі і далікатна, быццам то быў не мёртвы, а жывы чалавек, стаў мацаць пальцамі, складзенымі ў шчопаць, абапал брызентавага пасака. Тут таксама нічога не было. Заставалася абшукаць кішэні, з якіх тырчалі макароны. Чубар павярнуў мерцвяка дагары і, перасільваючы ў сабе гідлівы страх, але баючыся глянуць на зашклянелыя вочы, пачаў патрохі выграбаць макароны рукой. Кроў у кішэні нацякла густа, ды ўжо зусім засохла, нават пабралася шорсткімі камячкамі, таму цяжка было адрозніць, калі сыпаліся на зямлю пакрышаныя на дробныя кавалачкі і акрываўленыя макароніны, а калі сама зацвярдзелая кроў...

Селяніну, мусіць, няўцям было, чаму Чубар гэтак шнарыў па кішэнях забітага, бо раптам падаў як не насмешлівы голас:

— Што ў яго магло быць? Відаць, салдат жа... калі, вядома, не надзеў салдацкае...

Селянін вылез з ямы, атрос запэцканыя ў гліну картовыя штаны, якія дудурыліся ў яго, быццам у малога, на каленях, таксама падышоў да забітага. Чубар чакаў, што селянін сапраўды стане ззуваць чаравікі, і рыхтаваўся ўжо накрычаць тады на яго, але той раптам здзіўлена войкнуў і сеў.

— Немцы! — шапнуў ён.

Чубар ад нечаканасці ледзь не ўсхапіўся, аднак стрымаў сябе і ў той жа момант кінуўся, бы малпа, на чатырох, да сваёй вінтоўкі, якую паклаў на кучомістую траву яшчэ да таго, як брацца за рыдлёўку.

— Не гоцай! — сыкнуў на яго селянін.

— Дзе яны? — шэптам спытаў Чубар.

— Не чуеш, па дарозе едуць!..

І праўда, на бальшаку гуло ўжо ад матораў, і гул, здавалася, станавіўся да неба, нават дзіўна, што Чубар не пачуў яго раней...

— Як думаеш, ці ўбачылі яны цябе?

Селянін у адказ адно зрабіў дурнаваты твар ды паціснуў плячамі. Гусіным крокам, каб не вытыркацца з жыта, Чубар вярнуўся да селяніна і, кладучыся, прыткнуўся левым плячом побач, акурат выконваў гэтым на агнявым рубяжы першую вайсковую каманду.

Ці то на твары ў яго была рашучасць, якая не пакідала сумнення, ці, можа, уражанне зрабіла тое, як браў ён, быццам напагатоўку, зброю, але селянін раптам ухапіўся за Чубараву штаніну і пачаў тармасіць:

— Ты што гэта надумаў? Хочаш пагубіць нас? Не страляй, кажу!

Чубар вырваў з рук штаніну, пасунуўся трохі далей. Да гэтага яму і ў галаве не стаяла страляць адсюль: па-першае, скрозь жыта не праглядваўся бальшак, на якім гулі машыны, а па-другое, станавіцца на ногі ды вытыркацца і зусім нельга было — не паспееш падняць вінтоўку, як цябе апярэдзяць. Тым часам побач, бы дакор, ляжаў мёртвы чырвонаармеец, які, мусіць, таксама мог адсядзецца ў гэтым жыце, каб толькі захацеў, а вось жа не стаў хавацца... Аднак Чубар ужо нібыта прырос да зямлі, і ў яго не было рашучасці выпаўзці на край поля альбо стаць на ногі...

Селянін не пераставаў кленчыць за спіной:

— Пашкадуй хоць мяне, раз сябе не думаеш. Што ты адзін зробіш ім, а сябе, ды і мяне вось, пагубіш... Можа, хочаш ляжаць, як гэты?

«Ды змоўкні ты!» — нарэшце з агідай падумаў Чубар, бо ў яго паднялося ўсё ўсярэдзіне супраць гэтага чалавека: захацелася нечакана выцяць кулаком наводмаш альбо піхнуць нагой, каб пакаціўся куды. Але ці гэта зробіш? Не хапала распачаць тут валтузню!.. І Чубар свядома рабіў выгляд, што не спяшаецца страляць толькі таму, што ўважае селяніну, хоць самому было прыкра і сорамна — і за сваю нерашучасць, дакладней, страх, які ён мог апраўдаць і растлумачыць, і за забітага чырвонаармейца, які ўжо не меў такой магчымасці. Гэтая прыкрасць не пакідала Чубара ажно доўга: і тады, як зноў аціхла на бальшаку, і яны ўдвух — ён і селянін — амаль похапам апускалі на руках у магілу чырвонаармейца, а пасля закідвалі зямлёй, і тады, калі Чубар вырушыў з жыта і папраставаў да бакавой дарогі, мяркуючы выйсці да Бесядзі ў другім месцы.

Але ў той дзень, як на тое, Чубара чакала яшчэ адна сустрэча.

Кіламетраў праз колькі, ужо, бадай, у самыя прыцемкі, пазнаў на лясной дарозе, за распрэжаным возам, знаёмага чалавека. То быў бабінавіцкі яўрэй Хо-

ня Сыркін, той самы бежанец, у хату якога Зазыба з Шарэйкам пасялілі Марылю.

Да вайны Сыркін працаваў нарыхтоўшчыкам спажывецкай кааперацыі, ці, як гаварылі мужыкі — каравачнікам, і яго добра ведалі ва ўсіх вёсках па Бесядзі, бо наведваўся ён са сваёй пукатай скрыняй, напіханай гарусоўкамі, гузікамі, грабеньчыкамі і яшчэ рознай патрэбшчынай, усюды, нават не мінаў заехаць за межы раёна. Тым часам у Бабінавічах, ды і ў бліжэйшых вёсках, ведалі яго і па другой прычыне: у Сыркіна была найтаўсцейшая сярод местачковых яўрэяў жонка. Сам ён ростам і плячамі не выйшаў, а жонку ўзяў як на дваіх, і калі, бывала, ішоў з Цыляй па мястэчку, то ў людзей на тварах узнікалі ўсмешкі. Праўда, знаёмыя ўсміхаліся заўсёды за вочы. Аднак у кірмашовыя дні цікаўныя вясковыя людзі хадзілі за імі ўжо ледзь не натоўпам. Адным словам, чалавек Сыркін сапраўды быў вядомы ў забесяддзі, і Чубар, напаткаўшы, не мог не пазнаць яго нават далёка ад мястэчка.

У бежанства Сыркін паехаў у адзін дзень з іншымі бабінавіцкімі яўрэямі, балазе, каня яму не трэба здабываць было, бо некаторым давялося выбірацца з мястэчка на валах, а то і на каровах, але ў дарозе здарылася няшчасце: у жонкі пачаўся цяжкі прыступ. Доктар, таксама бабінавіцкі яўрэй, які ехаў разам у бежанцы, не параіў везці Цылю далей: дрогкая дарога, да таго ж вельмі небяспечная, калі налятапі самалёты, магла каштаваць хворай жыцця кожную хвіліну. Тады Сыркін даехаў з абозам да першай вёскі, якая трапілася на шляху, агледзеў млын, што стаяў наводшыбе, за невялікай рэчкай, і пачаў падганяць сыноў, каб тыя пераносілі з воза скарб у сярэдзіну млына. Але выратаваць жонку не пашанцавала. Тая памерла акурат праз два тыдні, калі ехаць далей у эвакуацыю не было як: нямецкія войскі выходзілі ўжо за Іпуць да Дзясны. І вось Сыркін з двума хлопцамі, аднаму з якіх, старэйшаму, споўнілася якраз у пачатку гэтага жніўня пятнаццаць гадоў, вяртаўся назад у Бабінавічы. Чубару сваё рашэнне падацца назад у мястэчка ён растлумачыў так:

— Ты паглядзі на мяне — морда, нікуды яе не схаваеш. Хоць тут мяне пазнаеш, што я яўрэй, хоць там. Дык няхай лепей здарыцца гэта там. Бог ведае, я нічога дрэннага людзям не рабіў...

Прыгнечаны горам (памерла жонка), няўдачамі (асабліва тады, як ужо на зваротнай дарозе нямецкі лётчык пацэліў у канёву галаву і воз з хатнім скарбам давялося цягнуць на сабе), а больш, можа, пакутлівым чаканнем, што яшчэ магло стацца наперадзе, Сыркін быў у роспачы, хоць знешне здаваўся спакойным. Але роспач яго лёгка адгадвалася і па тым, як са скрухай і жалем пазіраў ён на сваіх маўклівых сыноў, лупатых і кучаравых, з чырвонымі тварамі падлеткаў, і па тым, як гаварыў часам абы-што, нібыта пераконаны быў, што дагаджае гэтым кожнаму, хто мае хоць якую перавагу над ім.

Пакуль яны стаялі ды гаманілі ля воза, у лесе пацямнела больш, аднак не на столькі, каб не бачыць наперадзе сябе дарогу і ўсё, што магло рабіцца на ёй. Сыркін акурат па-сялянску папляваў сабе на рукі, пацёр адна аб адну і, як навучаны карэннік, заняў месца ў аглоблях. Хлопцы яго таксама хуценька пасталі абапал. Утрох яны паднялі ўгору аглоблі за перакладзіну, прывязаную лейцамі. Большы хлопец вырас з бацьку, таму перакладзіна даставала яму да грудзей. Горай было ў прыпрэжцы малодшаму, які браўся па левы бок — перакладзіны хапала гэтаму па самыя ключыцы, і небараку даводзілася альбо вісець на ёй, альбо ступаць на дыбачках з паднятымі рукамі.

Чубар зайшоў ззаду і таксама стаў памагаць каціць воз, беручыся папераменна то левай, то правай рукой за гнушку і тым жа часам перахопліваючы з аднае рукі ў другую вінтоўку. Хоць быў ён здарожаны, але цягавітасці пакуль хапала. Яму толькі не зразумела было, навошта Сыркін гэтак надрываецца, няўжо брудныя бэбахі сапраўды вартыя таго, каб нагнаць праз іх і сабе, і дзецям конскую зацінку? Яму нават карцела крыкнуць аб гэтым. Аднак гаворка адбылася толькі пасля начы. Сыркін спярша не надаваў ёй значэння: няйначай, было няўцям чалавеку, як гэта можна кінуць абы-дзе і абы-каму тое, што нажывалася па нітачцы гадамі!..

Тады Чубар больш настойліва і ўжо як са злосцю пачаў пераконваць, нават кпіць з Сыркіна:

— Та са сваім дабром, як той мужык мілаславіцкі, хоць жыватом качацца згодны, абы сваё г... на чужым гародзе не пакінуць.

Здавалася, на Хоню нішто не магло падзейнічаць,

ён адно хітра ўсміхаўся — маўляў, табе лёгка раіць, бо ў самога нічога няма. Але вось перавёў вочы на сваіх хлопцаў і раптам знікавеў: у дакорлівых позірках абодвух сыноў убачыў, што тыя нібыта саромеюцца чаго, а да гаворкі паміж дарослымі прыслухоўваюцца з несхаванай надзеяй... Для яго гэта было як нечаканае адкрыццё: штосьці адразу абарвалася ўсярэдзіне, ажно плечы звяло быццам сутаргай, і ён няздольны стаў нават узбурыцца, каб прыструніць дзяцей.

— Вы думаеце, што я?.. Вы думаеце?.. Не, я не Гітлер вам, каб так!..— усхваляванай скорагаворкай, але ўжо, няйначай, апраўдваючыся, вымавіў ён, тады падскочыў да воза, выхапіў з-пад лахманоў сякеру з новым, нешараваным яшчэ тапарышчам і сякануў у двух месцах па вяроўцы, якой накрыж было ўвязана радно з хатнім скарбам. Вяроўка адскочыла, як высушаная ды напятая на канёк балалайкі жыла. Але Сыркін на гэтым не спыніўся, а замахнуўся зноў сякерай і шыбануў яе ў вялікі каўбух, напіханы пярынамі, падушкамі і яшчэ ўсякай усячынай. Сякера ажно каўзанулася вастрыём па зашмальцаваным і вільготным ад халоднае ночы радне, затое распарола яго на цэлыя тры чвэрці ўдоўжкі і засела ўсярэдзіне па канец тапарышча. Сыркін ухапіўся рукамі за распораныя краі радна, як мог ірвануў па два бакі ад сябе. І раптам над возам, над дарогай і над палянай, на ўскраі якой стаялі, выбухнула і паляцела ўгору паскубанае пер`е, нібыта дасюль скрозь тут буяў дзядоўнік, які акурат даспеў, а цяпер вецер, што прарваўся аднекуль з поля, пачаў выдзімаць з лускаватых гарлачыкаў белы пух. Тым часам Сыркін не пераставаў шалець, трыбушыў і раскідваў вакол воза хатылі, скрынкі. Збоку здавалася, што рабіў ён усё як бы ў адпомсту: калі хацелі пабачыць гэта, то глядзіце ўжо!.. Але вось у руках у яго апынуўся ці не апошні хатыль з усяго скарбу — важкі і нібыта з якімі рэбрамі, і тады Сыркін раптам ачомаўся, быццам нарэшце зноў адчуў вагу, а праз яе і значэнне ўсім гэтым рэчам, што валяліся на паляне. Пастаяў так хвіліну ці дзве ў задумлівай збянтэжанасці, пасля хістка, бы выцягваў з багніва ногі, абышоў воз, каб сесці спераду на аглоблю. Аддыхваўся ён з гарачкі доўга і ўсё не хацеў падняць вочы. А як падняў, то гыркнуў на сыноў:

— Ну, дэрварт зіх дэм, шалапаі? — І ўжо другім

голасам дадаў: — Ану гіб а кук, вос із дорт айерэ, аніт вэт дыр уйскумэн гейн он гейзн...*

Тыя паслухмяна, як наперагонкі, кінуліся падбіраць транты.

Сыркін смаркануўся на траву, паглядзеў прыжмуранымі вачамі на Чубара, які ўвесь гэты час стаяў крокаў за пяць ды спакойна, з усмешкаю на твары назіраў за ўсім. Сказаў:

— Можаш і ты сабе ўзяць што...

Чубар ад такой прапановы зарагатаў. Затым, ужо быццам спахапіўшыся, падышоў да Сыркіна, пакратаў рукамі за плечы.

— Пара ісці, Хоня! — І дадаў зусім весела: — Былі б жывыя косці, а на іх ужо што-кольвеч ды мусіць нарасці!

Сыркін уздыхнуў, але словам не азваўся. Пасядзеў, пакуль Чубар не зняў свае рукі з яго́ных плячэй, тады падхапіў за самы вузельчык той хатыль, які браў апошні з воза, і пачаў прыспешваць сыноў.

...З тае паляны дарогу сюды, да Верамеек, паказаў ужо Хоня Сыркін: ездзіў той некалі ад вёскі да вёскі недарэмна, бо цяпер мог ісці за праваднiка ў каго хочаш. Знаёмых у Сыркіна таксама хапала ў вёсках, але патрэбы пакуль не было ў іх, і яны — двое дарослых і двое падлеткаў — паспелі прайсці за першую палавіну дня нават нямераных трыццаць кіламетраў. Чубару падабалася, што Сыркін гэтак дасканала ведае мясцовасць — акурат мог спатрэбіцца і яшчэ калі. І Чубар спакваля пачаў гаварыць яму пра гэта. Аднак Сыркін з першага ж разу з недаверам паглядзеў на свайго спадарожніка, нібыта баяўся падману, хоць па вінтоўцы ў Чубаравых руках ужо мог бы здагадацца, што верамейкаўскі старшыня не так сабе заводзіць гаворку...

Перад самымі Верамейкамі яны пайшлі рознымі шляхамі: Чубар напрасткі, праз лес, каб выйсці на гуцянскую дарогу пасля і непрыкметна, а Сыркін павёў туды хлопцаў зусім у абход гэтага лесу.

Як прыйшло ў галаву, што недалёка, на пячышчы, ёсць хатка — лічы, гатовае прыстанішча, Чубару карцела падацца туды. Тым не менш ён, пакуль не рушыў з месца, нібыта раздумваў ці шкадаваў, што не ўсё за

---

* — Ну, дачакаліся, блазнюкі?.. Але паглядзіце, што там ваша, а то без штаноў хадзіць давядзецца... *(яўр.)*

гэты час згледзеў у Паддубішчы. І чым надаўжэй ён затрымліваўся, чым больш углядаўся ў знаёмыя краявіды, якія, бадай, упершыню па-сапраўднаму ўсхвалявалі яго, тым хутчэй забывалася, што было з ім у дарозе ад самага першага дня, прынамсі, ужо аддалялася яно на такую адлегласць, пры якой нават неадчэпны ўспамін пра забойства ваенурача не прымушаў скалынацца...

Неба сёння было чыстае. Гэта Чубар помніў яшчэ ад таго, як стаялі ў лесе, край паляны, і бабінавіцкі Хоня махаў ля воза сякерай, рашаючы сваё дабро. Але цяпер Чубар здзівіўся, калі задраў галаву і ўбачыў над сабой замурзаны белымі пісягамі блакіт: акурат мастак паклаў там лёгкую грунтоўку на палатне.

Недзе ўжо Хоня Сыркін павінен быў вывесці на гуцянскую дарогу сыноў, ды пакуль не відаць было за лесам, і Чубар падумаў, што таксама пойдзе адсюль, як толькі пабачыць іх. Але раптам штосьці хруснула за дрэвамі. Чубар крута павярнуў у той бок галаву. І нічога падазронага не ўбачыў. Тады зусім блізка, можа, за пятнаццаць крокаў, задзогалі ногі — яўна ішоў міма вялікі звер альбо тупала капытамі жывёліна. Чубар выцягнуў шыю, адарваў абцасы ад прымятага балотнага. моху. На луг выходзіў рагаты лось. За ім, нейк бокам, быццам на моцны вецер, тупала па зялёнай атаве маленькае ласянё. Дасюль сахаты вадзіў яго за возерам, па імшарах, а колькі дзён таму адшукаў дарогу і сюды, у гэты змешаны лес. Чубару не даводзілася бачыць жывых ласёў... А ласі тым часам узышлі на сцежку, якая вяла да бульбянога поля. Там, у неглыбокай лагчыне, біла з зямлі, узятая ў дубовую кадушку, крыніца, і яны, няйначай, хацелі напіцца з яе. Па тым ужо, як вёў сахаты па сцежцы ласянё — зусім не насцярожваючыся,— можна было меркаваць, што рабіў ён гэта не першы раз тут.

Неўзабаве заўважылі ласёў і ў Паддубішчы. Чубару было відаць, як пасталі там верамейкаўцы сярод жыта і пачалі ўглядацца з-пад локцяў на невядомага прышэльца з малым, а нейкі мужчына нават кінуўся бегчы напярэймы. Чубару заманулася пазнаць яго. Але дарэмна. Здалёку відаць было, што чалавек нетутэйшы. Прынамсі, нікога ў Верамейках, таксама як і ў Мамонаўцы, у Кулігаеўцы,нельга было параўнаць з ім. У ру-

цэ незнаёмы (то быў Рахім) трымаў вінтоўку. Але Чубар не адразу прыкмеціў яе — падумаў, звычайны дубец. Спахапіўся ён тады, як чалавек ускінуў той «дубец» перад сабой ды стрэліў у сахатага. Стрэл выйшаў нечаканы і сухі, быццам паламалася што крохкае ад першага ж дотыку, але рэха, якое паляцела адтуль па ўзлеску, раптам кальнула Чубара ў сэрца. «Ах ты, падлюга!» — сціснуў ён вязанку пальцаў на сваёй вінтоўцы і паспяшаўся глянуць у той бок, дзе былі ласі. Куля Рахімава пацэліла ў самы раз, каб адабраць жыццё ў сахатага, і той ужо стаяў на пярэдніх каленях, апускаючы ў поўнай непрытомнасці галаву на тупкую сцежку. «Ах ты, падлюга!» — зноў вылаяўся Чубар і перавёў позірк на чалавека, які выпусціў кулю па сахатым. Але нават каб ён і рашыўся адпомсціць за прыгожага звера з магутнымі рагамі на галаве, то ўжо не было як: з Паддубішча да крыніцы спяшаліся верамейкаўцы... Затое цяпер Чубар меў магчымасць пазнаваць сваіх калгаснікаў. Папераздзе, у расхрыстанай фуфайцы, бег, ажно як не каціўся па ўзгорку, Мікіта Драніца. Яго не паспявалі апярэдзіць нават падлеткі, якія ўслед за дарослымі кінуліся з усіх ног да крыніцы. Убачыў Чубар і свайго рахункавода Івана Падзерына. Той таксама спяшаўся паглядзець на забітага звера. Але крочыў ён пасярод жаночага натоўпу, быццам гэта кабеты абкружылі яго знарок і вялі на якую расправу... А Дзяніс Зазыба тым часам ішоў побач з Брава-Жыватоўскім. Па іхняй нетаропкай хадзе і па тым, як заўзята гаманілі аб нечым, Чубар мог пераканацца, што яны і ў галаве не мелі сабе спяшацца да крыніцы, няйначай, былі ўпэўнены, што без іх не пачнецца там ніякі фэст. За плячамі ў Брава-Жыватоўскага вісела вінтоўка. Чубар згледзеў яе і толькі цяпер успомніў — Брава-Жыватоўскага ж яшчэ ці не ў пачатку ліпеня бралі па мабілізацыі!..

Між тым пярэднія верамейкаўцы ўжо абступілі забітага лася. Нехта з дарослых, можа, шкадуючы, паспрабаваў злавіць растапыранымі рукамі ласянё, якое неспакойна мітусілася вакол, але тое не далося. Тады за ласянём пагналіся падлеткі. Ласянё адбеглася трохі на коўзкі сухадол. Але зноў не далося ў рукі. Тым часам і не ўцякала далёка. Адно рабіла, як птушка, кругі вакол натоўпу, пасярод якога на сцежцы ў лужыне крыві ляжаў лось. І толькі пасля, як хлапчукі

моцна заганялі яго, яно павярнула шукаць ратунку ў лес.

Чубар адступіў далей за кусты ядлоўцу і, нібыта баючыся прапусціць галоўнае, талопіў вочы на тое, што адбывалася ля крыніцы, дакладней, чакаў, што мелася адбыцца там з прыходам верамейкаўцаў. Захоплены гэтым, ён нават не заўважыў, як трохі вышэй, на ўзгорку і таксама на нядаўні стрэл, выскачыў перадавы раз'езд нямецкай вайсковай часці, якая ўступала ў Верамейкі паўз хату Юхіма Кандрусевіча.

Канчаўся ўсяго толькі другі месяц вайны...